Canadian Vedic Heritage

DEAD REPUBLIC

मृत गणतन्त्र 2025

नेपालको राजनैतिक अन्योल 2026

लेखक: *नारायण घिमिरे*

टोरोन्टो, क्यानडा।

क्यानेडियन वैदिक हेरिटेजको प्रकाशन।

ॐ नमः शिवाय

सप्रेम समर्पण

प्रिय, अनिल रिजाल

मातातिर्थ।काठमाडौँ।

THANK YOU FOR YOUR SUPPORT

यो पुस्तक
मेरो सुख-दुःखको साथी

प्रिय **अनिल रिजाल** लाई

हार्दिक श्रद्धा र माया साथ
समर्पित गर्दछु।

अथर्ववेदाचार्यः नारायण घिमिरे, टोरन्टो, क्यानडा।

विषयसूची (Table of Contents)

भूमिका (Background) । पेज २

भाग १ : नेपालको वर्तमान राजनीतिक अन्योलः वेदिक सन्दर्भमा गहन विश्लेषण । **पेज १४**

भाग २: पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेश:वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, अर्थशास्त्र र अन्य हिन्दू धर्मशास्त्रसँगको गहिरो विश्लेषण। **पेज १४१**

भाग ३ : अनुलग्नक [परिशिष्ट] हरु। पेज **१९६**

अथर्ववेदाचार्यः नारायण घिमिरे, टोरन्टो, क्यानडा।

मृत गणतन्त्र (Dead Republic)

नेपालको राजनैतिक अन्योल

भाषा : क्रियोल नेपाली।

प्रकाशक:

क्यानेडियन वैदिक हेरिटेज।

कपिराइट © २०२५ ।

अथर्ववेदाचार्यः नारायण घिमिरे, टोरन्टो, क्यानडा।

समर्पण नोटः प्रिय अनिल रिजालका लागि

मेरो नयाँ कृति, "**मृत गणतन्त्र (Dead Republic) २०२५ - नेपालको राजनैतिक अन्योल २०२६**" लाई मैले मेरा सुख–दुःखका अमूल्य साथी र ब्रदर इन ल प्रिय भाइ **अनिल रिजाल**लाई हार्दिक श्रद्धा र अगाध मायाका साथ समर्पित गरेको छु। यो समर्पण कुनै औपचारिकता मात्र नभई, हाम्रो सम्बन्धको गहनता र मेरो जीवनयात्रामा तिमीको अपरिहार्य उपस्थितिको इमानदार स्वीकारोक्ति हो।

अनिल, तिमी मेरो जीवनमा एक यस्तो ध्रुवतारा हौ, जसको प्रकाशले मलाई हरेक मोडमा मार्गदर्शन गरेको छ। तिमीले मेरो सन्चो बिसन्चो सोधेर मेरो स्वास्थ्यप्रति देखाउने चिन्ताले मलाई सधैँ न्यानोपन दिएको छ। जब जीवनमा सुखको बहार आउँछ, तिमी सँगै रमाएर त्यसलाई दोब्बर बनाइदिन्छौ। तर, जब दुःखका काँडाहरू पथमा छरिन्छन्, तिमी जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि दृढताका साथ मेरो छेउमा उभिन पुग्छौ। तिमीले मलाइ पुर्‍याएको आर्थिक, भौतिक र मानसिक हर सहयोग मेरो लागि एउटा अभेद्य किल्ला सरह रहेको छ। तिमीले निस्वार्थ भावले दिएको भरोसा र साथले नै म आज यो कृति तयार गर्न सक्षम भएको छु।

तिम्रो मनमा उठ्ने धेरै कौतुहलपूर्ण र नयाँ–नयाँ प्रकृतिका जिज्ञाशाहरू सधैँ मेरो लागि प्रेरणाको स्रोत बनेका छन्। ती जिज्ञासाहरूले मलाई केवल लेखकको रूपमा मात्र नभई, एक व्यक्तिको रूपमा पनि जीवन र जगत् प्रति गहिरिएर सोच्न बाध्य पारिदिएका छन्। तिम्रो प्रश्नहरूको गहिराइले मेरो चेतनालाई बिस्तार गरेको छ र साधारण विषयहरूमा पनि असाधारण सत्यहरू खोज्न उत्प्रेरित गरेको छ। तिमीले मलाई मायाको अथाह सागर भित्र पुर्‍याएर जीवनका गूढ रहस्यहरू र ज्ञानको

भण्डारबारे चिन्तन गर्न बाध्य पारिदिँदा, आज म आफ्नो लेखनमा यस्ता जटिल राजनीतिक र दार्शनिक विषयवस्तुलाई न्याय दिन सक्ने भएको छु।

प्रिय अनिल रिजाल, तिमी मेरो लागि नाता सम्बन्धको परिभाषाभन्दा माथि उठेर एक भरोसा गर्न सक्ने, सच्चा दुःख–सुखको मित्र हौ। मेरो आजको वैदिक, राजनैतिक, आध्यात्मिक र आधुनिक वैज्ञानिक इनोभेसन लगायत सबै क्षेत्रमा सचेत रहेर सफल हुनुमा तिम्रो साथ र प्रेरणाको ठूलो हात छ। तिम्रो निरन्तरको उत्प्रेरणाले मलाई सधैँ अगाडि बढ्न हौसला प्रदान गरिरहेको छ।

तिमीले मेरो जीवनको हरेक पाइलामा गरेको दिलदेखिको नियमित सहयोग, असीम विश्वास, र अटुट प्रेम प्रति म हृदयको गहिराइबाट धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। यो समर्पण केवल मेरो पुस्तकको पानामा मात्र सीमित छैन, यो त मेरो रगतको हरेक थोपामा तिम्रो लागि रहेको आदर र प्रेमको अभिव्यक्ति हो। तिम्रो जीवन सदैव सुख, शान्ति, सफलता र प्रज्ञाले भरिपूर्ण रहोस् भन्ने मेरो हार्दिक कामना छ।

सप्रेम, ॐ तत् सत्॥

भूमिका (Background)

लाशलाई बिदा गरौं, जीवनलाई स्वागत।

पौराणिक कथाहरू केवल मनोरञ्जनका लागि होइनन्, ती गहिरो सत्य, मानवीय भावना र सामाजिक यथार्थको प्रतीकात्मक दर्पण हुन्। यी कथाहरूले हामीलाई समय र स्थानभन्दा पर रहेर हाम्रो आफ्नै जीवन, समाज र राष्ट्रको अवस्था बुझ्न मद्दत गर्छन्। आज, जब नेपाल एक गहिरो राजनीतिक, सामाजिक र नैतिक संकटबाट गुज्रिरहेको छ, तब भगवान् शिव र सतीदेवीको एउटा मार्मिक कथाले हाम्रो वर्तमान अवस्थालाई आश्चर्यजनक रूपमा प्रतिबिम्बित गर्दछ।

यो कथा हो शिवजीको, जो आफ्नी पत्नी सतीदेवीको मृत शरीरलाई काँधमा बोकेर विक्षिप्त अवस्थामा ब्रह्माण्डभरि घुम्छन्। यो कथा हो नेपालका नेताहरूको, जो मरेको गणतन्त्रको संविधानलाई काँधमा बोकेर एउटा भ्रमपूर्ण यात्रामा निस्केका छन्। यो कथा हो नेपाली जनताकोपवित्र शिव आत्माको। जो आफ्नो शिव पीडा र नेताहरूको भ्रमको बीचमा आफ्नो भविष्य खोजिरहेका छन्। आउनुहोस्, यो कथाको हरेक पाइलामा डुबेर हाम्रो आफ्नो नियति र मुक्तिको बाटो खोज्ने प्रयास गरौं।

शिव कथा कथा सुरु हुन्छ दक्ष प्रजापतिको भव्य यज्ञबाट। दक्ष, जो सतीदेवीका पिता थिए, आफ्ना ज्वाइँ शिवलाई उनको औघढ, भस्मासुर र सांसारिक वैभवबाट टाढा रहेको स्वरूपका कारण मन पराउँदैनथे। उनले शिवलाई अपमानित गर्ने उद्देश्यले एउटा विशाल यज्ञको आयोजना गरे, जसमा सबै देवी-देवताहरूलाई बोलाइयो, तर शिव र सतीलाई बोलाइएन। आफ्नो पतिको अपमान सहन नसकेर र पिताको अहंकारलाई चुनौती दिन सतीदेवी यज्ञस्थलमा पुग्छिन्। त्यहाँ, उनले आफ्नै पिता र उपस्थित सबैको अगाडि आफ्नो शरीरलाई योगाग्निमा भस्म गर्छिन्। यो केवल एक मृत्यु थिएन, यो विश्वास, प्रेम, सम्मान र

नाताको मृत्यु थियो। यो अहंकारमाथि स्वाभिमानको विजय थियो, तर त्यसको मूल्य अत्यन्तै महँगो थियो।

नेपालको आधुनिक इतिहासमा, २०६२/६३ को जनआन्दोलन एक विशाल र पवित्र 'यज्ञ' थियो। यो यज्ञको उद्देश्य थियो – २४० वर्षे सामन्ती राजतन्त्रको अन्त्य गरी एक नयाँ, समृद्ध, समावेशी र न्यायपूर्ण सनातन राजतन्त्र सहितको नेपालको निर्माण गर्नु। नेपाली जनताले ठूलो आशा, सपना र विश्वासका साथ यो यज्ञमा आफ्नो रगत, पसिना र जीवनको आहुति दिए। तर, राजनीतिक दलहरू, जो यस यज्ञका स्व-घोषित 'दक्ष प्रजापति' बने, उनीहरूले जनताको भावना र बलिदानलाई सत्ताको भर्याङ मात्र बनाए। उनीहरूले सत्तालाई नै सबैथोक ठाने र जनताको सपनालाई कुल्चिए। उनीहरूले 'समावेशिता' को नाममा आफ्ना आसेपासे र परिवारका सदस्यहरूलाई मात्र स्थान दिए, 'समाजवाद' को नाममा चरम पुँजीवादी लुटतन्त्र मच्चाए र 'लोकतन्त्र' को नाममा दलतन्त्र (Particracy) र गुटतन्त्र (Factionalism) को अभ्यास गरे।

यो प्रक्रियाबाट जन्मिएको संविधान, जो 'सतीदेवी' जस्तै थियो, सुरुमा आशा र जीवनले भरिएको थियो। यसले संघीयता, गणतन्त्र, धर्मनिरपेक्षता र समावेशिता जस्ता प्रगतिशील अवधारणाहरूलाई आत्मसात् गरेको थियो। तर, नेताहरूको अहंकार, भ्रष्टाचार, आपसी लडाइँ र सत्ताको भोकको 'यज्ञाग्नि' मा यो संविधानले आफ्नो आत्मा गुमायो।

संविधानका अक्षरहरू जीवित रहदा नै त्यसको भावना मरिसकेको छ। यो अब केवल एक मृत शरीर हो, जसले न्याय दिन सक्दैन, समृद्धि ल्याउन सक्दैन र जनतालाई जोड्न सक्दैन। जसरी सतीले आफ्नो पतिको अपमान सहन नसकेर प्राण त्यागिन्, त्यसरी नै यो संविधानले नेताहरूको निरन्तर अपमान, बलात्कार र दुरुपयोग सहन नसकेर आफ्नो प्राण त्यागिसकेको छ। राष्ट्रपति, जो संविधानको संरक्षक हुनुपर्थ्यो, उनी नै दलको रबर स्ट्याम्प बने। प्रधानमन्त्री, जसले संविधानको रक्षाको सपथ खाएका थिए, उनैले बारम्बार यसलाई च्यात्ने प्रयास गरे। अदालत, जो न्यायको अन्तिम आशा थियो, त्यो पनि

राजनीतिक भागबण्डाको शिकार भयो। यसरी, संविधानका हरेक अंगहरूले नै आत्माको हत्या गरे।

जनताको लागि पहिलो र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चुनौती बन्यो सत्यलाई स्वीकार्नु। हामीले यो स्वीकार्नुपर्छ कि जुन संविधान र व्यवस्थामा हामीले आशा राखेका थियौं, त्यो मरिसकेको छ। यसको आत्मा लुटिएको छ। जबसम्म हामी यो कठोर सत्यलाई स्वीकार्दैनौं, तबसम्म हामी नेताहरूको भ्रमको शिकार भइरहनेछौं। हामीले यो बुझ्नुपर्छ कि समस्या संविधानका केही धाराहरूमा होइन, बरु यसलाई चलाउनेहरूको नियत, चरित्र र नैतिकतामा छ। मरेको घोडालाई जति चाबुक लगाए पनि त्यो दौडँदैन। त्यसैले, यो मृत संविधानको पूजा गरेर बस्नुको कुनै अर्थ छैन।

सतीको मृत्युको खबरले शिव क्रोध र पीडाले पागल हुन्छन्। उनले आफ्नो जटाबाट वीरभद्र र महाकालीलाई उत्पन्न गर्छन्, जसले दक्षको यज्ञलाई ध्वस्त पार्छन् र दक्षको शिर छेदन गर्छन्। तर, क्रोध शान्त भएपछि शिवको मनमा गहिरो पीडा, वियोग र विक्षिप्तता छाउँछ। उनले सतीको मृत, जलेको शरीरलाई आफ्नो काँधमा उठाउँछन् र ब्रह्माण्डभरि बिना कुनै उद्देश्य, बिना कुनै गन्तव्य घुम्न थाल्छन्। उनी यो सत्य स्वीकार्न तयार छैनन् कि सती अब जीवित छैनन्। उनको लागि, त्यो मृत शरीर नै उनको सम्पूर्ण संसार हो। उनी त्यो लाशसँग कुरा गर्छन्, त्यसलाई माया गर्छन्, त्यसलाई जीवित ठान्छन्। यो प्रेम होइन, यो एक भ्रमपूर्ण मोह (Delusional Attachment) हो, जसले उनलाई कर्तव्यविमुख र विवेकशून्य बनाएको छ।

नेपालका नेताहरू पनि आज त्यही विक्षिप्त अवस्थामा छन्। उनीहरूले आफैंले हत्या गरेको संविधानको लाशलाई काँधमा बोकेर हिँडिरहेका छन्। उनीहरूलाई भित्रि मनमा थाहा छ कि यो संविधानले काम गरिरहेको छैन, यो असफल भइसकेको छ, तर उनीहरू यो सत्यलाई सार्वजनिक रूपमा स्वीकार्न तयार छैनन्। उनीहरू यो मृत संविधानलाई 'विश्वकै उत्कृष्ट' भन्छन्, यसको 'रक्षा' गर्ने कसम खान्छन् र यसैको नाममा सत्ताको घिनलाग्दो खेल खेल्छन्। उनीहरू यो

लाशलाई देखाएर जनतालाई भ्रममा पार्छन्, विदेशी शक्तिहरूलाई खुसी पार्छन् र आफ्नो विगतका सबै वर्षहरूको असफलता, अकर्मण्यता र राष्ट्रघातलाई छोप्ने प्रयास गर्छन्।

जसरी शिवले मृत शरीरलाई जीवित ठानेका थिए, त्यसरी नै हाम्रा नेताहरू यो मृत संविधानलाई जीवित ठानिरहेका छन्। उनीहरू यसमा संशोधनको कुरा गर्छन्, तर त्यो केवल लाशलाई नयाँ कफन हाल्नु जस्तै हो। उनीहरू निर्वाचनको कुरा गर्छन्, तर त्यो केवल लाशलाई रथमा राखेर नगर परिक्रमा गराउनु जस्तै हो, जसबाट केवल दुर्गन्ध फैलिन्छ, सुगन्ध होइन। उनीहरूको हरेक क्रियाकलाप यो भ्रमपूर्ण मोहबाट प्रेरित छ। उनीहरू डराएका छन् कि यदि यो लाशलाई छोडियो भने, उनीहरूको आफ्नो अस्तित्व, उनीहरूको शक्ति, उनीहरूको लुटको स्वर्ग र उनीहरूको राजनीतिक पहिचान पनि समाप्त हुनेछ। यो संविधानको लाश उनीहरूको लागि सत्तामा पुग्ने र टिकिरहने एक मात्र माध्यम हो। त्यसैले, उनीहरू यो दुर्गन्धित, सडेको लाशलाई अँगालो हालेर बसिरहेका छन्, भलै त्यसको दुर्गन्धले सम्पूर्ण राष्ट्र निसास्सिएको किन नहोस्।

हामीले नेताहरूको यो विक्षिप्तता, यो नाटक र यो भ्रमलाई चिन्नुपर्छ। जब उनीहरू संविधानको रक्षाको कुरा गर्छन्, तब हामीले प्रश्न गर्नुपर्छ – कुन संविधान? त्यो, जसले न्याय दिन सकेन? त्यो, जसले भ्रष्टाचार रोक्न सकेन? त्यो, जसले देशलाई एकतामा बाँध्न सकेन? त्यो, जसले युवाहरूलाई देशमै रोक्न सकेन? त्यो संविधान, जसको छायामा आफ्नै ढोकामा आएर "हामीलाई श्वास फेर्ने अवसर देऊ" भनी गुहार गर्न आएका करिब ७६ जना अबोध बालबालिका सहितका प्रियजनहरूको सामूहिक कत्लेआम गरायो ? त्यही संविधान जसले त्यसको जिम्मेवार कसैलाई बनाउन सक्दैन? त्यही संविधान जसले पीडितलाई न्याय दिन सक्दैन? अनि त्यही संविधान जसले हत्यामा प्रत्यक्ष संलग्न तत्कालीन गृहमन्त्री, परराष्ट्र मन्त्री र प्रधान मन्त्री कसैलाई पनि छानबिनको दयाराम समेत ल्याउँदैन, सामान्य रूपमा पक्राउ गर्न समेत सक्दैन,

उल्टै तिनैको सुरक्षामा राज्यको असीमित धन फुक्दै हिँड्छ ? हामीले उनीहरूको भ्रमपूर्ण मोहको हिस्सा बन्नु हुँदैन। हामीले यो बुझ्नुपर्छ कि उनीहरू संविधानको होइन, आफ्नो सत्ता, आफ्नो लुट र आफ्नो अपराधको रक्षा गरिरहेका छन्। बुद्धिमा अहंकार भरि, काँधमा मरेको संविधानको लाश बोकेर हिँड्ने राजनीतिज्ञ र तथाकथित राजनेताले जिउँदो मुलुकको नेतृत्व लिन मिल्दैन। यस्ता व्यक्तिहरूले जीवित जनतालाई उन्नतिको बाटो देखाउन सक्दैनन्।

शिवजी सतीको मृत शरीर बोकेर ताण्डव नृत्य गर्न थाल्छन्। यो सृष्टिको नृत्य होइन, यो विनाशको नृत्य हो। उनको क्रोध, पीडा र वियोगको नृत्यले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा प्रलयको स्थिति सिर्जना हुन्छ। पृथ्वी काँप्न थाल्छे, समुद्रमा उफान आउँछ, ग्रह-नक्षत्रहरू आफ्नो कक्षबाट विचलित हुन्छन् र देवताहरू त्रसित हुन्छन्। संहारका देवता शिव आफ्नो कर्तव्य बिर्सेर केवल आफ्नो व्यक्तिगत पीडामा डुबेका छन्। यो देखेर सम्पूर्ण सृष्टि संकटमा पर्छ। तब, ब्रह्माको नेतृत्वमा सबै देवताहरू सृष्टिका पालनहार भगवान् विष्णुसँग गुहार माग्छन्। उनीहरू भन्छन्, 'हे प्रभु, शिवलाई उनको मोहबाट मुक्त गर्नुहोस्, नत्र यो सृष्टि नै समाप्त हुनेछ।'

नेपालका नेताहरूको यो विक्षिप्त यात्रा र सत्ता-ताण्डवले पनि देशमा चौतर्फी प्रलय ल्याएको छ। उनीहरू आफ्नो सत्ताको खेलमा, आफ्नो गुटको लडाइँमा र आफ्नो भ्रष्टाचारको प्रतिस्पर्धामा यति डुबेका छन् कि उनीहरूले देश र जनताप्रतिको आफ्नो सम्पूर्ण कर्तव्य बिर्सिसकेका छन्। उनीहरूको सत्ता-ताण्डवले देशको अर्थतन्त्र ध्वस्त भएको छ, सामाजिक सद्भाव भत्किएको छ, युवाहरू दिनहुँ हजारौंको संख्यामा विदेशिन बाध्य भएका छन् र राष्ट्रिय स्वाभिमानमाथि गम्भीर चोट पुगेको छ।

देशको हरेक अंग, हरेक संस्था आज यो प्रलयको चपेटामा छ। न्यायपालिका, जहाँ न्याय किनबेच हुन्छ, त्यो आफैं न्याय खोजिरहेको छ। प्रशासन, जो जनताको सेवक हुनुपर्थ्यो, त्यो नेताहरूको दास बनेको छ। सुरक्षा निकाय, जसले देशको रक्षा गर्नुपर्थ्यो, त्यो नेताहरूको भ्रष्टाचारको साक्षी र सहयोगी बनेको छ। विश्वविद्यालयहरू, जो ज्ञानका

मन्दिर हुनुपर्थ्यो, ती दलीय भागबण्डा र तालाबन्दीका केन्द्र बनेका छन्। तर, हाम्रा नेताहरूलाई यसको कुनै प्रवाह छैन। उनीहरू शिवजी जस्तै आफ्नो व्यक्तिगत पीडा (सत्ता गुम्ने डर) र मोह (पैसा र शक्तिको भोक) मा डुबेका छन्। उनीहरूको लागि, देशको विनाशभन्दा ठूलो कुरा आफ्नो राजनीतिक अस्तित्वको रक्षा गर्नु हो।

यो अवस्थामा, नेपाली जनता, जो 'देवता' समान हुन्, जो यो देशका मालिक हुन्, त्रसित, निराश र भयभीत छन्। उनीहरूले यो विनाशलाई टुलुटुलु हेरिरहेका छन्। तर, अब गुहार माग्ने बेला आएको छ। तर, कोसँग गुहार माग्ने? पौराणिक कथामा देवताहरू विष्णुसँग गए, तर आजको लोकतन्त्रमा 'विष्णु' को हुन्? त्यो 'विष्णु' भनेको कुनै बाहिरी शक्ति होइन। त्यो 'विष्णु' भनेको स्वयं जनताको विवेक, एकता र संगठित शक्ति हो। जबसम्म जनता आफ्नो सामूहिक शक्तिलाई पहिचान गरेर यो विनाशको विरुद्धमा हस्तक्षेप गर्दैनन्, तबसम्म यो प्रलय रोकिने छैन।

यो अवस्थामा जनताले चुप लागेर बस्नु हुँदैन। आफ्नो सन्ततिको उज्ज्वल भविष्यको लागि जनतालाई विनाशको मूकदर्शक बनेर बस्ने छुट छैन। नेताहरूको सत्ता-ताण्डवलाई रोक्नको लागि हामीले हस्तक्षेप जनताले गर्नैपर्छ। यो हस्तक्षेप हिंसात्मक हुनुपर्छ भन्ने छैन। यो वैचारिक, बौद्धिक, सांस्कृतिक र संगठनात्मक हुन सक्छ। जनताले नेताहरूको भ्रमलाई चुनौती दिनुपर्छ । उनीहरूको असफलतालाई उजागर गर्नुपर्छ। र एक वैकल्पिक मार्ग प्रस्तुत गर्नुपर्छ। 'विष्णु' को भूमिका निभाउनुपर्छ र देशलाई विनाशबाट बचाउनुपर्छ। जनताको मौनताले नेताहरूलाई अझ बढी निरंकुश र विनाशकारी बनाउनेछ।

शिव कथामा देवताहरूको प्रार्थना सुनेर र सृष्टिको रक्षाको लागि भगवान् विष्णुले एउटा कठोर तर आवश्यक कदम चाल्छन्। उनले आफ्नो सुदर्शन चक्र प्रयोग गरेर सतीदेवीको मृत शरीरलाई टुक्रा-टुक्रा पार्छन्। शरीरको हरेक अंग जहाँ-जहाँ खस्छ, त्यहाँ एक 'शक्तिपीठ' को स्थापना हुन्छ। यो एक अत्यन्त पीडादायी तर प्रतीकात्मक घटना हो। विष्णुले शिवलाई उनको मोहबाट मुक्त गर्नको लागि त्यो मृत शरीरलाई नै नष्ट गरिदिन्छन्, जसले शिवको भ्रमको जड नै उखेल्छ। जबसम्म त्यो

लाश रहन्थ्यो, शिवको भ्रम टुट्ने थिएन। शरीरको विच्छेदनले शिवलाई उनको पीडाबाट बाहिर निस्कन र यथार्थलाई स्वीकार्न बाध्य बनायो। यो विनाश थिएन, यो नयाँ सृष्टिको लागि गरिएको सृजनात्मक ध्वंस (Creative Destruction) थियो।

नेपालको सन्दर्भमा, यो 'सुदर्शन चक्र' के हो? यो चक्र भनेको जनताको कठोर, निर्णायक र क्रान्तिकारी हस्तक्षेप हो। जब जनताले यो मृत संविधान र यसलाई बोकेर हिँड्ने नेताहरूलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्छन्, तब मात्र यो भ्रमको अन्त्य हुनेछ। यो अस्वीकृति भनेको केवल चुनावमा भोट नदिनु मात्र होइन। यो भनेको उनीहरूको विचार, उनीहरूको प्रणाली, उनीहरूको भ्रष्टाचारको संस्कृति र उनीहरूको नेतृत्वलाई वैचारिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा खारेज गर्नु हो।

जसरी सतीको शरीरका अंगहरूबाट शक्तिपीठहरूको जन्म भयो, त्यसरी नै यो मृत प्रणालीको हरेक अंगको असफलताबाट हामीले नयाँ 'शक्तिपीठ' हरू निर्माण गर्नुपर्छ। यो निर्माण भनेको पुरानै संस्थाहरूमा नयाँ मान्छे पठाउनु होइन, यो भनेको नयाँ सोच, नयाँ संरचना र नयाँ कार्यशैली सहितको नयाँ संस्थाहरूको निर्माण हो।

- **न्यायपालिकाको असफलताको चिहान बाट** – एक स्वतन्त्र, सक्षम, छिटो-छरितो र सबैको पहुँचमा भएको न्याय प्रणालीको 'शक्तिपीठ' निर्माण गर्नुपर्छ, जहाँ न्यायाधीशहरू राजनीतिक भागबण्डाबाट होइन, क्षमता र नैतिकताको आधारमा नियुक्त हुन्छन्।
- **संसदको असफलताको चिहान बाट** – एक उत्तरदायी, जनमुखी र राष्ट्रिय हितमा समर्पित विधायिकाको 'शक्तिपीठ' निर्माण गर्नुपर्छ, जहाँ सांसदहरू दलको ह्विपमा होइन, आफ्नो विवेक र जनताको आवाजमा बोल्छन्।
- **सरकारको असफलताको चिहान बाट** – एक कुशल, पारदर्शी, परिणाममुखी र विज्ञहरूले युक्त कार्यपालिकाको 'शक्तिपीठ' निर्माण गर्नुपर्छ, जसले देशको विकास र जनताको सेवालाई पहिलो प्राथमिकता दिन्छ।

- **राजनीतिक दलहरूको असफलताको चिहान बाट** – एक सिद्धान्तनिष्ठ, लोकतान्त्रिक, पारदर्शी र राष्ट्रप्रति समर्पित नयाँ राजनीतिक शक्तिको 'शक्तिपीठ' निर्माण गर्नुपर्छ, जसको नेतृत्व युवा, सक्षम र नैतिकवान व्यक्तिहरूको हातमा हुन्छ।

यो विच्छेदनको प्रक्रिया पीडादायी हुनेछ। यसले अस्थिरता ल्याउन सक्छ। पुराना शक्तिहरूले यसलाई रोक्न अनेकौं षड्यन्त्र गर्नेछन्। तर, यो आवश्यक छ। क्यान्सर लागेको अंगलाई काटेर फाल्नु पीडादायी हुन्छ, तर शरीरलाई बचाउनको लागि त्यो आवश्यक छ। त्यसरी नै, यो मृत गणतान्त्रिक प्रणालीलाई विच्छेदन गरेर मात्र नयाँ र जीवन्त नेपालको निर्माण सम्भव छ। नेताहरूले यो मृत गणतान्त्रिक संविधानको लाशलाई कहिल्यै छोड्ने छैनन्। जनताको 'सुदर्शन चक्र' ले नै यसको नष्ट गर्नुपर्छ।

अब मर्मत, सुधार वा टालटुलको कुरा गर्नुहुँदैन। 'विच्छेदन' र 'पुनर्निर्माण' को कुरा गर्नुपर्छ। यो मृत प्रणालीका अंगहरूलाई एक–एक गरी पहिचान गर्नुपर्छ। त्यसको ठाउँमा नयाँ, जीवन्त र शक्तिशाली संस्थाहरूको निर्माणका लागि वैचारिक आन्दोलन छेड्नुपर्छ। यही नै सनातन 'शक्तिपीठ' को स्थापना हो। यही नै नयाँ, सनातन–संस्कृति युक्त नेपालको आधारशिला हो। मक्किएर सडेको र म्याद गुज्रिएर विषाक्त बनेको हालको 'गणतान्त्रिक' भनिएको मुलुकको मरेको संविधानलाई, सनातनको हितोपदेश र मुलुक एकीकरणको समयदेखि नेपालले अनुकरण गर्दै आएको दिव्योपदेश को अमृत–ज्ञानले प्रतिस्थापन गर्नुपर्छ। पद, सम्पत्ति र शक्तिको प्यासी व्यभिचारी साँढेहरूको लामो अनैतिक रतिक्रीडाका कारण अपवित्र भग्नावशेष बनेको, राज्य सञ्चालन गर्ने भनिएको कलंकित घरको भग्नावशेषमा रङ्ग लगाएर बस्ने होइन; नयाँ घरको प्रजातान्त्रिक जग खन्न थाल्नुपर्छ। नौलो सनातन नेपालको स्थापना गर्नुपर्छ।

शिव कथामा सतीको शरीर विलिन भएपछि शिवको मोह भंग हुन्छ। उनी यथार्थमा फर्कन्छन्। उनको क्रोध र पीडा शान्त हुन्छ, र उनी गहिरो आत्मग्लानि र पश्चातापमा डुब्छन्। उनले बुझ्छन् कि उनको मोहले सृष्टिलाई नै संकटमा पारेको थियो। त्यसपछि, उनी आफ्नो संहारक

रूप त्यागेर आफ्नो कल्याणकारी र सिर्जनात्मक कर्तव्यपथमा फर्कन्छन्। उनी हिमालयमा गएर गहिरो तपस्यामा लीन हुन्छन्। यो तपस्या केवल पीडा भुल्नको लागि होइन, यो आत्म-शुद्धि, आत्म-ज्ञान र नयाँ शक्तिको प्राप्तिको लागि हो। यही तपस्याको फलस्वरूप, उनले पछि गएर पार्वतीलाई पत्नीको रूपमा प्राप्त गर्छन्, जसले उनको जीवनमा प्रेम, स्थिरता र पूर्णता ल्याउँछिन्, र सृष्टिको सन्तुलन पुनर्स्थापित हुन्छ।

नेपालमा जब जनताको 'सुदर्शन चक्र' ले यो मृत संविधानको लाशलाई नेताहरूको काँधबाट हटाइदिनेछ, तब के होला? हाम्रा नेताहरू के शिवजी जस्तै जाग्छन्? के उनीहरूले आफ्नो गल्ती स्वीकारेर पश्चाताप गर्छन्? के उनीहरू आत्म-शुद्धिको लागि 'राजनीतिक तपस्या' मा जान्छन्? यसको सम्भावना अत्यन्त न्यून छ। हाम्रा नेताहरू शिव होइनन्। उनीहरूमा त्यो नैतिक साहस, त्यो आत्म-ज्ञान र त्यो पश्चातापको भावना छैन। उनीहरूले आफ्नो गल्ती कहिले स्वीकार्दैनन्। उनीहरूले अन्तिम समयसम्म पनि आफ्नो भ्रमलाई सत्य साबित गर्ने प्रयास गर्नेछन् र आफ्नो असफलताको दोष अरूलाई नै दिनेछन्। उनीहरूको नियति शिवको जस्तो गौरवपूर्ण हुनेछैन। बरु दक्ष प्रजापतिको जस्तो अपमानजनक हुनेछ। जसको शिर काटिएको थियो। उनीहरू इतिहासको पानामा 'राष्ट्रघाती, 'जनविरोधी' र अबोध बालबालिकाहरुको क्रूर हत्याराको रूपमा अंकित हुनेछन्।

तर, 'शिव' को भूमिका भने नेपाली जनताले नै निभाउनु पर्ने छ। यो संकटले सम्पूर्ण नेपालीलाई गहिरो पीडा दिएको छ, तर यसले सवैलाई जाग्ने र आफूलाई रूपान्तरण गर्ने अभूतपूर्व अवसर पनि दिएको छ। हामीले अब 'राजनीतिक तपस्या' गर्नुपर्छ। यो तपस्या कुनै गुफामा गएर गर्ने होइन, यो समाजको बीचमा बसेर गर्ने हो। यो तपस्या भनेको के हो?

- **आत्म-विश्लेषण (Self-Analysis):** हामीले आफ्नो गल्तीहरू लाई निर्ममतापूर्वक केलाउनुपर्छ। हामीले किन यस्ता नेताहरूलाई बारम्बार चुन्यौं? हामी किन जात, धर्म, क्षेत्र र विचारको नाममा विभाजित भयौं? हामी किन उनीहरूको

खोक्रो नारा र भ्रमपूर्ण आश्वासनमा फस्यौं? हामीले आफ्नो नागरिक कर्तव्य कति पूरा गर्यौं?

- **ज्ञानको खोजी (Pursuit of Knowledge):** हामीले आफ्नो इतिहास, धर्म, संस्कृति, भूगोल र विश्वको उत्कृष्ट शासन प्रणालीहरूको गहिरो अध्ययन गर्नुपर्छ। हामीले नेपालको लागि कुन प्रणाली, कुन आर्थिक मोडेल र कुन सामाजिक संरचना सबैभन्दा उपयुक्त छ भनेर गहिरो चिन्तन-मनन गर्नुपर्छ। आँखा चिम्लेर अरूको नक्कल गर्ने होइन, आफ्नो माटो सुहाउँदो मौलिक बाटो खोज्नुपर्छ। त्यसको लागि सनातनको हितोपदेश र मुलुक एकीकरणको समयदेखि नेपालले अनुकरण गर्दै आएको दिव्योपदेश को अमृत–ज्ञानको भरपुर उपयोग गर्नु पर्दछ।
- **नैतिक बलको आर्जन (Acquisition of Moral Strength):** हामीले व्यक्तिगत र सामाजिक जीवनमा नैतिकता, इमानदारी र सदाचारलाई स्थापित गर्नुपर्छ। भ्रष्ट नेताहरू र कर्मचारीहरूलाई सामाजिक रूपमा बहिष्कार गर्ने साहस जुटाउनुपर्छ। 'चल्ता है' को संस्कृतिलाई त्यागेर 'यो गलत हो' भन्न सक्ने हिम्मत विकास गर्नुपर्छ।
- **एकताको निर्माण (Building Unity):** हामीले जात, धर्म, क्षेत्र, लिंग र विचारका पर्खालहरू भत्काएर एक 'नेपाली' को रूपमा एकजुट हुनुपर्छ। हाम्रो साझा शत्रु गरिबी, भ्रष्टाचार र पछौटेपन हो, एक-अर्का होइन भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ।

यो 'तपस्या' ले हामीलाई शुद्ध, ज्ञानी, नैतिकवान र शक्तिशाली बनाउनेछ। यही तपस्याको बलमा हामीले एक नयाँ 'सती' अर्थात् एक नयाँ, जीवन्त, न्यायपूर्ण र समृद्ध राष्ट्रिय प्रणालीलाई प्राप्त गर्न सक्नेछौं। नेताहरूको पश्चातापको आशा नगर्नुहोस्। उनीहरू परिवर्तन हुने छैनन्। परिवर्तनको जिम्मेवारी अब हाम्रो काँधमा छ। हामीले नै 'शिव' बनेर आत्म-शुद्धि र ज्ञानको तपस्या गर्नुपर्छ। यो तपस्या नै नयाँ नेपालको निर्माणको एक मात्र मार्ग हो। हामीले अरूलाई दोष दिएर उम्किने छुट छैन।

यो ऐतिहासिक दस्तावेजको मुख्य सार सन्देश यो होः लाशलाई बिदा गरौँ, जीवनलाई स्वागत गरौँ। शिव र सतीको कथा एउटा त्रासदी पूर्ण दुःखान्त घटना (tragedy) हो। तर यसको अन्त्य आशापूर्ण छ। यो कथाले देखाउँछ कि मृत्यु, विनाश र पीडापछि पनि नयाँ जीवन र पुनर्निर्माण सम्भव छ। तर, यसको लागि एउटा शर्त छ – हामीले मृत शरीरको मोहलाई त्याग्नुपर्छ र यथार्थलाई स्वीकार्नुपर्छ।

नेपाल आज त्यही दोबाटोमा उभिएको छ। एकातिर मृत गणतन्त्रको दुर्गन्धित लाश छ, जसलाई हाम्रा नेताहरूले बोकेर हिँडिरहेका छन्। अर्कोतिर, एक नयाँ, जीवन्त र समृद्ध नेपालको 'सती' हाम्रो प्रतीक्षामा छिन्। छनोट हाम्रो हो।

के हामी नेताहरूको भ्रमपूर्ण मोहको पछि लागेर यो लाशसँगै सड्ने र राष्ट्रको दुर्गतिलाई मूकदर्शक भएर हेरिरहने? कि हामी 'विष्णु' को 'सुदर्शन चक्र' बनेर यो लाशलाई विच्छेदन गर्ने र नयाँ 'शक्तिपीठ' हरूको स्थापना गर्ने? के हामी नेताहरूको असफलतामा रोएर, कराउर र सामाजिक सञ्जालमा गाली गरेर बस्ने? कि हामी 'शिव' जस्तै 'तपस्या' गरेर नयाँ नेपालको निर्माणको लागि आफूलाई तयार पार्ने?

समयले हामीसँग कठोर तर स्पष्ट उत्तर मागिरहेको छ। अब भावनामा बग्ने बेला छैन। अब विवेक र साहसका साथ कठोर निर्णय लिने बेला हो। अब नेताहरूलाई गाली गरेर मात्र पुग्दैन । अब विकल्प दिने र त्यो विकल्पलाई स्थापित गर्न संगठित हुने बेला हो। अब निराश भएर बस्ने बेला छैन, अब आशाको दियो बाल्ने र त्यो दियोको प्रकाशलाई देशभरि फैलाउने बेला हो।

आउनुहोस्, हामी सबै मिलेर यो मृत संविधानको लाशलाई सम्मानपूर्वक सदगत गरौँ। यसका राम्रा पक्षहरूलाई इतिहासको रूपमा सुरक्षित राखौं। यसको भ्रम र मोहबाट पूर्ण रूपमा मुक्त होऔं। आउनुहोस्, हामी सबै मिलेर ज्ञान, नैतिकता र एकताको 'तपस्या', सनातनको हितोपदेश र मुलुक एकीकरणको समयदेखि नेपालले अनुकरण गर्दै आएको दिव्योपदेश को अमृत–ज्ञान द्वारा एक नयाँ, जीवन्त र साँच्चिकै

प्रजातान्त्रिक सनातन नेपालको नेपालको 'सती' लाई जन्म दिऔं। आफ्नो भाग्यको रेखा आफैले कोरौँ। यो नै शिव-सतीको कथाले हामीलाई दिएको अन्तिम र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सन्देश हो। यो नै हाम्रो मुक्तिको एक मात्र मार्ग हो।

भाग १:

नेपालको वर्तमान राजनीतिक अन्योलः वेदिक सन्दर्भमा गहन विश्लेषण

(ऐतिहासिक दस्तावेज)

प्रस्तावना

नेपालको राजनीतिक यात्रा पछिल्लो दुई दशकमा जटिल र परिवर्तनशील रही आएको छ। पहिले माओवादी छापामार युद्ध (Maoist Insurgency) सम्पन्न भयो। त्यसपछि दरवार हत्याकाण्ड (Royal Massacre) घट्यो। बीचमा बहुदल फालियो (Interim Period) र गणतन्त्र आयो। "नयाँ नेपाल" भनिएको नेपालमा पार्टीले सरकार बनाउने कानून लादियो (Imposed)। त्यसपछि मुलुकका सबै राजनीतिक पार्टीहरू गठनमा माफियाकरण (Mafialization) भयो। अमुक नेताहरूले आफ्नो नियन्त्रणमा पार्टी राख्न पार्टी सदस्य खरिद (Cadre Buying) गरी आफ्नो बहुमत कायम गर्ने खेल खेले। पार्टीमा यसरी प्राप्त गरिएको बहुमतलाई उनीहरूले आफू विरुद्ध बोल्ने सबै

आवाजहरूलाई स्थिर पार्ने एनेस्थेसियाको (Anesthesia) रुपमा दुरुपयोग गरे। पार्टी भित्रका विपक्ष शिथिल बनेका र आफ्ना झोलेहरू हनुमानको भूमिकामा रहेको नेता अन्य मुख्य पार्टीका नेता संग आफ्ना निजी स्वार्थको लागि नैतिक अनैतिक सबै कार्य गर्न फुक्का फाल बने। मुलुकका सबै मुख्य राष्ट्रिय पार्टीहरू यही रोगले ग्रसित बने।

आफ्नो पार्टी सम्पूर्ण रूपमा आफ्नो कब्जामा लिएका तीन ठूला नेता र एक नयाँ पार्टीका नेताले पालैपालो (In succession) एउटै विधिबाट (Same Method) सरकारमा जाने र आफ्नो स्वार्थ सिद्धिमा मुलुकको दुरुपयोग गर्ने कार्य सुचारु राखे। मूलतः तिन र कहिलेकाहीँ चार नेताहरू सरकारमा जाने र एकले अर्कोलाई सहयोग गर्ने बने। सर्त (Condition) थियो – उनीहरू पालापालो निश्चित अवधिको सरकारमा बस्ने र कमाउने (Amass Wealth)। यसरी मुलुकमा रहेका सबै प्रमुख पार्टीका नेताहरू मुलुक आफ्नो लुटको लागि बनेको बिर्ता रूपमा लिएर भ्रष्टाचार र कुशासन गर्ने स्वेच्छाचारी (Authoritarian) दानव रुपी शासकको रूपमा उदाए। पार्टी राजनीति मुलुकको सबै भन्दा लाभदायक पेशाको रूपमा स्थापित भयो। जसले गर्दा "नयाँ नेपाल" को नाममा नेताको लुटतन्त्र (Kleptocracy) स्थापित भयो। त्यसबाट जनता अजित (Defeated) बने। लामो समयदेखि निराश बनेका जनताले त्यसैबीचमा अचानक दुई दिन मात्र चलेको साइबर छापामार युद्धरूपी (Cyber Guerrilla Warfare) नियन्त्रित विद्रोह र विध्वंस (Destruction) देखे। यो मुलुकको ध्यान अन्यत्र मोड्दै मुलुकलाई पुनः "डीप स्टेट" (Deep State) को नियन्त्रणमा पार्ने पुराना खेलाडीहरूको नयाँ तरिका थियो। मुलुकमा लामो समय देखि सङ्कट त थियो नै। नेपाल फेरि जेन-जी प्रदर्शन, चरम दमनको क्रममा भएका जेन-जी युवाहरूको सामूहिक कत्लेआमरूपी हत्या, त्यसले निम्त्याएको विद्रोह (Gen-Z Rebellion) र त्यसलाई हाइज्याक गरिएको नियन्त्रित साइबर छापामार विध्वंस मार्फत पूर्ति नै गर्न नसकिने गहिरो राजनीतिक अन्योल (Political Imbroglio) मा जाकिन पुग्यो।

यस विषम परिस्थितिमा सहज प्रश्न उब्जन्छः के यस्तो राजनीतिक, सामाजिक र नैतिक अवनति (Degeneration) को चक्र नयाँ हो? वा

मानव इतिहासमा यस्ता प्रवृत्ति पहिले देखिनै आएका छन्? यस्तो परिस्थिति आउँदा मानिसहरूले, राज्यले र नागरिकले के गर्नुपर्छ? यस बारे हाम्रो परम्परागत प्राचीन ज्ञान स्मरणले के भन्दछ? विशेष गरी संसारको सबैभन्दा पुरानो ज्ञानको भण्डार मानिने वेद (Vedas) र सनातन वैदिक नीतिशास्त्र (Sanatana Vedic Political Ethics) बारे के सुझाव र सल्लाह दिन्छ ? यसै जिज्ञासालाई केन्द्रित गरी यो दस्तावेज तयार पारिएको छ।

यसमा निम्न बुँदाहरूमा गहन अनुसन्धान (In-depth Research) मुलक व्याख्या गरिनेछः

१. **वैदिक सन्दर्भमा राज्य, शासन र नेतृत्वः** राज्य (Rashtra), राजा (Ruler), प्रजा (Citizenry) को अवधारणा र तिनीहरूको पारस्परिक कर्तव्य।

२. **अधर्म (Adharma) को उदय र त्यसको स्वरूप**: वैदिक ग्रन्थहरूमा कुशासन (Misgovernance), भ्रष्टाचार (Corruption), स्वार्थी नेतृत्व (Selfish Leadership) र सामाजिक विघटन (Social Disintegration) का लक्षणहरू कसरी वर्णन गरिएका छन्?

३. **संकटको भविष्यवाणी वा सूत्रः** यस्तो अवस्था आउने कुरा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा के कुनै वैदिक ऋचा (Mantras) वा भनाइहरूमा उल्लेख छ? यदि छ भने, ती ऋचाहरूको अर्थ र हालको सन्दर्भमा त्यसको प्रासंगिकता (Relevance)।

४. **संकटबाट उद्धारको मार्गः** यस्तो अवस्थाबाट राज्य (State) ले आफूलाई मुक्त गर्न के गर्नुपर्छ? वैदिक नीतिमा उल्लेखित उपायहरू।

५. **संकटकालीन नागरिक जिम्मेवारीः** यस्तो समयमा प्रजा वा नागरिकको राज्य प्रतिको कर्तव्य के हुन्छ? विरोध, आज्ञापालन, सुधार (Reform) को भूमिका के हो?

६. **हालको नेपाली परिप्रेक्ष्यमा विश्लेषण:** वैदिक सिद्धान्तहरूलाई नेपालको वर्तमान राजनीतिक संरचना, घटनाक्रम र चुनौतीहरूसँग तुलनात्मक अध्ययन (Comparative Study)।

वैदिक ज्ञानलाई हालको संदर्भमा परीक्षण गर्ने, गहकिला शब्दहरूको सरल व्याख्या गर्ने र नेपालको लागि नैतिक-राजनीतिक दृष्टिकोणको (Moral-Political Perspective) दिने ऐतिहासिक दस्तावेज (Historical Document) तयार गर्ने उद्देश्यमा यो पुस्तक लेखिएको हो।

---

१. वैदिक राजनीतिशास्त्रका आधारभूत सिद्धान्तहरू

१.१ राज्य (राष्ट्र) को अवधारणा

वैदिक राजनीतिशास्त्रमा 'राष्ट्र' भन्नाले केवल भौगोलिक क्षेत्र होइन, एउटा जीवन्त शरीर (Organic Entity) हो। ऋग्वेद (Rigveda) मा राष्ट्रलाई सामूहिक कल्याण (Collective Welfare) को लागि एकताबद्ध भएको समुदायको रूपमा वर्णन गरिएको छ। राज्यको उद्देश्य 'धर्म' (Cosmic Law, Righteousness) को रक्षण, प्रशासन (Administration) र प्रवर्धन (Promotion) गर्नु हो।

१.२ राजा वा शासकको भूमिका र गुणहरू

वैदिक परम्परामा 'राजा' भन्ने पद पैतृक (Hereditary) हुँदैन। यो जनताको छनोट र योग्यतामा आधारित हुनुपर्छ भन्ने बुझाइ छ। वैदिक राजनीतिशास्त्रमा, राजाको अर्थ राष्ट्राध्यक्ष पनि हुन्छ। राजा शब्दले उक्त मुलुक (राज्य) लाई समेत जनाउँछ। जो उक्त मुलुकमा निवास गर्ने व्यक्तिहरूको प्रतिनिधिको रूपमा लोकतान्त्रिक (वा गणतान्त्रिक)

तरिकाले चुनिएको हुन्छ र उनीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार (प्राधिकार) राख्दछ, त्यो राजनेता (शासक) वा राजा हुने गर्दछ। अथर्ववेद (Atharvaveda) को 'राजकृत्य' (Duties of a King) नामक अंशमा राजाका लागि आवश्यक गुणहरू उल्लेख छन्:

- **प्रजानुरञ्जन:** प्रजाहरूको मन जित्ने क्षमता।
- **सत्यवादी:** सत्यमा अडिग रहने।
- **दानशील:** उदार र निस्वार्थ।
- **विजिगीषु:** शत्रुबाट रक्षा गर्न सक्षम।
- **धृतिमान्:** धैर्यवान।
- **विद्वान:** ज्ञानी र बुद्धिमान।
- **सर्वस्य रक्षिता:** सबैको (निर्बल, गरिब, अल्पसङ्ख्यक) रक्षक।

उनको कर्तव्य 'प्रजा पालन' (Welfare of the People) हो, 'प्रजा शोषण' (Exploitation of the People) होइन। शतपथ ब्राह्मण (Shatapatha Brahmana) मा भनिएको छ, "यो राजा हाम्रो होइन, हामी यस राजाका हौं" भन्ने भावना प्रजामा हुनुपर्छ, अर्थात् राजा प्रजाको सेवक (Servant) हो। नोकर हो।

१.३ धर्मको शासन: सुशासनको आधार

वैदिक परम्परामा राज्य सञ्चालनको मूल आधार 'राजधर्म' (Duty of Governance) हो। राज्यको हरेक काम 'धर्म' अर्थात् न्याय, नैतिकता र नियमको चौखटभित्र (Framework) सीमाबद्ध हुनुपर्छ । 'धर्म' केवल धार्मिक विश्वास वा पूजा-पाठ मा सिमित कुरा होइन। न्याय, नैतिकता, कानुन, सामाजिक व्यवस्था र ब्रह्माण्डीय नियमको पालन गर्नु नै धर्म हो। ऋग्वेदमा 'धर्म' लाई 'ऋत' को रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसको अर्थ 'सत्य' र 'प्राकृतिक नियम' हो।

राजाको मूल कर्तव्य प्रजाको रक्षा गर्नु, न्याय गर्नु र समाजमा धर्मको स्थापना गर्नु हो। यी सबै कार्यहरू 'राजधर्म' को अन्तर्गत आउँछन्।

मनुस्मृतिमा स्पष्ट उल्लेख छ कि राजा धर्मको रक्षक हो र उसको कर्तव्य प्रजालाई सुरक्षा दिनु, न्याय गर्नु र अधर्मलाई दण्ड गर्नु हो। जो राजा धर्मको पालना गर्छ, उसको राज्य समृद्ध हुन्छ र प्रजा सुखी हुन्छ। यसको विपरीत, जो राजा धर्मको उल्लङ्घन गर्छ, उसको राज्य नष्ट हुन्छ र प्रजा दुःखी हुन्छ।

अर्थशास्त्र र अन्य स्मृति ग्रन्थहरूमा 'दण्डनीति' अर्थात् न्याय र दण्डको नीतिको (Danda Niti - Policy of Punishment/Justice) विस्तृत चर्चा गरिएको छ। 'दण्ड' को मूल अर्थ 'लाठी' वा 'शक्ति' हो, जो राजाको शक्तिको प्रतीक हो। यो शक्ति समाजमा व्यवस्था कायम गर्न, अधर्मलाई रोक्न र न्याय स्थापना गर्न प्रयोग गरिनुपर्छ। कौटिल्यले अर्थशास्त्रमा दण्डनीतिलाई राज्य सञ्चालनको मेरुदण्ड को रूपमा वर्णन गरेका छन् र भनेका छन् कि दण्ड नै राजा हो, दण्ड नै कानुन हो र दण्ड नै राष्ट्रको रक्षक हो। विना दण्डनीतिको कुनै पनि राज्य टिक्दैन।

तथापि, वैदिक व्यवस्थामा दण्डनीति सर्वोच्च हुदैन। धर्मनीति सर्वोच्च हुन्छ। दण्ड धर्मको सेवक हो, न कि मालिक। यसको अर्थ दण्ड तब दिइनुपर्छ जब अपराध पूर्ण साक्ष्य र जाँच-पड़ताल मार्फत सिद्ध हुन्छ। निष्पक्ष सुनुवाई हुन्छ । दण्ड अपराधसँग समानुपातिक हुन्छ। अनियन्त्रित दण्ड (Arbitrary Punishment) र अधर्मको दण्ड आफैं अधर्म मानिन्छ। मनुस्मृतिमा स्पष्ट उल्लेख छ कि जो राजा बिना कारण निर्दोष व्यक्तिलाई दण्ड गर्छ, उसको राज्य नष्ट हुन्छ र जो राजा अपराधीलाई छोडदिन्छ, उसको राज्य समेत नष्ट हुन्छ। तर जो राजा न्यायसँगै दण्ड गर्छ, उसको राज्य सदा समृद्ध रहन्छ।

धर्मको शासनमा दण्ड केवल कठोर मात्र नभएर करुणाशील पनि हुनुपर्छ। दण्डको उद्देश्य अपराधीलाई सुधार्न, अन्यलाई अपराध गर्नबाट निरुत्साहन गर्न, पीड़ितलाई न्याय दिन र समाजलाई खतरनाक तत्वबाट रक्षा गर्नु हो। यो सिद्धान्त आजको आधुनिक विश्वमा पनि उत्तिकै प्रासङ्गिक छ। सुशासन र न्यायको आधारभूत सिद्धान्त भनेको धर्मको नियन्त्रणमा रहेको शक्तिको प्रयोग हो, जहाँ न्याय निष्पक्ष हुन्छ, दण्ड समानुपातिक हुन्छ र सबैको लागि कानुन समान हुन्छ।

१.४ प्रजा (नागरिक) को कर्तव्य

वैदिक परम्परामा प्रजाको मुख्य कर्तव्य 'कर्म' अनुसार आफ्नो काम गर्नु, कर तिर्नु, राष्ट्र रक्षामा सहयोग गर्नु र धर्मको पालना गर्नु हो। तर यो कर्तव्य सर्तविहीन (Unconditional) छैन। शासन यदि अधर्ममा लाग्छ भने प्रजाको कर्तव्य परिवर्तन हुन्छ। तैत्तिरीय उपनिषद्को (Taittiriya Upanishad) 'शिक्षावल्ली' मा भनिएको छ, "सत्यं वद, धर्मं चर" अर्थात् सत्य बोल र धर्मको आचरण गर। यो शिक्षा नागरिकलाई केवल व्यक्तिगत नैतिकता पालन गर्न मात्र प्रेरित गर्दैन, बरु अन्याय र अधर्मको विरुद्ध आवाज उठाउन पनि प्रेरित गर्दछ।

नागरिकको कर्तव्य राजा र राज्यप्रति सीमित छैन, यो समाज र राष्ट्रप्रति पनि हुन्छ। जब राजा धर्मको पालना गर्छ, तब नागरिकको कर्तव्य राजाको आज्ञा पालन गर्नु हो। तर जब राजा अधर्मको मार्गमा लाग्छ, तब नागरिकको कर्तव्य परिवर्तन हुन्छ। महाभारतमा भीष्मले भनेका छन् कि जब राजा अन्यायी हुन्छ, तब प्रजाले राजाको विरुद्ध आवाज उठाउन र आवश्यक भएमा विद्रोह गर्न पनि अधिकार राखेको छ। यो अधिकार कुनै राजनीतिक अधिकार छैन, बरु धर्मको रक्षाको लागि एक नैतिक दायित्व हो।

वैदिक व्यवस्थामा प्रजा र राजाको सम्बन्ध एक पारस्परिक अनुबन्धको रूपमा देखिन्छ। राजा प्रजाको रक्षा गर्छ, न्याय गर्छ र समृद्धि सुनिश्चित गर्छ, र प्रजा बदलामा राजाको आज्ञा पालन गर्छ, कर तिर्छ र राष्ट्र रक्षामा सहयोग गर्छ। तर यो अनुबन्ध दुवै पक्षको लागि बाध्यकारी हुन्छ। यदि राजा आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दैन, तब प्रजा पनि आफ्नो कर्तव्य पालन गर्न बाध्य हुँदैन। यसको अर्थ यो हो कि नागरिकको कर्तव्य सर्तविहीन छैन, बरु यो राजाको न्यायपूर्ण शासनमा निर्भर छ।

तैत्तिरीय उपनिषद्को यो शिक्षा 'सत्य बोल र धर्मको आचरण गर' आधुनिक नागरिकताको एक अनिवार्य पहलु हो। यसले नागरिकलाई केवल व्यक्तिगत सच्चाइ र नैतिकता पालन गर्न मात्र छैन, बरु सार्वजनिक जीवनमा पनि सत्य र धर्मको रक्षा गर्न प्रेरित गर्दछ। जब

सरकार अन्यायी नीति अनुसरण गर्छ, तब सच्चा नागरिकको कर्तव्य त्यो अन्याय विरुद्ध आवाज उठाउनु हो। यो आवाज शान्तिपूर्ण, लोकतान्त्रिक र संवैधानिक माध्यमबाट हुनुपर्छ, तर यो आवाज उठाउनु नागरिकको अधिकार र कर्तव्य दुवै हो।

वैदिक राजनीतिक दर्शनमा दुई अत्यन्त गहिरो र महत्त्वपूर्ण अवधारणा छ। 'प्रजा द्रोह' र 'धर्म द्रोह'। 'प्रजा द्रोह' को अर्थ 'प्रजा (नागरिक) को राजा वा राज्य विरुद्धको विद्रोह' हो। जब कुनै नागरिक वा समूह राजा वा राज्यको विरुद्ध आवाज उठाउँछ, विद्रोह गर्छ वा राज्यको आदेशको उल्लङ्घन गर्छ, तब यसलाई 'प्रजा द्रोह' भनिन्छ। सामान्य दृष्टिकोणमा, यो एक गम्भीर अपराध मानिन्छ र राजा यसको कठोर दण्ड दिन सक्छ।'धर्म द्रोह' को अर्थ 'धर्म (न्याय, नैतिकता, सत्य) को विरुद्ध विद्रोह' हो। जब राजा वा शासन अधर्म (अन्याय, असत्य, अनैतिकता) को मार्गमा लाग्छ, तब धर्मको विरुद्ध विद्रोह हुन्छ। यो एक अधिक गम्भीर अपराध हो, किनकि यसले समग्र समाज र राष्ट्रको नैतिक आधारलाई कमजोर गर्दछ। वैदिक अवधारणामा जब 'प्रजा द्रोह' र 'धर्म द्रोह' को बिचमा द्वन्द्व हुन्छ, तब 'धर्म द्रोह' को विरोध गर्नु अधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ। अर्को शब्दमा, यदि राजा अधर्मको मार्गमा लाग्छ र अन्याय गर्छ, तब नागरिकको कर्तव्य राजाको आज्ञा पालन नगर्नु बरु धर्मको रक्षा गर्नु हुन्छ। यो 'प्रजा द्रोह' को रूपमा देखिन सक्छ, तर वास्तवमा यो 'धर्म द्रोह' को विरोध गर्नु हो।

महाभारतमा यस अवधारणाको स्पष्ट उदाहरण छ। जब कौरवहरूले पाण्डवहरूको साथ अन्याय गरे, तब पाण्डवहरूले राजा धृत राष्ट्रको विरुद्ध विद्रोह गरे। तकनीकी रूपमा, यो 'प्रजा द्रोह' हो, तर वास्तवमा यो 'धर्म द्रोह' (कौरवहरूको अन्याय) को विरुद्ध विद्रोह हो। भीष्म, द्रोण र अन्य बुद्धिजीवीहरूले यस विद्रोहलाई न्यायसङ्गत ठहराए, किनकि यो धर्मको रक्षाको लागि थियो। आजको नेपालमा यो अवधारणा अत्यन्त प्रासङ्गिक छ। जब सरकार अन्यायी नीति अपनाउँछ, भ्रष्टाचार गर्छ, नागरिकको अधिकार हरण गर्छ, तब नागरिकको कर्तव्य सरकारको विरुद्ध आवाज उठाउनु हो। यो तकनीकी रूपमा 'प्रजा द्रोह' को रूपमा

देखिन सक्छ, तर वास्तवमा यो 'धर्म द्रोह' को विरोध गर्नु हो। यो एक उच्च नैतिक कर्तव्य हो, कुनै अपराध होइन। नागरिक को कर्तव्य हो।

वैदिक परम्पराले हरेक सचेत नागरिकलाई 'प्रजा द्रोह' को विरुद्ध 'धर्म द्रोह' को विरोध गर्नु भन्ने कुरा यो सिकाउँछ कि सत्य, न्याय र नैतिकता राजा र राज्यको आज्ञाभन्दा अधिक महत्त्वपूर्ण छ। नागरिकको सर्वोच्च कर्तव्य राष्ट्र र समाजको नैतिक आधारको रक्षा गर्नु हो, भलै तकनीकी रूपमा यो 'प्रजा द्रोह' को रूपमा देखिन्छ। यो एक उच्च नैतिक कर्तव्य हो, जो लोकतान्त्रिक र न्यायपूर्ण समाजको मुख्य आधार हो।

---

२. अधर्म, भ्रष्टाचार र कुशासनको वैदिक वर्णन

२.१ वृत्र, वृतराजा र रावणः अधर्मको प्रतीक

वैदिक राजनीतिक दर्शनमा 'वृत्र' (Vritra) नामक असुरको कथा ऋग्वेदमा आउँछ। वृत्रले जल (पानी), गाई (सम्पत्ति) र प्रकाश (ज्ञान) लाई रोकेर सम्पूर्ण सृष्टिलाई संकटमा पार्दछ। यो कथा केवल एक पौराणिक कथा मात्र छैन, बरु यो एक प्रतीकात्मक (Symbolic) वर्णन हो। वृत्र त्यो शक्ति हो जसले प्रजाको सम्पत्ति (Resources), समृद्धि (Prosperity) र ज्ञान (Knowledge) लुटेर आफ्नै नियन्त्रणमा राख्छ। यो शक्ति केवल बाह्य शत्रु मात्र होइन, यो आन्तरिक भ्रष्टाचार, अन्याय र शोषणको प्रतीक हो।

नेपालको वर्तमान संदर्भमा, पार्टीको माफियाकरण (Party Mafiaization), संस्थागत भ्रष्टाचार (Institutional Corruption) र लुटतन्त्र (Kleptocracy) वृत्रको आधुनिक रूप हो। जब राजनीतिक दलहरू आफ्नो सदस्यहरूलाई 'सम्पत्ति' को रूपमा देख्छन्, जब

सरकारी संस्थाहरू लुटपाटको साधन बन्छन्, र जब ज्ञान र शिक्षा केवल सत्तापक्षका लागि सुलभ हुन्छ, तब वृत्रको अवतार सफल हुन्छ। यस अवस्थामा, समाजको सामान्य मानिस, किसान, श्रमिक र गरिब वर्ग वृत्रको ग्रासमा पर्दछ। उनीहरूको श्रमको फल, उनीहरूको अधिकार र उनीहरूको भविष्य सबै लुट्छ।

त्यस्तै, रामायणको 'रावण' (Ravana) एक अत्यन्त ज्ञानी, शक्तिशाली तर अहंकारी (Egoistic) र स्वार्थी शासक थियो। वाल्मीकि रामायण वैदिक मान्यताले को परम्पराको अंग हो र रावणको कथा राजनीतिक दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पाठ प्रदान गर्दछ। रावणले आफ्नो इच्छालाई नै कानुन ठान्यो (Whim as Law), आफ्ना भाइहरूलाई भ्रष्ट आचरणमा लगायो र प्रजालाई भय र आतङ्कमा राख्यो। उसको शासन केवल बलको माध्यमबाट चलिरहेको थियो, न्यायको आधारमा होइन। उसले अधिकार (Authority) लाई सेवा (Service) को साधन होइन, भोग (Enjoyment) र आत्मसन्तुष्टिको साधन बनायो।

नेपालका हाल सम्म देखिएका सवै नै पार्टी नेतृत्व "रावणरूपी शासक" बन्नुले सोही दानव अवस्था संकेत गर्दछ। जब राजनीतिक नेताहरू आफ्नो इच्छालाई कानुन मान्छन्, जब उनीहरूले पार्टीका सदस्यहरूलाई आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थमा प्रयोग गर्छन्, जब उनीहरूले प्रजालाई भय र दबाबमा राख्छन्, र जब उनीहरूले सार्वजनिक पदलाई निजी भोगको साधन बनाउँछन्, तब रावणको परम्परा जारी रहन्छ। यो अवस्था आउनु केवल एक व्यक्तिगत दोष होइन। यो एक संस्थागत र सामाजिक रोग हो। यो राक्षसी 'धर्म द्रोह' विरुद्ध विद्रोह नगर्ने; कि चुनाव, कि हस्तक्षेप पूर्ण 'धर्म द्रोह' विरुद्धको विद्रोह मार्फत यस्तो शासकको विकल्प नदिने जनताको सोच र जागरूकताको खोट हो।

वृत्र र रावण दुवै अवधारणाले यो सिखाउँछन् कि अधर्मको शासन कहिले पनि दिगो हुँदैन। ऋग्वेदमा इन्द्रले वृत्रलाई मारे र जल, गाई र प्रकाशलाई मुक्त गरे। रामायणमा राम र लक्ष्मणले रावणलाई पराजित

गरे र प्रजालाई अधर्मको चङ्गुलबाट मुक्त गरे। यो केवल एक सैनिक विजय मात्रमा सिमित छैन। यो धर्मको विजय हो। नेपालको संदर्भमा, यो सन्देश स्पष्ट छ: जबसम्म नागरिक निद्राबाट जाग्दैन, आफ्नो अधिकारको लागि लड्दैन, जबसम्म समाज अधर्मको विरुद्ध एकजुट हुँदैन, तबसम्म वृत्र र रावणको परम्परा जारी रहनेछ। नेपालको मुक्तिको लागि, नागरिकहरूले आफ्नो भित्रको इन्द्र र राम जागृत गर्नुपर्छ।

२.२ 'माया' र 'लोभ' को राजनीतिमा प्रवेश

वैदिक राजनीतिक दर्शनमा 'माया' (Maya) र 'लोभ' (Greed) को अवधारणा एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पहलु हो। यजुर्वेदमा 'माया' भन्ने शब्द छ । जसको अर्थ भ्रम (Illusion), छलकपट (Deceit) र कपट (Fraud) पनि हुन्छ। राजनीतिक दर्शनमा 'माया' एक सामाजिक र राजनीतिक शक्ति हो जसले मानिसहरूलाई सत्यबाट अलग गर्छ र उनीहरूलाई भ्रमको जालमा फसाउँछ। जब राजनीति 'सत्य' (Truth) र 'ऋत' (Cosmic Order) बाट टाढा जान्छ र 'माया' (छल, प्रपञ्च, भ्रम) को आधारमा चल्छ, त्यतिखेर अधर्मको सुरुवात हुन्छ र समाज पतनको बाटोमा लाग्छ।

नेपालको वर्तमान राजनीतिमा 'माया' को प्रवेश अत्यन्त स्पष्ट छ। राजनीतिक दलहरूले जनताको सामने एक कुरा भन्छन्, तर गोपनीय रूपमा अर्को कुरा गर्छन्। चुनावको समयमा विभिन्न झुटो पुरा नै गर्न नसकिने आश्वासन दिन्छन्, तर सत्ता प्राप्त गरेपछि ती आश्वासनहरू सुन्न समेत चाहँदैनन्। जनताको सामुन्नेमा 'सुशासन', 'विकास' र 'न्याय' को नारा दिइन्छ, तर वास्तवमा भ्रष्टाचार, लुटपाट र अन्याय को बलमा राजकाज चलाउने नियतमा चल्दछन्। यो 'माया' को सबैभन्दा घातक रूप हो, किनकि यसले जनताको विश्वास र आशालाई नष्ट गर्दछ। जनता भ्रमित हुन्छ, सत्य र असत्यको बीचमा फरक गर्न सक्दैन, र अन्तमा निराश र आक्रोशित हुन्छ।

'लोभ' (Greed) को अवधारणा अथर्ववेदमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ। अथर्ववेदले 'लोभ' लाई सामाजिक एकताको लागि सबैभन्दा ठूलो शत्रु (Greatest Enemy) घोषित गर्दछ। 'लोभ' भन्ने शब्दको अर्थ केवल पैसा र सम्पत्तिको चाहना मात्र हुँदैन। यो शक्ति, पद, मान र सुविधाको अतृप्त इच्छा हो। जब लोभ मानिसको मनमा प्रवेश गर्छ, तब उसले सत्य, न्याय र नैतिकताको कुरा बिर्सन्छ। उसले आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिको लागि कुनै पनि उपाय र विकल्प अपनाउन तयार हुन्छ। भलै त्यो अधर्मपूर्ण र अनैतिक हुन्छ।

नेपालको राजनीतिमा 'लोभ' को प्रभाव अत्यन्त व्यापक छ। पार्टी सदस्य खरिद (Party Member Purchase) को प्रक्रिया 'लोभ' को एक स्पष्ट उदाहरण हो। जब नेताहरूले आफ्नो नियन्त्रण कायम गर्न पार्टीका सदस्यहरूलाई पैसा, पद र सुविधा दिएर खरिद गर्छन्, तब यो 'लोभ' को राजनीति हो। पार्टीमा बहुमत आएपछि विरोधी लाई बहुमतको एनेस्तेसिया दिने र शिथिल पारि आफ्नो मनपरी तन्त्र चलाउनु सुनियोजित लुट र संस्थागत भ्रष्टाचार हो। यो केवल एक व्यक्तिगत भ्रष्टाचार होइन। यो पार्टीको संस्थागत संरचनालाई मुलुक भित्रै देखि खोक्रो पारिदिने, मुलुकको अर्थतन्त्रको र न्याय व्यवस्थाको महाकाल निम्त्याउने यन्त्रको रूपमा रूपान्तरण गर्नु हो।जब पार्टीका सदस्यहरू 'लोभ' को कारणले आफ्नो विचार र सिद्धान्त बेच्छन्, तब पार्टीको कुनै सिद्धान्त र दिशा रहँदैन। यो एक 'लोभ-आधारित संस्था' (Greed-based Institution) बन्न जान्छ, जहाँ सबै कुरा खरिद-विक्रयको विषय हुन्छ।

पद र सम्पत्तिको लोभ देखाउने कार्य (Showing Greed for Position and Wealth) राजनीतिक अधर्मको एक महत्त्वपूर्ण अंग हो। जब नेताहरूले सार्वजनिक पद प्राप्त गर्न आफ्नो सम्पत्ति बढाउन, आफ्नो परिवारको लागि सुविधा सुरक्षित गर्न र आफ्नो व्यक्तिगत शक्ति वृद्धि गर्ने काम गर्छन्, तब त्यो अनैतिक 'लोभ' को राजनीति हो। जन सेवा (Public Service) को अवधारणाको सीधा उल्लङ्घन हो। वैदिक परम्परामा, राजनीतिक शक्ति एक जिम्मेवारी हो, अधिकार होइन। तर जब 'लोभ' प्रवेश गर्छ, तब शक्ति भोगको साधन बन्न जान्छ।

सरकारी खजाना लुट्ने प्रवृत्ति (Tendency to Loot Government Treasury) 'माया' र 'लोभ' को सबैभन्दा घातक संयोजन हो। जब सरकारी अधिकारीहरू र राजनीतिक नेताहरू सरकारी पैसा आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थमा प्रयोग गर्छन्, तब यो केवल एक आर्थिक अपराधमा सिमित हुँदैन, यो एक राष्ट्रीय अपराध बन्दछ। यो प्रजाको, जनताको पैसा हो, जुन कर र विभिन्न माध्यमबाट सरकारमा आउँछ। जब नेता वा कर्मचारीले यो पैसा लुट्छ, तब मुलुकको विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य र पब्लिक सुविधाहरूको लागि पैसा अभाव हुन्छ। यो 'माया' को कारण हुन्छ, किनकि लुटपाट गोपनीय रूपमा हुन्छ, विभिन्न कानुनी र प्रशासनिक चालहरूको माध्यमबाट छिपाइन्छ। जुन विगत केही दशक देखि नेपालमा शासन गर्ने, राज्य सञ्चालन गर्ने, अनुगमन गर्ने तथा न्याय दिने नाममा देखिएका पात्रहरूको नियमितको दैनिकी बनेको छ।

वैदिक परम्परामा 'माया' र 'लोभ' को विरुद्ध एक स्पष्ट निर्देशन छ। अथर्ववेदमा भनिएको छ कि जुन समाज 'लोभ' को सिकार हुन्छ, त्यो समाज आन्तरिक रूपमा विभाजित हुन्छ र बाह्य शत्रुहरूको शिकार बन्न जान्छ। 'माया' को जालमा फसेको समाज सत्य र असत्यको बीचमा फरक गर्न सक्दैन । र अन्तमा आत्मविनाशको बाटोमा लाग्छ। नेपालको संदर्भमा, यो सन्देश अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। जबसम्म राजनीतिमा 'माया' र 'लोभ' को प्रभाव रहन्छ, तबसम्म नेपाल आर्थिक विकास, सामाजिक एकता र राजनीतिक स्थिरता प्राप्त गर्न सक्दैन।

'माया' र 'लोभ' विरुद्धको संघर्ष (Struggle Against Maya and Greed) एक आध्यात्मिक र नैतिक संघर्ष हो। यसको अर्थ, केवल राजनीतिक परिवर्तनले मात्र यसरी भित्रैदेखि मक्किएको मुलुकलाई सुधार्न सम्भव हुँदैन। यस्तो अवस्थामा पुगेको मुलुकलाई सुधार्न समाजको नैतिक पुनर्जागरण अनिवार्य हुन्छ। नागरिकहरूले आफ्नो भित्रको 'माया' र 'लोभ' विरुद्ध संघर्ष गर्नै पर्छ। जतिसुकै खराब किन होइन स्, आफूले चिनेको वा जानेको स्थानीय नेताले जित्नैपर्ने सोच; निजी आर्थिक, भौतिक वा सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्तिको लागि भोट बेच्ने; १ बोतल ठर्रा, ४ लिटर पेट्रोल र सुकुटीमा बिक्ने बानी परिवर्तन गर्न सक्नुपर्छ। नेताहरूले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा राष्ट्रिय हितलाई

प्राथमिकता दिन सक्नुपर्छ। लोक र इज्जतको लाज र डर मात्र थाल्नुपर्छ। लुटको धनले शान्ति नदिने गहिरो यथार्थ आत्मसात् गर्न सक्नुपर्छ। मिडिया र बुद्धिजीवीहरूले 'माया'को पर्दा हटाएर सत्यको प्रकाश गर्नुपर्छ। मुलुकको स्वार्थसँग बाझिने कुनै निकायको हण्डी खान बन्द गर्नुपर्छ। मुलुक लुटेराको लुटको धनको बदलामा कमिसन लिएर कमाएको सुगर-कोटेड इज्जत र धनले न त मनमा शान्ति दिन्छ, न त पारिवारिक सुख प्रदान गर्छ — यो सत्य समयमै आत्मसात् गर्न सक्नुपर्छ। समाजको हरेक वर्ग, जसले मुलुकलाई यो हदको वितृष्णा र विषाक्ततामा (टक्सिसिटीमा) पुऱ्याउन प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष भूमिका खेलेका छन्, ती सबैमा जबसम्म यो नैतिक परिवर्तन हुँदैन, राष्ट्रप्रतिको जिम्मेवारीबोध उत्पन्न हुँदैन, र आफ्नो पुर्खाको भविष्य बिग्रिन नदिने चेत जाग्दैन — तबसम्म नेपालको मुक्ति सम्भव छैन।

२.३ 'अराजकता' (Anarchy) र 'मत्स्य न्याय' (Matsya Nyaya) को डर

वैदिक र पौराणिक चिन्तनमा 'मत्स्य न्याय' (Law of the Fish) को अवधारणा एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र सावधानीपूर्ण सन्देश प्रदान गर्दछ। यो अवधारणा राजनीतिक दर्शनको एक गहिरो पाठ हो जसले समाजको पतनको प्रक्रिया वर्णन गर्दछ। 'मत्स्य न्याय' को अर्थ 'माछाको नियम' हो, जहाँ ठूलो माछाले सानो माछालाई खान्छ। यो केवल एक प्राकृतिक घटना मात्र होइन , यो एक सामाजिक र राजनीतिक अवस्थाको प्रतीक हो।

जब राजशक्ति कमजोर हुन्छ, जब नैतिक आधार हराउँछ, र जब कानुनको शासन (Rule of Law) टुट्छ, तब समाजमा 'मत्स्य न्याय' को अवस्था आउँछ। यस अवस्थामा, शक्तिशालीले कमजोरलाई निल्छ, धनवानले गरिबलाई शोषण गर्छ, र बलवानले निर्बलको अधिकार हरण गर्छ। यो 'अराजकता' (Anarchy) को एक प्रकार हो, जहाँ कुनै पनि व्यवस्थित नियम वा कानुन काम गर्दैन। यो 'जङ्गली नियम' (Law of the Jungle) को अवस्था हो, जहाँ केवल शक्ति नै सत्य हो र नैतिकता, न्याय र मानवता सबै विलोप हुन्छ।

महाभारतमा यस अवधारणाको विस्तृत चर्चा छ। महाभारतको 'शान्तिपर्व' मा भीष्मले राजा युधिष्ठिरलाई भनेका छन् कि जब राजा अधर्मको मार्गमा लाग्छ वा कमजोर हुन्छ, तब समाजमा 'मत्स्य न्याय' को अवस्था आउँछ। यस अवस्थामा, मानिसहरूले एक-अर्कालाई मार्छन्, सम्पत्ति लुट्छन्, र महिलाहरूको सम्मान हरण गर्छन्। कुनै पनि सुरक्षा, कुनै पनि न्याय र कुनै पनि मानवीय मूल्यबोध रहँदैन। यो समाजको सबैभन्दा अँध्यारो अवस्था हो।

नेपालको वर्तमान राजनीतिक परिस्थितिमा, 'मत्स्य न्याय' अत्यन्त वास्तविक हुबहु लागु भएको अवस्था छ। मुलुकभित्र मानिसहरूले एकले - अर्कालाई मार्ने, सम्पत्ति लुट्ने, महिलाहरूको सम्मान हरण हुने र शक्ति नै सत्य हो भन्ने अवस्था लागु हुने स्थितिको निकै नजिक पुगिरहेको छ। पार्टीभित्रको शक्ति खेल (Power Play) अत्यन्त कटु र हिंस्रक भएको छ। एक नेता अर्को नेताको विरुद्ध षड्यन्त्र गर्छ, पार्टीका सदस्यहरूलाई एकले -अर्कोको विरुद्ध लगाइन्छ, र आन्तरिक लोकतन्त्र पूर्णतः नष्ट छ। पार्टी एक 'शक्ति खेलको अखाडा' (Arena of Power Play) बनिरहेको छ। यहाँ, केवल शक्ति र चतुराइ नै महत्त्वपूर्ण बनेको छ। सिद्धान्त र नैतिकताको कुनै अर्थ र मूल्य छैन। पार्टीमा जनता होइन, व्यक्तिका झोले र लठैत मात्र संगठित भएर सक्रिय छन्। त्यहाँ राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक विषयमा कुनै छलफल हुँदैन। हुन्छ त केवल, कुन पद कसले पाउने, कसको नेतृत्वमा को–को सरकारमा पुग्ने, कुन–कुन मन्त्रालयको मन्त्री बनी कसले कति लुट्ने। लुटको कमाइ वाट आफ्नो पक्षका कार्यकर्ता, नेता र झोलेहरूले कसले कति पाउने भन्ने मात्रै आशयको छलफल चल्छ।

त्यहाँ हाल देखिएको सबैनै पार्टी बीचको आन्तरिक शक्ति खेल (Inter-party Power Struggle) पनि 'मत्स्य न्याय' को एक स्पष्ट उदाहरण हो। जहाँ विभिन्न पार्टीहरू सत्ता प्राप्तिको लागि एक-अर्कोलाई निल्छन्। गठबन्धन र विभाजन केवल व्यक्तिगत स्वार्थको आधारमा हुन्छ । कुनै पनि राष्ट्रिय हित वा सिद्धान्त विचार गरिँदैन । जुन 'मत्स्य न्याय' को अवस्था हो। नेपालमा, गठबन्धनहरू हर दिन बदलिन्छन्, आजको

सहयोगी भोलि को शत्रु बन्न जान्छ, र कुनै पनि स्थिरता वा विश्वास रहँदैन। यो एक 'अराजक राजनीति' (Anarchic Politics) हो।

एकले अर्कोलाई निल्ने प्रवृत्ति (Tendency to Devour One Another) नेपालको राजनीतिमा गहिराइसँग प्रवेश गरेको छ। एक नेता अर्को नेताविरुद्ध भ्रष्टाचारको आरोप लगाउँछ। न्यायको खोजी होइन, मात्र व्यक्तिगत प्रतिशोध साँध्नका लागि त्यस्तो भन्छ। त्यही पात्रलाई कसैले अदालतमा मुद्दा दियो भने, आफैंले आरोप लगाएको नेताको सफाइका लागि साक्षी बनी अदालत पुग्दछ। आफैंले नियुक्ति दिएको न्यायाधीशको दुरुपयोग गरेर उसलाई उन्मुक्ति दिलाउँछ। जब एक पार्टी अर्को पार्टीको विरुद्ध हिंसा र धमकीको भाषा प्रयोग गर्छ, ब्ल्याक मेल बक्दछ, तब यो राजनीति होइन। यो 'मत्स्य न्याय' हो। यस अवस्थामा, साधारण नागरिक, किसान, श्रमिक र गरिब मानिसहरू सबैभन्दा ठूलो शिकार बन्छन्। उनीहरूको सम्पत्ति लुटिन्छ। उनीहरूको अधिकार हरण गरिन्छ । र उनीहरूको जीवन असुरक्षित हुन्छ।

कानुनको शासन (Rule of Law) को अवमूल्यन (Devaluation) 'मत्स्य न्याय' को सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण लक्षण हो। जब कानुन सबैको लागि समान हुँदै, जब शक्तिशाली कानुन भन्दा माथि हुन्छ, र जब न्याय केवल पैसा र शक्तिको आधारमा मिल्छ, तब कानुनको शासन नष्ट हुन्छ। नेपालमा, यो अवस्था स्पष्ट रूपमा देखिन्छ। ठूला भ्रष्टाचारीहरू सधैं उम्किन्छन्, साना मानिसहरू दण्डित हुन्छन्। राजनीतिक दलका सदस्यहरू कानुनभन्दा माथि छन्। भ्रष्टाचारमा परे पनि मन्त्री र प्रधानमन्त्रीहरू चोखिन्छन्। बहालवाल सचिव र मुख्य सचिवहरूले उन्मुक्ति पाउने गर्छन्। मुद्दा परिहाले टिप्पणी उठाउने सुब्बा, खरदार र मुखिया मात्रलाई अदालतले दोषी ठहर गर्छ। अरूले कुनै न कुनै बहानामा, कुनै न कुनै चरणमा पुगेपछि उन्मुक्ति पाउने गर्छन्। साधारण नागरिकहरू भने कानुनका सिकार बन्छन्। यो 'मत्स्य न्याय' को एक स्पष्ट संकेत हो।

वैदिक परम्परामा, 'मत्स्य न्याय' को अवस्थाबाट बाहिर निस्कनको लागि एक मात्र उपाय छ: एक शक्तिशाली, न्यायप्रिय र नैतिक राजा ।

आधुनिक संदर्भमा, एक न्यायप्रिय र सुशासित सरकारको आगमन। यस्तो राजा वा सरकार कानुनको शासन स्थापन गर्छ। शक्तिशालीलाई नियन्त्रण गर्छ। कमजोरको रक्षा गर्छ। र सबैको लागि न्याय सुनिश्चित गर्छ। तब मात्र 'मत्स्य न्याय' को अवस्था समाप्त हुन्छ र एक सभ्य समाजको निर्माण हुन्छ। यसका लागि त्यो सरकार जनबलको खुट्टामा उभिएको हुनुपर्छ। कुनै 'डीप स्टेट'को काँधमा चढेर आएको टुरिस्ट सरकारबाट त्यस्तो अवस्थाको परिकल्पना गर्न सकिँदैन।

नेपालको संदर्भमा, यो सन्देश अत्यन्त गम्भीर छ। यदि वर्तमान अराजक राजनीतिको अवस्था जारी रहन्छ, यदि कानुनको शासन पुनः स्थापित हुँदैन, र यदि नैतिक नेतृत्वको अभाव रहन्छ, तब 'मत्स्य न्याय' को एक पूर्ण अवस्थामा प्रवेश गरिसकेको नेपाल एक विफल राज्य हुन वाट कसैले रोक्न सक्दैन। यस अवस्थामा, राष्ट्र नष्ट हुन्छ, समाज विभाजित हुन्छ, र मानिसहरूको जीवन दुःखद हुन्छ। यसलाई रोक्नको लागि, नेपालले तत्काल राजनीतिक सुधार, संस्थागत सुदृढीकरण (Institutional Strengthening), र नैतिक पुनर्जागरण गर्न आवश्यक छ। अन्यथा, 'मत्स्य न्याय' केवल एक सैद्धान्तिक अवधारणामा सिमित नरहेर नेपाललाई 'फेलर स्टेट' बनाउने मूल कारक बन्नेछ।

३: संकटको पूर्वसूचना: के भन्छन् वेदहरूले?

वेदहरूले आफ्ना विभिन्न ऋचामार्फत मुलुक कुनै प्रकारको संकटमा पुगेको पूर्वसूचना प्राप्त गर्न सकिने संकेतहरू दिएका छन्। यसको उदाहरणका लागि ऋग्वेद ७.१०४.१५ लाई लिन सकिन्छ।

त्यहाँ भनिएको छ:

यदी राजानो अस्य वयं स्याम विश्पतिः।

सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरार्चिषः स्यात्॥ ऋग्वेद ७.१०४.१५॥

नेपालीमा अनुवादः यदि हामी (प्रजा) यस (राज्य) का स्वामी हुन्थ्यौं र राजाहरू हाम्रा (सेवक) हुन्थे, तब सूर्यको चक्षु (प्रकाश) चारैतिर दीप्तिमान हुन्थ्यो।

भावार्थः जब राजा स्वामी होइनन्, सेवक हुन्छन्, तब देश प्रकाशमान हुन्छ। यसको विपरीत अवस्थाले अँध्यारो ल्याउँछ।

व्याख्या र चर्चाः यस ऋचाले स्पष्ट संकेत गर्दछ कि राजा वा शासक वर्गको भूमिका प्रजाका सेवक (Servant) को हो, स्वामी (Master) को होइन। जब यो सम्बन्ध उल्टिन्छ, जब नेता आफूलाई देशको मालिक सम्झन्छन् र प्रजालाई आफ्नो लाभको साधन ठान्छन्, तब समाजमा अँध्यारो (Darkness) छाउँछ। यो अँध्यारो भ्रष्टाचार, अन्याय, अज्ञानता र निराशाको प्रतीक बन्छ।

नेपालमा पार्टी कब्जा गर्न हुने "पार्टी सदस्य खरिद", "आफ्नो बहुमत" कायम भएपछि त्यस बहुमतलाई एनेस्थेसियाको रूपमा प्रयोग गरी आफ्ना विरोधीहरूलाई निष्क्रिय पार्ने प्रवृत्ति, सरकारमा पुगेपछि सरकारलाई "कमाउने" साधन ठानी लुट–तन्त्र मच्चाउने मानसिकता — यही “राजा–स्वामी” मानसिकता हो। यसकै कारण देशमा संकट आउँछ र यस्ता नेता कुनै न कुनै प्रकारको विद्रोहका शिकार बन्छन्। नेपालको हालको संकटको स्वरूप पनि यससँग प्रत्यक्ष रूपमा मेल खान्छ।

अप्रत्यक्ष सूत्रः वेदहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा हाल नेपालमा घटिरहेको नियन्त्रित "छापामार साइबर विद्रोह" तथा त्यसलाई जन्म दिने "पार्टी माफियाकरण" जस्ता विषयहरूको प्रत्यक्ष चर्चा वा उल्लेख छैन। तर अधर्म, स्वार्थ, लोभ, असत्य र अन्यायको विस्तार भएको अवस्थालाई संकटको पूर्वलक्षण (Precursor) का रूपमा वर्णन गरिएको छ। जब न्याय (‘ऋत’) को स्थान अन्याय (‘अनृत’) ले लिन्छ, त्यो समाज र राज्यको विघटन (Disintegration) को सुरुवात हो।

४: राज्यले के गर्नुपर्छ? वैदिक नीतिमा उद्धारका उपाय

४.१ धर्मको पुनःस्थापना (Restoration of Dharma)

राज्यको सर्वोपरि तथा पहिलो कर्तव्य (Primary duty of the State) भनेको 'धर्म' (Dharma) को सिद्धान्तलाई राज्य सञ्चालनको केन्द्रमा स्थापित गर्नु हो। यसको आधारमा, राज्यको कानून (Law), न्याय प्रणाली (Justice System), र प्रशासन (Administration) लाई निरन्तर सुधार गर्दै लैजानु पर्दछ। यहाँ 'धर्म' शब्दले कुनै विशेष पन्थ वा सम्प्रदाय (Religion or Sect) लाई मात्र जनाउँदैन। राजधर्म (State Duty or Righteous Governance) को सन्दर्भमा, 'धर्म' एक व्यापक अवधारणा हो जसले निम्न कुराहरूलाई समेट्छ: **नैतिकता र सदाचार (Morality and Ethics):** राज्यका नीति र कानूनहरू नैतिक सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ। **कर्तव्य (Duty):** शासक र प्रशासकहरूको प्रजाप्रतिको कर्तव्य। **न्याय (Justice):** सबै नागरिकहरूलाई बिना कुनै भेदभाव, निष्पक्ष र सुलभ न्याय प्रदान गर्नु। **सार्वभौमिक कानून (Universal Law):** समाज र ब्रह्माण्डलाई धारण गर्ने वा सन्तुलनमा राख्ने शाश्वत नियम।

यस 'धर्म' को सिद्धान्तलाई व्यवहारमा उतार्नको लागि, राज्यको न्यायपालिका (Judiciary) पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र (Independent) र शक्तिशाली (Powerful) हुनु अनिवार्य छ। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता (Independence of the Judiciary) को अर्थ हो, न्यायपालिकाले आफ्नो निर्णय प्रक्रियामा कार्यपालिका (Executive) र व्यवस्थापिका (Legislature) जस्ता राज्यका अन्य अङ्गहरूको कुनै पनि प्रकारको दबाब, प्रभाव, वा हस्तक्षेपबाट पूर्ण रूपमा मुक्त हुनुपर्छ। न्यायाधीशहरूले केवल कानून, प्रमाण (Evidence), र आफ्नो

विवेकको आधारमा फैसला गर्न सक्नुपर्छ। यस्तो स्वतन्त्रताले मात्र शासक वर्ग वा शक्तिशाली व्यक्तिहरूलाई पनि कानूनको दायरामा ल्याउन सकिन्छ र आम नागरिकको अधिकार (Rights of the Citizens) को रक्षा हुन सक्छ। न्यायपालिकाको शक्ति (Power of the Judiciary) को अर्थ हो, न्यायपालिकालाई कानूनको व्याख्या गर्ने (Interpret the Law), संविधान वा कानूनसँग बाझिने सरकारी निर्णयहरूलाई अमान्य घोषित गर्ने (Judicial Review), र आफ्ना फैसलाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गराउने (Enforce Judgements) अधिकार हुनुपर्छ। एक शक्तिहीन न्यायपालिकाले 'धर्म' वा न्यायको रक्षा गर्न सक्दैन, किनकि त्यसका निर्णयहरू केवल कागजमा सीमित रहन्छन्। तसर्थ, 'धर्म' मा आधारित शासन प्रणालीको वास्तविक अर्थ एक यस्तो विधिको शासन (Rule of Law) स्थापना गर्नु हो, जहाँ कानून सर्वोच्च हुन्छ र त्यस कानूनको रक्षा गर्ने अन्तिम जिम्मेवारी एक स्वतन्त्र र शक्तिशाली न्यायपालिकालाई सुम्पिएको हुन्छ।

४.२ योग्यतामा आधारित नियुक्ति (Merit-based Appointment)

प्राचीन राजनीतिक ग्रन्थहरू, विशेष गरी 'शुक्र नीति' (Ancient Treatise on Statecraft) जस्ता महत्वपूर्ण संग्रहमा एक स्पष्ट र अटुट सिद्धान्त उल्लेख गरिएको छ कि राज्यको मन्त्री (Minister), अधिकारी (Official), न्यायाधीश (Judge), र अन्य उच्च पदहरूमा नियुक्ति (Appointment) गरिनु पर्दा केवल तीनवटा कसौटीलाई आधार बनाउनु पर्छ। यी तीनवटा कसौटी भनेको योग्यता (Merit/Competence), चरित्र (Character/Integrity), र निष्ठा (Dedication/Commitment) हुन्। यो सिद्धान्त राज्य सञ्चालनको आधारभूत नीति हो र यसको पालना गरेबिना कुनै पनि राज्य दीर्घकालीन (Long-term) सफलता (Success) र स्थिरता (Stability) हासिल गर्न सक्दैन।

योग्यता (Merit) भनेको केवल शैक्षिक योग्यता (Educational Qualification) वा किताबी ज्ञान (Theoretical Knowledge) मात्र होइन, यसले एक व्यापक अर्थ राखेको छ। योग्यता भनेको व्यावहारिक कौशल (Practical Skills), बौद्धिक क्षमता (Intellectual Capacity), र विशेषज्ञता (Expertise) को एक समन्वय हो। कुनै पनि पदमा नियुक्त हुने व्यक्तिले त्यस पदको कर्तव्य (Duties) र जिम्मेवारी (Responsibilities) को सफलतापूर्वक निर्वहन गर्न आवश्यक कौशल र अनुभव (Experience) राखेको हुनुपर्छ। उदाहरणको लागि, एक सेनापति (Military Commander) को लागि सैन्य रणनीति (Military Strategy), युद्ध कला (Warfare), र सैनिकहरूको नेतृत्व (Leadership) को ज्ञान आवश्यक छ, त्यसरी एक न्यायाधीशको लागि कानून (Law), न्याय प्रक्रिया (Judicial Process), र मानवीय मनोविज्ञान (Human Psychology) को गहिरो ज्ञान आवश्यक छ। व्यक्तिमा जटिल समस्याहरूको विश्लेषण (Analysis), सिद्धान्तहरूको अनुप्रयोग (Application), र नयाँ परिस्थितिहरूमा अनुकूलन (Adaptation) गर्ने क्षमता हुनुपर्छ, किनकि राज्य सञ्चालन (State Administration) एक गतिशील (Dynamic) र जटिल कार्य हो जहाँ निर्णय लिने समय (Decision-making Time) सीमित हुन्छ र परिणाम (Consequences) गम्भीर हुन्छ। विभिन्न क्षेत्रहरूमा विशेषज्ञ (Specialist) व्यक्तिहरूको आवश्यकता हुन्छ, अर्थशास्त्र (Economics), सैन्य विज्ञान (Military Science), कानून (Law), कृषि (Agriculture), व्यापार (Commerce) आदि क्षेत्रहरूमा विशेषज्ञ सल्लाहकारहरूको उपस्थिति राज्यको सफलताको लागि अत्यावश्यक हुन्छ।

तथापि, उल्लेखित जिम्मेवारीको लागि व्यक्तिको योग्यता मात्र पर्याप्त हुँदैन। किनकि एक योग्य तर अनैतिक (Unethical) व्यक्तिले राज्यको अधिक हानि गर्न सक्छ। यसकारण चरित्र (Character) को मूल्यांकन (Assessment) अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। चरित्र भनेको सत्य (Truth) र न्याय (Justice) को पक्षमा रहने सत्यनिष्ठा (Honesty), राज्य र प्रजाप्रति अटुट निष्ठा (Loyalty to the State and People), सत्य (Truth) को पक्षमा खडा हुने साहस (Courage to stand for truth), र आत्मविश्वास

(Confidence) को साथ विनम्रता (Humility) राखेको हुनु हो। एक सत्यनिष्ठ (Honest) व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य (Duty) पूरा गर्दा सत्य (Truth) र न्याय (Justice) को पक्षमा रहन्छ । पद वा निजी लाभको लागि झूठ बोल्न वा कानूनको उल्लंघन (Violation of Law) गर्न तयार हुँदैन। एक निष्ठावान (Loyal) व्यक्तिले आफ्नो निजी हित (Personal Interest) वा परिवारको हित (Family Interest) को लागि राज्यको हानि गर्न तयार हुँदैन। एक साहसी (Courageous) व्यक्तिमा सत्य (Truth) को पक्षमा खडा हुने साहस (Courage to stand for truth) हुन्छ, भलै त्यसको लागि शक्तिशाली व्यक्तिहरूको विरोध गर्नु पर्ने भए पनि। एक विनम्र (Humble) व्यक्तिले अन्यको सल्लाह (Advice) सुन्छ, आफ्नो गल्तीलाई स्वीकार गर्छ, र सुधार गर्न तयार हुन्छ।

निष्ठा (Dedication) भनेको केवल राज्यप्रति आनुगत्य (Allegiance) मात्र होइन, यसले कर्तव्य-परायणता (Sense of Duty), दीर्घकालीन प्रतिबद्धता (Long-term Commitment), र जवाबदेहिता (Accountability) को एक गहिरो अर्थ राखेको छ। एक निष्ठावान (Dedicated) व्यक्तिले आफ्नो पद (Position) लाई एक सेवा (Service) को रूपमा हेर्छ। विशेषाधिकार (Privilege) को रूपमा होइन। आफ्नो कर्तव्य (Duty) पूरा गर्न आवश्यक परिश्रम (Hard work), समय (Time), र बलिदान (Sacrifice) गर्न तयार हुन्छ। उसले राज्यको विकास (Development) र समृद्धि (Prosperity) को लागि दीर्घकालीन (Long-term) दृष्टिकोण (Vision) राखेको हुन्छ, न कि अल्पकालीन (Short-term) लाभ (Profit) वा राजनीतिक लाभ (Political Gain) को लागि। एक जवाबदेह (Accountable) व्यक्तिले आफ्नो कार्य (Actions) र निर्णयहरूको लागि जिम्मेवार (Responsible) हुन्छ । यदि गल्ती गरेको छ वा कर्तव्य पूरा गर्न असफल भएको छ, तो परिणाम (Consequences) भोग्न तयार हुन्छ।

भाइभतिजा (Nepotism) वा राजनीतिक संरक्षकता (Political Patronage) को आधारमा नियुक्ति गर्नु राज्यको लागि अत्यन्त हानिकारक (Harmful) हुन्छ। जब परिवारका सदस्यहरू (Family members) वा राजनीतिक समर्थकहरू (Political supporters) लाई

योग्यता (Merit) को आधार बिना नियुक्त गरिन्छ, तो अयोग्य (Incompetent) र अनुभवहीन (Inexperienced) व्यक्तिहरू महत्वपूर्ण पदहरूमा पुग्छन्, जसले राज्य सञ्चालन (State Administration) को गुणस्तर (Quality) र प्रभावकारिता (Effectiveness) लाई गम्भीर रूपमा क्षति पुऱ्याउँछ। अयोग्य अधिकारीहरूले आफ्नी अक्षमताको कारण आफ्नो जिम्मेवारीहरू सफलतापूर्वक पूरा गर्न सक्दैनन्। यसको परिणामस्वरूप, उनीहरू अवैध (Illegal) तरिकाहरू अपनाउन शुरु गर्छन्। भाइभतिजाले भ्रष्टाचार (Corruption) को एक संस्कृति (Culture) बनाउँछ, किनकि नियुक्त व्यक्तिहरूले आफ्नो पदलाई आत्मस्वार्थ (Self-interest) र निजी लाभ (Personal gain) को लागि प्रयोग गर्छन्। जब जनताले देख्छ कि महत्वपूर्ण पदहरूमा अयोग्य र भ्रष्ट (Corrupt) व्यक्तिहरू नियुक्त छन्, तो उनीहरूको राज्य र प्रशासनप्रति विश्वास (Trust) नष्ट हुन्छ, जसले राज्यको वैधता (Legitimacy) र शक्तिलाई कमजोर (Weaken) गर्दछ। योग्य र सदाचारी (Virtuous) व्यक्तिहरू, जो आफ्नी योग्यताको आधारमा पदमा पुग्न सकेनन्, तिनीहरू निराश (Disappointed) र असन्तुष्ट (Dissatisfied) हुन्छन्, जसले समाजमा एक नकारात्मक (Negative) वातावरण (Atmosphere) बनाउँछ र सामाजिक अस्थिरता (Social instability) को कारण बन्न सक्छ।

नेपालको सन्दर्भमा पृथ्वीनारायण शाहले यस सिद्धान्तलाई आफ्नो राज्य सञ्चालनमा व्यावहारिक रूपमा लागू गरेको देखिन्छ। उनले आफ्नो सेनामा लडाकु मगरहरूलाई, प्रशासनमा योग्य नेवारहरूलाई, र कूटनीतिमा दक्ष ब्राह्मणहरूलाई नियुक्त गरेका थिए। ती पदहरूको नियुक्तिमा उनले कहिल्यै आफ्नो परिवारका सदस्यहरूलाई रोजेनन। उनले योग्य र निष्ठावान (Loyal) व्यक्तिहरूलाई पुरस्कृत (Reward) गरे र अयोग्य वा भ्रष्ट (Corrupt) व्यक्तिहरूलाई कठोर दण्ड (Severe punishment) समेत दिए। यस नीतिले उनको राज्य सञ्चालन प्रणालीलाई शक्तिशाली (Strong) र प्रभावकारी (Effective) बनायो। गोरखाली सेनालाई एक अनुशासित (Disciplined) र विजयी (Victorious) शक्तिमा परिणत गऱ्यो। योग्यतामा आधारित नियुक्ति (Merit-based Appointment) एक मात्र राज्य सञ्चालनको अनिवार्य

सिद्धान्त हो । राज्य सञ्चालनको नैतिक (Moral) र व्यावहारिक (Practical) आवश्यकता हो, जसले राज्यको दीर्घकालीन (Long-term) सफलता (Success) र स्थिरता (Stability) सुनिश्चित गर्दछ।

४.३ प्रजाको हितैषी नीति (Pro-People Policies)

राज्यले वैदिक परम्परामा उल्लेखित 'यज्ञ' (Yajna) को प्रतीकात्मक अर्थलाई आफ्नो नीति निर्माणमा अपनाउनुपर्छ। प्राचीन यज्ञ भनेको केवल एक धार्मिक अनुष्ठान (Religious Ceremony) मात्र थिएन, यो एक सामाजिक र आर्थिक संरचना (Social and Economic Structure) थियो जहाँ समाजका सबै सदस्यहरूले आफ्नी क्षमता (Capacity) अनुसार योगदान (Contribution) दिन्थे र सबैले समान रूपमा यज्ञको फाइदा (Benefit) वा लाभ (Profit) पाउँथे। यज्ञमा धनी (Rich) र गरिब (Poor), उच्च र निम्न वर्गका मानिसहरू सबै सहभागी (Participant) हुन्थे र सबैको भूमिका (Role) महत्वपूर्ण मानिन्थ्यो। यो एक सामूहिक (Collective) प्रयासको माध्यमबाट सामूहिक (Collective) कल्याण (Welfare) हासिल गर्ने प्रणाली थियो।

आधुनिक राज्य-प्रणालीमा, यज्ञको यो प्रतीकात्मक अर्थ कर (Tax) को सही प्रयोग (Proper utilization), लोक कल्याणका योजनाहरू (Public welfare schemes), र रोजगारी सिर्जना (Job creation) को माध्यमबाट व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन (Implementation) गरिनु पर्छ। कर (Tax) भनेको नागरिकहरूले राज्यलाई दिने एक योगदान (Contribution) हो, र यो योगदान राज्यको सामान्य कोषमा (General fund) जम्मा हुन्छ। यो कोष राज्यका विभिन्न कार्यहरू, जस्तै सुरक्षा (Security), शिक्षा (Education), स्वास्थ्य (Health), अवस्थापना (Infrastructure), र सामाजिक सुरक्षा (Social security) को लागि प्रयोग गरिनु पर्छ। यदि कर (Tax) को सही प्रयोग गरियो भने यसले 'राष्ट्र यज्ञ' (National Yajna) को कार्य गर्दछ, जहाँ सबै नागरिकहरूले योगदान दिन्छन् र सबैले राज्यका सेवा र सुविधाहरूबाट लाभ (Benefit) पाउँछन्।

लोक कल्याणका योजनाहरू (Public welfare schemes) भनेको राज्यले आफ्नी गरिब (Poor) र असहाय (Vulnerable) नागरिकहरूको लागि संचालित गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरू (Programs) हुन्। यी योजनाहरूमा खाद्य सुरक्षा (Food security), स्वास्थ्य सेवा (Healthcare), शिक्षा (Education), आश्रय (Shelter), र सामाजिक सुरक्षा (Social security) जस्ता मौलिक आवश्यकताहरू (Basic needs) समावेश हुन्छन्। एक न्यायसङ्गत (Just) र सदाचारी (Virtuous) राज्यले यी योजनाहरूलाई सुनिश्चित गर्नुपर्छ कि सबै नागरिकहरू, विशेष गरी समाजका सबैभन्दा कमजोर (Weakest) वर्गहरू, आफ्नो जीवन (Life) को न्यूनतम मानक (Minimum standard) कायम राख्न सकुन। यो न केवल एक नैतिक (Moral) कर्तव्य (Duty) हो । एक व्यावहारिक (Practical) आवश्यकता (Necessity) पनि हो । किनकि एक गरिब र असहाय जनता राज्यको विकास (Development) र समृद्धि (Prosperity) मा योगदान दिन सक्ने निकै कम सम्भावना हुन्छ ।

रोजगारी सिर्जना (Job creation) भनेको राज्यले आफ्नो नागरिकहरूको लागि आजीविका (Livelihood) र आर्थिक स्वतन्त्रता (Economic independence) को अवसर (Opportunity) सिर्जना गर्नु हो। एक व्यक्तिले जव आफ्नो परिश्रम (Labour) को माध्यमबाट आफ्नो जीवन (Life) र परिवारको पालन-पोषण (Sustenance) गर्न सक्छ, तव उसले आत्मसम्मान (Self-respect) र आत्मविश्वास (Self-confidence) अनुभव गर्दछ। रोजगारी (Employment) व्यक्तिको आय (Income) को स्रोत तथा सामाजिक (Social) र मनोवैज्ञानिक (Psychological) कल्याणको लागि अत्यावश्यक (Essential) हुन्छ। राज्यले कृषि (Agriculture), उद्योग (Industry), व्यापार (Commerce), र सेवा क्षेत्र (Service sector) मा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न आवश्यक कदमहरू अपनाउनुपर्छ। यसमा कौशल विकास (Skill development), शिक्षा (Education), पूर्वाधार विकास (Infrastructure development), र उद्यमशीलता (Entrepreneurship) को प्रोत्साहन (Encouragement) समावेश हुन्छ।

यज्ञको यो प्रतीकात्मक अर्थ राज्य सञ्चालनमा लागू गर्नु भनेको एक समावेशी (Inclusive), न्यायसङ्गत (Just), र सामूहिक (Collective) विकासको नीति अपनाउनु हो। यसको अर्थ राज्यले सबै नागरिकहरूलाई समान (Equal) सम्पत्ति (Wealth) वा आय (Income) दिनुपर्छ भनेको होइन। राज्यले यस्तो परिस्थितिहरू सिर्जना गर्नुपर्छ जहाँ सबै नागरिकहरूलाई आफ्नी योग्यता (Merit) र परिश्रम (Hard work) को आधारमा आगि बढ्ने र समृद्ध (Prosperous) हुने अवसर (Opportunity) मिलोस्। एक न्यायसङ्गत (Just) राज्यले यस्तो नीति अपनाउँछ जहाँ गरिब (Poor) र असहाय (Vulnerable) वर्गहरूलाई विशेष सहायता (Special assistance) र संरक्षण (Protection) दिइन्छ, जबकि योग्य र परिश्रमी (Hardworking) व्यक्तिहरूलाई आफ्नो प्रतिभा (Talent) र प्रयासको आधारमा आगि बढ्न प्रोत्साहित (Encouraged) गरिन्छ।

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा प्रजाको कल्याण (Welfare of the people) लाई राज्यको सर्वोच्च लक्ष्य (Highest objective) मानेका थिए। उनले कर (Tax) को सही प्रयोग, कृषि (Agriculture) को विकास, व्यापार (Commerce) को संरक्षण, र गरिबहरूको सहायता (Assistance to the poor) को महत्वलाई बारम्बार जोड दिए को देखिन्छ। उनले भनेका छन्, "राजाले प्रजाको हित गर्नुपर्छ, आफ्नो हित खोज्ने होइन।" यो कथन यज्ञको प्रतीकात्मक अर्थको एक स्पष्ट अभिव्यक्ति (Expression) हो। जहाँ राज्य (State) एक सामूहिक (Collective) प्रयासको केन्द्र (Centre) हो। राजा (King) एक सेवक (Servant) को रूपमा कार्य गर्दछ। यसरी, प्रजाको हितैषी नीति (Pro-people policies) केवल एक राजनीतिक (Political) आदर्श (Ideal) मात्र होइन, एक नैतिक (Moral) र आध्यात्मिक (Spiritual) दायित्व (Responsibility) समेत हो। जसले राज्यको दीर्घकालीन (Long-term) सफलता (Success), स्थिरता (Stability), र जनताको विश्वास (Trust of the people) सुनिश्चित गर्दछ।

४.४ दुष्टको दमन र सज्जनको पालन (Punish the Wicked, Protect the Virtuous)

यो सिद्धान्त वैदिक राजधर्म (Vedic Duty of the Ruler) को मूल सूत्र हो र राज्य सञ्चालनका सबैभन्दा महत्वपूर्ण नीतिहरू मध्ये एक हो । यस सिद्धान्तको अर्थ यो होइन कि राज्यले कठोरतापूर्वक (Harshly) र निर्ममतापूर्वक (Mercilessly) दण्ड (Punishment) दिने नीति लिनु पर्दछ। यसको अर्थ हो, राज्यले एक न्यायसङ्गत (Just) र सन्तुलित (Balanced) दृष्टिकोण (Approach) अपनाउनु पर्छ जहाँ दुष्ट (Wicked), भ्रष्ट (Corrupt), अपराधी (Criminal), र अत्याचारी (Oppressive) व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याएर कठोर दण्ड (Severe punishment) हुन्छ। जबकि सज्जन (Virtuous), विद्वान (Learned), र साधु (Pious) व्यक्तिहरूलाई सम्मान (Respect), संरक्षण (Protection), र पुरस्कार (Reward) दिइन्छ।

दुष्टको दमन (Punishment of the wicked) भनेको राज्यले आफ्नी कानून-व्यवस्था (Law and order) र सामाजिक शान्ति (Social peace) को रक्षा गर्न आवश्यक कदमहरू अपनाउनु हो। जो व्यक्तिहरूले कानून (Law) को उल्लंघन (Violation) गर्छन्, समाजमा अराजकता (Anarchy) र अन्याय (Injustice) फैलाउँछन्, वा अन्य नागरिकहरूको अधिकार (Rights) र सम्पत्ति (Property) को हनन (Violation) गर्छन्, तिनीहरूलाई उनीहरूको अपराधको गम्भीरता (Severity) अनुसार दण्ड (Punishment) दिनु राज्यको कर्तव्य (Duty) हुन्छ। यो दण्ड (Punishment) व्यवस्था अपराधीलाई सुधार (Reform) गर्नको लागि हो । जसले समाजमा एक निवारक (Deterrent) प्रभाव (Effect) सिर्जना गर्दछ। अन्य सम्भावित अपराधीहरूलाई अपराध (Crime) गर्न हतोत्साहित (Discourage) गर्दछ। तथापि, दण्ड (Punishment) को प्रयोग न्यायसङ्गत (Just) र विवेकपूर्ण (Judicious) हुनु पर्छ। राज्यले यस्तो दण्ड (Punishment) दिनु हुँदैन जो अत्यधिक (Excessive) होस्। क्रूर (Cruel), वा मानवीय गरिमा (Human dignity) को विरुद्ध (Against) होस्। दण्ड (Punishment) को उद्देश्य (Purpose) अपराधीलाई पीडा (Pain) दिनु होइन, बरु त्यसलाई सुधार (Reform)

गर्नु, समाजमा न्याय (Justice) र कानूनको शासन (Rule of law) स्थापित गर्नु, र अन्य नागरिकहरूलाई सुरक्षा (Protection) दिनु हो।

भ्रष्ट (Corrupt) र अत्याचारी (Oppressive) व्यक्तिहरूप्रति राज्यको रवैया (Attitude) सदैव अत्याधिक कठोर (Strict) हुनु पर्छ, किनकि यी व्यक्तिहरू केवल अपराध (Crime) गर्दैनन्, बरु राज्य र समाजको विश्वास (Trust) र संरचना (Structure) लाई भित्रैबाट नष्ट (Destroy) गर्दछन्। एक भ्रष्ट (Corrupt) अधिकारी (Official) वा न्यायाधीश (Judge) जसले आफ्नो पदको दुरुपयोग (Misuse) गरेर निर्दोष (Innocent) मानिसहरूलाई सताउँछ, सम्पत्ति (Property) को हनन (Violation) गर्छ, वा न्याय (Justice) को मार्गमा बाधा (Obstacle) खडा गर्छ, त्यस्तो व्यक्तिलाई सर्वोच्च दण्ड (Highest punishment) दिनु पर्छ। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा भ्रष्ट (Corrupt) अधिकारीहरूलाई देश निकाला (Exile) गर्न वा कठोर दण्ड (Severe punishment) दिन सल्लाह दिएका छन्। उनले भनेका छन्, "न्याय निसाप बिगार्न्या भन्याका घुस दिन्या र घुस खान्या हुन्। इन दुइनको ता धन जीव गरी लियाको पनि पाप छैन। यस्तालाई देश निकाला गरिदिनु।" यो कथन भ्रष्टाचार (Corruption) विरुद्ध (Against) उनको अटुट (Unwavering) अडान (Stance) रहेको प्रमाण हो।

सज्जनको पालन (Protection of the virtuous) भनेको राज्यले सदाचारी (Virtuous), विद्वान (Learned), र साधु (Pious) व्यक्तिहरूलाई सम्मान (Respect), संरक्षण (Protection), र पुरस्कार (Reward) दिनु हो। सज्जन (Virtuous) व्यक्तिहरू समाजको आधार (Foundation) हुन्छन्। किनकि उनीहरू नैतिकता (Morality), सत्य (Truth), र न्याय (Justice) को प्रतीक (Symbol) हुन्छन्। विद्वान (Learned) व्यक्तिहरूले समाजलाई ज्ञान (Knowledge), शिक्षा (Education), र बुद्धिमत्ता (Wisdom) प्रदान गर्छन्। साधु (Pious) व्यक्तिहरूले आध्यात्मिकता (Spirituality), धर्म (Righteousness), र मानवीय मूल्य मान्यताहरू (Human values) को रक्षा गर्छन्। राज्यले यी व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित (Safe) र सम्मानित (Honoured) महसुस

गराउनु पर्छ। जसले गर्दा उनीहरू आफ्नो कार्य (Work) र आध्यात्मिक साधना (Spiritual practice) मा निरन्तर लागि रहन सकुन्।

सज्जनको संरक्षण (Protection of the virtuous) को अर्थ यो पनि हुन्छ कि राज्यले यस्तो परिस्थितिहरू सिर्जना गर्नु पर्छ जहाँ सदाचारी (Virtuous) व्यक्तिहरूले अपराधी (Criminal) वा दुष्ट (Wicked) व्यक्तिहरूबाट कुनै प्रकारको भय (Fear) वा धम्कि (Threat) बिना आफ्नो जीवन (Life) र कार्य (Work) सञ्चालन (Conduct) गर्न सक्छन्। यदि राज्य सज्जनहरूको रक्षा गर्न असफल (Fail) भयो भने समाज अराजक (Anarchic) हुन्छ। परिस्थिति (Situation) अन्यायी (Unjust) बन्दछ। दुष्ट (Wicked) र शक्तिशाली (Powerful) व्यक्तिहरू सज्जन (Virtuous) र कमजोर (Weak) व्यक्तिहरूलाई सताउँछन्। यस्तो परिस्थितिमा, सदाचार (Virtue) र न्याय (Justice) पराजित (Defeated) हुन्छ र । अनैतिकता (Immorality) र अन्याय (Injustice) विजयी (Victorious) हुन्छ।

राज्यले सज्जनहरूलाई पुरस्कृत (Reward) समेत गर्नु पर्छ। यो पुरस्कार (Reward) आर्थिक (Financial) हुन सक्छ, जस्तै तलव (Salary), भूमि (Land), सम्पत्ति (Property), सामाजिक (Social) आदि हुन सक्छ। जस्तै सम्मान (Respect), पदोन्नति (Promotion), वा मान्यता (Recognition)। पुरस्कार (Reward) दिनु केवल सज्जनहरूलाई खुसि (Happy) बनाउनु मात्रमा सिमित छैन। यसले समाजमा यस्तो एक सकारात्मक (Positive) सन्देश (Message) दिन्छ, जसले गर्दा सदाचार (Virtue), ईमानदारी (Honesty), र कठोर परिश्रम (Hard work) को मूल्य (Value) छ । र राज्यले यी गुणहरूलाई मान्यता (Recognition) दिन्छ र पुरस्कृत (Reward) गर्दछ भन्ने सामाजिक मान्यताको विकास गर्दछ।

यसरी, दुष्टको दमन (Punishment of the wicked) र सज्जनको पालन (Protection of the virtuous) भनेको राज्य सञ्चालनको एक सन्तुलित (Balanced) र न्यायसङ्गत (Just) नीति हो। यो नीति न केवल कानून-व्यवस्था (Law and order) र सामाजिक शान्ति (Social peace) को रक्षा गर्दछ, बरु समाजमा नैतिकता (Morality), सत्य (Truth), र न्याय

(Justice) को संस्कृति (Culture) पनि स्थापित गर्दछ। पृथ्वीनारायण शाहले यस सिद्धान्तलाई आफ्नो राज्य सञ्चालनमा कठोरतापूर्वक (Strictly) पालन गरेको देखिन्छ। जसले गर्दा गोरखाली राज्य एक न्यायसङ्गत (Just), सुव्यवस्थित (Well-organized), र सदाचारी (Virtuous) राज्यको रूपमा परिचित भयो। यो सिद्धान्त एक राजनीतिक (Political) आदर्श (Ideal) हो। एक नैतिक (Moral) र सामाजिक (Social) आवश्यकता (Necessity) समेत हो। जसले राज्यको दीर्घकालीन (Long-term) स्थिरता (Stability), समृद्धि (Prosperity), र जनताको विश्वास (Trust of the people) सुनिश्चित गर्दछ।

५: संकटकालीन समयमा नागरिक जिम्मेवारी

५.१ आज्ञापालन र विरोधको सन्तुलन (Balance of Obedience and Protest)

संकटकालीन समयमा नागरिकको कर्तव्य (Duty of the citizen) कर (Tax) तिर्ने र आज्ञा (Order) मान्ने भन्दा अधिक जटिल (Complex) र बहुआयामिक (Multi-dimensional) हुन्छ। तैत्तिरीय उपनिषद् (Taittiriya Upanishad) को प्रसिद्ध श्लोक (१.११.१) "मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव।" को अर्थ माता (Mother), पिता (Father), आचार्य (Teacher/Guru), र अतिथिको (Guest) आज्ञालाई अन्धाधुन्द (Blindly) मान्नु भनेको होइन। यी व्यक्तिहरूलाई 'देव' (Divine / Venerable) भाव (Sentiment) र सम्मान (Respect) को साथ हेर्नु पर्छ, किनकि मूल (Fundamentally) रुपमा उनीहरू हामीलाई शिक्षा (Education), पालन-पोषण

(Nurturing), र मार्गदर्शन (Guidance) गर्ने जिम्मेवारी र भूमिकामा हुन्छन्।

तसर्थ यो भनाइको आन्तर्यमा एक अत्यन्त महत्वपूर्ण पक्ष (Aspect) लुकेको छ। जुन अक्सर (Often) हामि अनदेखा (Overlooked) गरिरहेको हुन्छौ। जब आचार्य (Teacher/Leader), पिता (Father), वा राजा (King) आफ्नो मूल कर्तव्य (Fundamental duty) र दायित्व (Responsibility) बाट भ्रष्ट (Corrupt) हुन्छन्, जब उनीहरू अनैतिक (Unethical) कार्य (Actions) गर्छन्, जब उनीहरू आफ्नी शक्तिको दुरुपयोग (Misuse) गरेर अन्य मानिसहरूलाई सताउँछन्, वा जब उनीहरू आफ्नो जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न असफल (Fail) हुन्छन्, तब उनीहरू आफ्नो 'देव' (Divine/Venerable) को स्थान (Position) र गरिमा (Dignity) समेत गुमाउने गर्दछन। यस परिस्थितिमा, उनीहरूलाई अब 'देव' (Divine) को रूपमा हेर्नु हुँदैन। यो अवस्थामा उनीहरूलाई त्यस्तो सामान्य (Ordinary) व्यक्तिको रूपमा हेर्नु पर्दछ जो आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग (Misuse) गरिरहेको छ।

यस परिस्थितिमा, नागरिकको कर्तव्य (Duty of the citizen) नाटकीय रूपमा परिवर्तन (Change) हुन्छ। उसको रुपान्तरित नयाँ कर्तव्य (New duty) अनुरुप उसले तिनीहरुलाई भ्रष्ट (Corrupt) नेता (Leader) वा शासकको रुपमा आलोचना (Criticism) गर्ने, विरोध (Protest) गर्ने, र सुधारको माग (Demand for reform) गर्ने हुन्छ। नयाँ कर्तव्य रुपको विरोध (Protest) र आलोचना (Criticism) केवल एक अधिकार (Right) मात्र होइन एक नैतिक (Moral) कर्तव्य (Duty) समेत बन्दछ। यदि नागरिकहरू भ्रष्ट (Corrupt) र अत्याचारी (Oppressive) नेताहरूको विरोध (Protest) गर्न असफल (Fail) हुन्छन् भने त्यसले निम्त्याउने दुर्भाग्य (Misfortune) र पीडा (Suffering) को लागि जिम्मेवार (Responsible) ति नागरिक आफै हुनुपर्दछ। वैदिक दार्शनिक परम्परामा, यस्तो विरोध (Protest) र सुधारको माग (Demand for reform) लाई 'सत्याग्रह' (Satyagraha) वा 'अहिंसक प्रतिरोध' (Non-violent resistance) को रूपमा मान्यता

(Recognition) दिइन्छ। 'सत्याग्रह' लाई एक उच्च नैतिक (High moral) कार्य (Action) को रुपमा सामाजिक स्वीकार्यता दिइन्छ।

आज्ञापालन (Obedience) र विरोध (Protest) को यो सन्तुलन (Balance) अत्यन्त नाजुक (Delicate) र महत्वपूर्ण (Important) हुन्छ। एकातिर, यदि नागरिकहरूले सधैँ आज्ञा (Order) मान्छन् र कहिल्यै विरोध (Protest) गर्दैनन् भने तानाशाही (Dictatorship) र अत्याचार (Oppression) को एक संस्कृति (Culture) विकसित हुन्छ। अर्कातिर, यदि नागरिकहरूले सधैँ विरोध (Protest) गर्छन् र कहिल्यै आज्ञा (Order) मान्दैनन् भने अराजकता (Anarchy) र सामाजिक अस्थिरता (Social instability) को परिस्थिति (Situation) पैदा हुन्छ। यसकारण, एक स्वस्थ (Healthy) र न्यायसङ्गत (Just) समाजमा नागरिकहरूले आज्ञा (Order) र विरोध (Protest) को बीचमा एक बुद्धिमान (Wise) र विवेकपूर्ण (Judicious) सन्तुलन (Balance) कायम राख्नु पर्छ।

आज्ञापालन (Obedience) को अर्थ यो होइन कि नागरिकहरूले अन्धाधुन्द (Blindly) र बिना सोच-विचार (Without thinking) सरकारी आदेशहरू (Government orders) मान्नु पर्छ। बरु, आज्ञापालन (Obedience) को अर्थ यो हुन्छ कि नागरिकहरूले कानून (Law) र न्यायसङ्गत (Just) आदेशहरूको सम्मान (Respect) गर्छन्, किनकि यी आदेशहरू समाजको कल्याण (Welfare) र सुरक्षा (Security) को लागि बनाइएका हुन्छन्। तथापि, जब कुनै आदेश (Order) अन्यायी (Unjust), अनैतिक (Unethical), वा मानवीय अधिकारहरू (Human rights) को विरुद्ध (Against) हुन्छ, तब नागरिकको कर्तव्य (Duty) यो हुन्छ कि उसले त्यस आदेशको विरोध (Protest) गर्नु पर्छ। यस्तो विरोध (Protest) को प्रमुख उदाहरण (Example) पृथ्वी नारायण शाहको 'अहिंसक प्रतिरोध' (Non-violent resistance) आन्दोलन (Movement) हो, जहाँ भारतीय नागरिकहरूले ब्रिटिश साम्राज्यको अन्यायी (Unjust) शासनको विरोध (Protest) गरे, तर हिंसा (Violence) बिना।

विरोध (Protest) नागरिकहरूको अधिकार (Right) हो। साथसाथै यसको एक महत्वपूर्ण (Important) जिम्मेवारी (Responsibility) पनि हुन्छ। विरोध (Protest) को माध्यम (Medium) शान्तिपूर्ण (Peaceful) र अहिंसक (Non-violent) हुनु पर्छ। नागरिकहरूले हिंसा (Violence), तोडफोड (Vandalism), वा आतंकवाद (Terrorism) को सहारा लिएर विरोध (Protest) गर्न हुँदैन। विरोध (Protest) को उद्देश्य (Purpose) सरकार वा नेताहरूलाई नष्ट (Destroy) गर्नु होइन, बरु उनीहरूलाई सुधार (Reform) गर्न र आफ्ना गल्तीहरू स्वीकार (Acknowledge) गर्न बाध्य (Force) गर्नु हो। यस कारण, विरोध (Protest) को प्रक्रिया (Process) लोकतान्त्रिक (Democratic), पारदर्शी (Transparent), र नैतिक (Moral) हुनु पर्छ।

यद्यपि प्रत्यक्ष रूपमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा, नागरिक विरोध (Protest) को विषयमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छैनन्, तर उनले न्याय (Justice), सदाचार (Virtue), र सत्य (Truth) को महत्वलाई बारम्बार जोड दिएका छन्। उनको "न्याय निसाफ हेर्नु" भन्ने भावले सरकारी अधिकारीहरूले न्यायसङ्गत (Just) निर्णय (Decision) लिनु पर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट देखाउँछ। यसको अर्थ, यदि सरकारी अधिकारीहरूले अन्यायी (Unjust) निर्णय (Decision) लिन्छन् भने नागरिकहरूले त्यसको विरोध (Protest) गर्न सक्छन्। यसरी, आज्ञापालन (Obedience) र विरोध (Protest) को सन्तुलन (Balance) एक स्वस्थ (Healthy) र न्यायसङ्गत (Just) समाजको आधार (Foundation) हुन्छ, जहाँ नागरिकहरू न त अत्याचारी (Oppressive) नेताहरूका अन्धाधुन्द (Blind) अनुयायी (Follower) हुन्छन्, न त अराजकतावादी (Anarchist) हुन्छन्, बरु सचेत (Conscious), जिम्मेवार (Responsible) र नैतिक (Moral) नागरिक

(Citizen) हुन्छन्, जो आफ्ना अधिकार (Rights) र कर्तव्य (Duties) को सन्तुलन (Balance) कायम राख्दछन्।

५.२ सत्यको आवाज उठाउने (Voice of Truth)

आध्यात्मिक ज्ञानको सबैभन्दा प्राचीन स्रोत वेदहरूमा 'वाक्' (Speech/Word) लाई एक देवी (Goddess) को रूपमा पूजिएको छ। यो अवधारणा ले (Concept) यो दर्शाउँछ कि शब्द (Word) वा वचन (Speech) को शक्ति (Power) अत्यन्त महान (Great) र पवित्र (Sacred) हुन्छ। 'वाक्' देवी भनेको केवल भाषा (Language) को देवी मात्र होइन । यो सत्य (Truth), ज्ञान (Knowledge), र संचार (Communication) को देवी हुन्। वेदहरूमा भनिएको छ कि ब्रह्मा (Brahma), विष्णु (Vishnu), र महेश (Shiva) - तीनवटै देवताहरूको माता (Mother) 'वाक्' हुन्। यसको अर्थ यो होइन कि शब्द (Word) मात्र महत्वपूर्ण छ, बरु यो हो कि सत्य (Truth) को अभिव्यक्ति (Expression) मार्फत संसार (Universe) को सृजना (Creation), पालन (Sustenance), र विनाश (Destruction) सम्पन्न हुन्छ। सत्य बोल्नु (Speaking truth) तसर्थ हरेक व्यक्तिको एक पवित्र (Sacred) र अनिवार्य (Mandatory) कर्तव्य (Duty) हुन्छ।

सत्य बोल्नु (Speaking truth) भनेको कठोर (Harsh) वा घोच्ने प्रकृतिको अप्रिय (Hurtful) खरो कुरा गरिनु पर्दछ भनिएको होइन। सत्य बोल्नु भनेको ईमानदारी (Honesty), पारदर्शिता (Transparency), र सच्चाइ (Truthfulness) को साथ आफ्नो विचार (Thoughts), अनुभव (Experience), र ज्ञान (Knowledge) अभिव्यक्त (Express) गर्नु हो। प्राचीन वैदिक नैतिकता (Ethics) मा, एक विशेष सिद्धान्त (Principle) छ जसलाई 'सत्य-प्रिय' (Truth-loving) भनिन्छ । जसको अर्थ सबै अप्रिय सत्य (Truth) अप्रिय रुपमा नै बोल्नु पर्छ भनेको होइन। त्यसको अर्थ अप्रिय सत्य (Truth) बोल्दा पनि मधुर (Sweet), उपयोगी (Useful), र न्यायसङ्गत (Just) हुनु पर्दछ भनिएको हो। जब सत्य (Truth) र दया (Compassion) को बीचमा द्वन्द्व (Conflict) हुन्छ, तब सत्य (Truth) लाइ प्राथमिकता (Priority) दिइनु पर्छ। विशेष गरी जब

यो सार्वजनिक (Public) हित (Interest) वा न्याय (Justice) को विषयमा हुन्छ, त्यति वेला दया (Compassion) को कारण सत्य (Truth) लाइ लुकाउनु हुँदैन।

आधुनिक समयमा, सत्यको आवाज उठाउने (Voice of truth) विभिन्न (Various) माध्यम (Medium) र तरिकाहरु (Method) उपलब्ध छ। सामाजिक संस्था (Social institutions), जस्तै मिडिया (Media), सोशल मिडिया (Social Media), सभा (Assembly), सार्वजनिक मञ्च (Public forum) आदि सबै सत्यको आवाज उठाउने (Voice of truth) महत्वपूर्ण (Important) माध्यम (Medium) को रुपमा उपयोग गर्न सकिन्छ। समाजमा मिडिया (Media) को भूमिका (Role) 'चौथो स्तम्भ' (Fourth pillar) को रूपमा मानिन्छ। मिडिया (Media) को भूमिका (Role) सरकारको विरोधी (Opponent) छवि राख्ने नभएर सरकार र जनताको बीच पारदर्शी (Transparent) र निष्पक्ष (Impartial) संचार (Communication) को माध्यम (Medium) हुनु पर्दछ। मिडिया (Media) को कर्तव्य (Duty) सत्य (Truth) को खोज (Search) गर्नु, भ्रष्टाचार (Corruption) को पर्दाफास (Expose) गर्नु, र जनताको अधिकार (Rights) को रक्षा (Protection) गर्नुमा केन्द्रित हुनु पर्दछ।

सोशल मिडिया (Social Media) आजको आधुनिक समयको नयाँ र शक्तिशाली (Powerful) माध्यम (Medium) को रुपमा उदाएको छ। जहाँ साधारण (Ordinary) नागरिकहरूले पनि आफ्नो विचार (Thoughts), अनुभव (Experience), र आलोचना (Criticism) साझा (Share) गर्न सक्छन्। यो एक लोकतान्त्रिक (Democratic) र समावेशी (Inclusive) माध्यम (Medium) हो, जहाँ सबैको आवाज (Voice) सुनिन सक्छ। तथापि, सोशल मिडिया (Social Media) को दुरुपयोग (Misuse) पनिप्रसस्त हुने गरेको देखिन्छ। जहाँ झूठ (Falsehood), अफवाह (Rumor), र भ्रामक (Misleading) जानकारीहरु (Information) समेत फैलाइएको देखिन्छ। यसकारण, सोशल मिडिया (Social Media) मा सत्य (Truth) बोल्दा, नागरिकहरूले जिम्मेवारी (Responsibility) र सावधानी (Caution) अपनाउनु जरुरि छ।

शान्तिपूर्ण सम्मेलन (Peaceful assembly), प्रदर्शन (Demonstration), र जुलुस (Procession) सत्यको आवाज उठाउने (Voice of truth) को एक महत्वपूर्ण (Important) माध्यम (Medium) हो। जब नागरिकहरू सरकारको अन्यायी (Unjust) नीति (Policy) वा कार्य (Action) को विरोध (Protest) गर्न चाहन्छन्, तब उनीहरू शान्तिपूर्ण (Peaceful) र अहिंसक (Non-violent) तरिकाले सम्मेलन (Assembly) गर्न सक्छन् र आफ्नो आवाज (Voice) सुनाउन सक्छन्। यस्तो शान्तिपूर्ण सम्मेलन (Peaceful assembly) को अधिकार (Right) लोकतान्त्रिक (Democratic) समाजमा एक मौलिक (Fundamental) अधिकार (Right) मानिन्छ। तथापि, शान्तिपूर्ण सम्मेलन (Peaceful assembly) को अर्थ यो होइन कि नागरिकहरू हिंसा (Violence), तोडफोड (Vandalism), वा सम्पत्तिको नोक्सान (Property damage) गर्न सक्छन्। शान्तिपूर्ण (Peaceful) को अर्थ यो पनि होइन कि सम्मेलन (Assembly) शान्त (Quiet) हुनु पर्छ । त्यसको अर्थ हो सम्मेलन (Assembly) हिंसा (Violence) र अवैध (Illegal) कार्यहरूबाट मुक्त (Free) हुनु पर्छ।

रचनात्मक आलोचना (Constructive criticism) भनेको सत्यको आवाज उठाउने (Voice of truth) एक अत्यन्त महत्वपूर्ण (Very important) र प्रभावकारी (Effective) तरिका हो। रचनात्मक आलोचना (Constructive criticism) मा आलोचना (Criticism) कठोर (Harsh) वा आहत (Hurtful) पूर्ण हुँदैन। आलोचना (Criticism) को उद्देश्य (Purpose) सुधार (Improvement) र विकास (Development) केन्द्रित हुनु पर्दछ। एक रचनात्मक (Constructive) आलोचकले (Critic) सरकार वा नेताको गल्तीहरू (Mistakes) को पर्दाफास (Expose) गर्दै गर्दा, सुधारको सुझाव (Suggestions for improvement) पनि दिन्छ। यस्तो आलोचना (Criticism) को उद्देश्य (Purpose) नेताहरूलाई निचो (Humiliate) देखाउनु होइन, बरु उनीहरूलाई सुधार (Reform) गर्न र अझ राम्रो (Better) निर्णय (Decision) लिन प्रेरित (Inspire) गर्नु हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा न्याय (Justice), सत्य (Truth), र सदाचार (Virtue) को महत्वलाई बारम्बार जोड दिएको देखिन्छ। उनले भनेका छन्, "सत्य निसाप हेर्नु" (Observe truth carefully) । जसले राज्यका अधिकारीहरूले सत्य (Truth) को आधारमा निर्णय (Decision) लिनु पर्दछ भन्ने संदेश दिन्छ। यसको अर्थ यो पनि हुन्छ कि यदि अधिकारीहरू सत्य (Truth) को विरुद्ध (Against) कार्य गर्छन्, भने नागरिकहरूले सत्य (Truth) को स्थापनाको लागि आवाज उठाउन सक्छन्। सत्यको आवाज उठाउनु (Voice of truth) नागरिकको अधिकार (Right) मात्र होइन पवित्र (Sacred) र नैतिक (Moral) कर्तव्य (Duty) समेत हो। जसले राज्य र समाजको सत्यनिष्ठा (Integrity), पारदर्शिता (Transparency), र न्याय (Justice) सुनिश्चित गर्दछ। एक स्वस्थ (Healthy) र लोकतान्त्रिक (Democratic) समाजमा, सत्यको आवाज (Voice of truth) को स्वतन्त्रता (Freedom) र सुरक्षा (Protection) सुनिश्चित गर्नु राज्यको सर्वोच्च कर्तव्य (Highest duty) हुन्छ।

५.३ आत्मशुद्धि र सामूहिक चेतना (Self-Purification and Collective Consciousness)

वेदहरू ज्ञानको सबैभन्दा प्राचीन र अधिकृत (Authoritative) स्रोतहरू हुन् जसले व्यक्तिगत 'सदाचार' (Good conduct/Virtue) को नियमहरु अत्यन्त जोरदारी (Emphasis) को साथ प्रतिपादन (Propound) गरेका छन्। वेदहरूमा भनिएको छ कि एक व्यक्तिको आचरण (Conduct) र नैतिकता (Morality) केवल त्यस व्यक्तिको व्यक्तिगत (Personal) विषय होइन, यो पूरै समाज (Society) र राष्ट्र (Nation) को भविष्य (Future) लाई प्रभावित (Affect) गर्ने बिषय हो। यसको अर्थ एक व्यक्तिको गल्ती (Mistake) का लागि सबैलाई दण्ड (Punishment) दिइनु पर्छ भनिएको होइन। यसको आशय जब प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो आचरण (Conduct) र कर्तव्य (Duty)प्रति सचेत (Conscious) र जिम्मेवार (Responsible) बन्दछ, तब समाजमा

सकारात्मक (Positive) र सुस्वस्थ (Healthy) वातावरण (Atmosphere) निर्माण हुन्छ भनिएको हो।

आत्मशुद्धि (Self-purification) भनेको केवल शारीरिक (Physical) स्वच्छता (Cleanliness) मात्र होइन, यो एक गहिरो आध्यात्मिक (Spiritual) र नैतिक (Moral) प्रक्रिया (Process) हो। आत्मशुद्धि (Self-purification) गर्नु भनेको व्यक्तिले आफ्नो सबै इच्छाहरू (Desires) र आकांक्षाहरू (Aspirations) को त्याग (Renunciation) गर्नु पर्छ , भनिएको होइन। व्यक्तिले आफ्नो मन (Mind), बुद्धि (Intellect), र आत्मा (Soul) लाई नकारात्मक (Negative) विचारहरू (Thoughts), लोभ (Greed), ईर्ष्या (Jealousy), क्रोध (Anger), र अहंकार (Arrogance) बाट शुद्ध (Purify) गर्नु पर्छ भनिएको हो। आत्मशुद्धि (Self-purification) को प्रक्रिया (Process) एक निरन्तर (Continuous) र आजीवन (Lifelong) चलिरहने यात्रा (Journey) हो। जहाँ व्यक्तिले आफ्नी गल्तीहरू (Mistakes) बाट सिख्दछ। आफ्नी कमजोरीहरू (Weaknesses) को स्वीकार (Acknowledgement) गर्दछ । निरन्तर (Continuously) सुधार (Improvement) को अवसरको उपयोग गर्न नियमित प्रयास (Effort) गर्दछ।

आत्मशुद्धि (Self-purification) को एक महत्वपूर्ण (Important) पहलु (Aspect) 'स्वधर्म' (Svadharma / Personal duty) को पालन (Observance) हो। स्वधर्म (Svadharma) भनेको व्यक्तिको विशेष (Particular) कर्तव्य (Duty) र दायित्व (Responsibility) हो। जुन उसको सामाजिक (Social) स्थिति (Status), योग्यता (Ability), र परिस्थिति (Circumstances) को आधारमा निर्धारित (Determined) हुन्छ। एक शिक्षकको स्वधर्म (Svadharma) विद्यार्थीहरूलाई सत्य (Truth) र ज्ञान (Knowledge) सिकाउनु हो। एक माता-पिताको स्वधर्म (Svadharma) आफ्नो सन्तानहरूको पालन-पोषण (Nurturing) गर्नु र शिक्षा (Education) दिनु हो। एक व्यापारीको स्वधर्म (Svadharma) ईमानदारी (Honesty) र न्यायसङ्गत (Just) तरिकाले व्यापार (Business) गर्नु हो। जब प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो स्वधर्म (Svadharma) मा दृढ (Firm) र निष्ठावान (Committed) हुन्छ, तब समाजमा सामञ्जस्य

(Harmony) व्यवस्था (Order) स्थापित हुन्छ। आत्मशुद्धि (Self-purification) को अर्को महत्वपूर्ण (Important) पक्ष (Aspect) भनेको आफ्नो नरहेको सम्पत्ति (Others' property), सत्ता (Power), र अधिकार (Authority) को लोभ (Greed) बाट मुक्त (Free) हुनु हो। लोभ (Greed) एक यस्तो (Such) नकारात्मक (Negative) शक्ति (Force) हो जसले व्यक्तिलाई अनैतिक (Unethical) कार्य (Actions) गर्न, अन्य मानिसहरूलाई सताउन (Oppress), र समाजमा अन्याय (Injustice) फैलाउन प्रेरित (Inspire) गर्दछ। जब व्यक्ति लोभ (Greed) बाट मुक्त (Free) हुन्छ, तब उसले आफ्नो आवश्यकताहरू (Needs) र त्यसको सीमाहरू (Limits) को सम्मान (Respect) गर्दछ। र अन्य मानिसहरूको अधिकार (Rights) को रक्षा (Protection) गर्दछ। यसरी, आत्मशुद्धि (Self-purification) भनेको एक व्यक्तिगत (Personal) प्रक्रिया (Process) हो, जसले सामूहिक (Collective) परिणाम (Result) को सिर्जना (Creation) गर्दछ।

जब समाजका अधिकांश (Majority) व्यक्तिहरू एक समान (Common) नैतिक (Moral) मूल्यमान्यताहरू (Values), सिद्धान्तहरू (Principles), र लक्ष्यहरू (Goals) आपसमा साझा (Share) गर्छन्, तब एक सामूहिक (Collective) चेतना (Consciousness) को निर्माण हुन्छ। यो सामूहिक चेतना (Collective consciousness) एक शक्तिशाली (Powerful) शक्ति (Force) बन्दछ, जसले समाजलाई सकारात्मक (Positive) दिशामा (Direction) अघि बढ्न (Move forward) प्रेरित (Inspire) गर्दछ। जब समाजमा सामूहिक चेतना (Collective consciousness) निर्मित हुन्छ, तब भ्रष्ट (Corrupt) र अनैतिक (Unethical) व्यक्तिहरू समाजमा स्वीकृति (Acceptance) र समर्थन (Support) पाउँदैनन् । र उनीहरूले आफ्नो अनैतिक (Unethical) कार्य (Actions) को परिणाम (Consequence) भोग्न बाध्य (Forced) हुन्छन्।

नेपालको 'जेन-जी' (GenZ) को आन्दोलन (Movement), भ्रष्टाचार (Corruption) विरुद्ध (Against) एक सामूहिक (Collective) आन्दोलन (Movement) थियो। जुन सामूहिक चेतना (Collective

consciousness) को एक उत्तम (Excellent) उदाहरण (Example) हो। यस आन्दोलनमा, लाखौं (Millions) साधारण (Ordinary) नागरिकहरू एक साथ (Together) भ्रष्टाचार (Corruption) र अनैतिकता (Immorality) को विरोध (Protest) गरे। यस आन्दोलनको शक्ति (Power) आन्दोलन कुनै विशेष (Particular) राजनीतिक (Political) दल (Party) वा नेता (Leader) को नेतृत्वमा नरहनु थिएन। यो आन्दोलन एक सामूहिक (Collective) चेतना (Consciousness) को अभिव्यक्ति (Expression) का कारण प्रभावशालि बन्यो, जहाँ साधारण (Ordinary) मानिसहरूले आफ्नो नैतिक (Moral) जिम्मेवारी (Responsibility) को अनुभव (Sense) गरे र भ्रष्टाचार (Corruption) को विरोध (Protest) गर्न एकजुट (United) भए। यस आन्दोलनले यो देखायो कि जब जनताको सामूहिक चेतना (Collective consciousness) जागृत (Awakened) हुन्छ, तब कुनै पनि शक्तिशाली (Powerful) देखिएको व्यक्ति (Person) वा संस्था (Institution) भ्रष्टाचार (Corruption) र अनैतिकता (Immorality) को साथ दीर्घकालीन (Long-term) रूपमा टिक्न (Survive) सक्दैन।

आत्मशुद्धि (Self-purification) र सामूहिक चेतना (Collective consciousness) को यो सम्बन्ध (Relationship) अत्यन्त गहिरो (Deep) र महत्वपूर्ण (Important) हुन्छ। जब व्यक्तिहरू आफ्नो आत्मशुद्धि (Self-purification) को प्रक्रिया (Process) मा लग्दछन्, तब उनीहरू आफ्नो नैतिक (Moral) जिम्मेवारी (Responsibility) को अनुभव (Sense) गर्दछन् र समाजको कल्याण (Welfare) को लागि योगदान (Contribution) दिन प्रेरित (Inspired) हुन्छन्। यसरी, व्यक्तिगत (Personal) आत्मशुद्धि (Self-purification) सामूहिक (Collective) चेतना (Consciousness) को आधार (Foundation) बन्दछ। अर्को तर्फ, जब समाजमा सामूहिक चेतना (Collective consciousness) निर्माण हुन्छ, तब व्यक्तिहरूलाई आफ्नो आत्मशुद्धि (Self-purification) को प्रक्रिया (Process) मा अधिक प्रेरणा (Motivation) र समर्थन (Support) मिल्दछ। यसरी, आत्मशुद्धि (Self-purification) र सामूहिक चेतना (Collective consciousness) एक अन्योन्याश्रित (Interdependent) प्रक्रिया (Process) हुन्छ, जहाँ व्यक्तिगत

(Personal) र सामूहिक (Collective) विकास (Development) एकै समयमा (Simultaneously) हुन्छ।

यद्यपि प्रत्यक्ष रूपमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा, आत्मशुद्धि (Self-purification) र सामूहिक चेतना (Collective consciousness) को विषयमा विस्तृत चर्चा गरेका छैनन्, तर उनले नैतिकता (Morality), सदाचार (Virtue), र सामूहिक कल्याण (Collective welfare) को महत्वलाई बारम्बार जोड दिएका छन्। उनले भनेका छन्, "धर्म निसाप हेर्नु" (Observe dharma carefully), जसले गर्दा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो नैतिक (Moral) कर्तव्य (Duty) को पालन (Observance) गर्नु पर्छ। यसरी, आत्मशुद्धि (Self-purification) र सामूहिक चेतना (Collective consciousness) न केवल एक आध्यात्मिक (Spiritual) अवधारणा (Concept) हो, बरु एक व्यावहारिक (Practical) र सामाजिक (Social) आवश्यकता (Necessity) हो, जसले राज्य र समाजको दीर्घकालीन (Long-term) स्थिरता (Stability), समृद्धि (Prosperity), र नैतिक (Moral) विकास (Development) सुनिश्चित गर्दछ।

६: नेपालको लागि वैदिक पुनरुत्थानको मार्ग

वैदिक ज्ञानको सार यो हो कि राज्य, शासन र समाज जीवन्त प्राणी हुन्। यसलाई स्वस्थ राख्न 'धर्म' (नैतिक-न्यायिक चौखट) को आवश्यकता हुन्छ। नेपालले संवैधानिक 'राजतन्त्र' बाट 'गणतन्त्र' मा सङ्क्रमण गरेको अवस्थामा सँगै 'मानस तन्त्र' (Mentality) परिवर्तन भएन। राज्यले स्वामी-भृत्य (Master-Servant) को मानसिकता ग्रहण गरिदियो। नयाँ राजनीतिक संरचनामा मुलुक प्रवेश गर्‍यो। पार्टीहरू 'वृत्र' बने, नेताहरू 'रावण' बने र प्रजा 'अजित' (पराजित) बन्यो। यसबाट बाहिर निस्कनको लागि:

१. राजनीतिक संस्कृति को परिवर्तन (Change in Political Culture):राजनीति 'कमाउने' को साधन होइन, 'सेवा' गर्ने को साधन हो भन्ने भावना विकास हुनुपर्छ। यसको लागि नैतिक शिक्षा (Moral Education) र जनचेतना (Public Awareness) जरुरी छ।

२.संस्थागत सुधार (Institutional Reform): न्यायपालिका, सरकारी अङ्ग, र निर्वाचन आयोगलाई वास्तविक स्वायत्तता (Autonomy) र शक्ति दिनुपर्छ। वैदिक 'सभा' (Assembly) र 'समिति' (Committee) को आधुनिक रूप लोकतान्त्रिक संस्थाहरू मजबुत बनाउनु हो।

३.नागरिक सक्रियता (Civic Activism): नागरिकहरूले 'सेवक' होइन, 'स्वामी' (Sovereign) हो भन्ने चेतना जगाउनुपर्छ। निरन्तर र रचनात्मक सहभागिता (Constructive Participation), मतदान (Voting) र जिम्मेवार नेतृत्वको माग गर्नु आवश्यक छ।

४.धर्मको पुनः परिभाषा (Redefining Dharma): यहाँ 'धर्म' भन्नाले साम्प्रदायिकता (Communalism) होइन, व्यवस्था (Order), न्याय (Justice) र कर्तव्य (Duty) हो। राज्यको धर्म (राजधर्म) कानुनको शासन र सबैको कल्याण सुनिश्चित गर्नु हो। नागरिकको धर्म (प्रजा धर्म) आफ्नो कर्तव्य गर्नु र अधर्म विरुद्ध आवाज उठाउनु हो।

वेदको अन्तिम सन्देश आशाको हो। अँध्यारो (अधर्म) चाहिँ सधैँको लागि टिक्दैन। ऋग्वेद (१.११३.१६) भन्छ, "उदिता सूर्यो दिवि रोचमानः सर्वां अघास्तिमप बाधमानः।" (उदाएको सूर्य आकाशमा दीप्तिमान भई सबै पाप (अघ) लाई हटाउँछ।) नयाँ पुस्ता (Gen-Z) को विद्रोह, हालैको नियन्त्रित साइवर छापामार विद्रोह, थप साइबर विस्फोटको चेतावनी र जनताको निराशा – यी सबै यस 'नयाँ सूर्य' (New Sun) को उदयका पूर्व लक्षण हुन सक्छन्। यदि हामी वैदिक ज्ञानको सार र आधुनिक लोकतान्त्रिक मूल्यहरूलाई समन्वय गरी एउटा नयाँ, नैतिक राजनीतिक मार्ग (New Ethical Political Path) खोल्न सकेनौ भने मुलुक पूर्ण रूपमा असफल मुलुक बनिदिने छ।

नेपालमा आजसम्म भएको घटना क्रमले यस मुलुकको गणतन्त्रलाई मुर्दा गणतन्त्र रूपान्तरणमा गरिदिएको छ। यो केवल एक राजनीतिक कथन होइन। यो त मुलुकको जमिनको यथार्थता हो। कटु सत्य हो। जसले हरेक नेपाली नागरिकको हृदयमा पीडा र निराशाको गहिरो घाउ छोडिरहेको छ। सनातन वैदिक मान्यता अनुसार, जब कुनै राष्ट्र आफ्नो मूल नैतिक आधारबाट विचलित हुन्छ, जब त्यसको संविधान केवल कागजको एक टुक्रा बनिजान्छ, र जब त्यसको लोकतान्त्रिक प्रणाली भ्रष्टाचार र स्वार्थको दलदलमा फँसिजान्छ, तब त्यो राष्ट्र लाई मृत्यु शय्यामा प्रवेश गरेको राज्य मानिन्छ।

आजको नेपाल त्यही अवस्थामा आइसियुमा कृत्रिम श्वास फेरेर बसिरहेको छ। सनातन वैदिक मान्यता अनुरूप, मुलुक जबसम्म यो हालमा गणतान्त्रिक व्यवस्था कायम रहिरहेको मुलुक भनी सञ्चालन हुने छ, तबसम्म यो जिउँदो मुलुकको रूपमा मान्यता पाउन योग्य देखिँदैन। नेपालको अनुभवले नेपालमा सञ्चालनमा रहेका गणतान्त्रिक बहु पार्टी प्रणाली नै मुलुकको सबैभन्दा ठुलो पीडादायक संस्था बनिदिएको छ। ठेकदारी प्रथामा चल्ने हालको बहु पार्टी प्रणालीभित्र व्यापक आन्तरिक रूपान्तरण मार्फत जब सम्म ती पार्टीहरू बहुदलीय प्रजातान्त्रिक पार्टी प्रणालीमा प्रवेश गर्न सक्दैनन् त्यो समय सम्म मुलुकको लागि हालको बहु पार्टी प्रणाली मुलुककै अभिसापको रूपमा अस्तित्वमा रहिरहने छ। मुलुकमा अर्को उपलब्ध व्यवहारिक विकल्पको रूपमा हालको ठेकदारी प्रथामा चलिरहेका सम्पूर्ण बहु पार्टी प्रणालीका दलहरूलाई प्रतिबन्ध गरी मुर्दा गणतन्त्रको लासलाई बिसाएर मुलुकले नयाँ शिराबाट नयाँ प्रजातान्त्रिक संस्करणको सुरुवात गर्नु हुने छ। सो पनि हुन नसके, मुलुकको अर्को विकल्प ४७ शालको सनातन हिन्दु प्रणाली अन्तर्गतको संवैधानिक राजतान्त्रिक व्यवस्थामा फर्कनु हुन सक्दछ। त्यो समेत हुन नसकी मुलुकले हालको गणतन्त्रको लासलाई अधिक लामो समय सम्म बोक्दै हिँड्ने नियति लियो भने त्यसले निकट भविष्यमा दिने दुर्गन्ध मुक्तिको लागि मुलुक संग बलपूर्वक सैनिक शासनमा होमिनु बाहेक अन्य कुनै विकल्प बाँकी रहने छैन।

१: वैदिक राजनीतिशास्त्रका आधारभूत सिद्धान्तहरू (विस्तृत)

१.१ राज्य (राष्ट्र) को अवधारणा: एक जीवन्त संरचना

वैदिक मान्यतामा 'राष्ट्र' को अवधारणा केवल एक भौगोलिक सीमा वा राजनीतिक इकाई मात्र होइन, यो एक जीवन्त, सांस्कृतिक र आध्यात्मिक रूपमा एकताबद्ध समुदाय हो। ऋग्वेदमा 'राष्ट्र' शब्दको प्रयोग एक संगठित समाजको रूपमा भएको छ, जहाँ मानिसहरू साझा लक्ष्य र मूल्यमान्यताका साथ बस्छन्।

> ***ऋग्वेद १०.१७३.१: आ त्वांहार्षमन्तरंभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविंचाचलिः । विशंस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिं भ्रशत् ॥ नेपाली अनुवाद:*** *(हे राजन्!) मैले तिमीलाई (राष्ट्रमा) स्थापित गरेको छु, तिमी स्थिर र अविचल रहनु। सबै प्रजाहरूले तिमीलाई चाहून्, र तिम्रो राष्ट्र कहिल्यै पतन होइन स्।*

यो ऋचाले राष्ट्रको स्थिरता र प्रजाको इच्छाबीचको गहिरो सम्बन्धलाई दर्शाउँछ। राष्ट्र केवल शासकको शक्तिले होइन, प्रजाको समर्थन र सद्भावले टिक्छ। अथर्ववेदमा राष्ट्रलाई एक शरीरको रूपमा चित्रण गरिएको छ, जसका विभिन्न अंगहरू (नागरिकहरू) मिलेर काम गर्छन्। यो 'जैविक एकता' (Organic Unity) को अवधारणाले राष्ट्रको प्रत्येक सदस्यको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

नेपालको वर्तमान अवस्थामा, 'राष्ट्र' को यो वैदिक अवधारणालाई पुनः स्थापित गर्न आवश्यक छ। जातीय, क्षेत्रीय र राजनीतिक विभाजनले राष्ट्रको जैविक एकतालाई कमजोर बनाएको छ। नेताहरूले राष्ट्रलाई आफ्नो व्यक्तिगत जागीर (Fiefdom) सम्झेका छन्, जसले गर्दा नागरिकहरूमा राष्ट्रप्रतिको अपनत्वको भावना कम हुँदै गएको छ।

वैदिक दृष्टिकोणले हामीलाई सम्झाउँछ कि राष्ट्र सबैको साझा घर हो र यसको रक्षा गर्नु सबैको कर्तव्य हो।

१.२ राजा वा शासकको भूमिका र गुणहरू: प्रजाको सेवक

वैदिक परम्परामा शासक (राजा) को पद अत्यन्त जिम्मेवार र पवित्र मानिन्छ। शासक केवल शक्ति र अधिकारको भोक्ता होइन, ऊ प्रजाको पालक, रक्षक र सेवक हो। शतपथ ब्राह्मणमा राजाको राज्याभिषेकको समयमा लिइने शपथको वर्णन छ, जसमा राजाले प्रतिज्ञा गर्दछ, "यदि मैले प्रजालाई दमन गरेँ भने मेरो जीवन र पुण्य नष्ट होस्।"

शासकका अनिवार्य गुणहरू:

गुण	वैदिक स्रोत	व्याख्या
धर्मनिष्ठा	महाभारत, शान्ति पर्व	शासक धर्मको मार्गमा चल्नुपर्छ र धर्मको रक्षा गर्नुपर्छ।
प्रजानुरञ्जन	अथर्ववेद	प्रजाको मन जित्ने र उनीहरूको कल्याणमा समर्पित हुने।
न्यायप्रियता	मनुस्मृति	सबै नागरिकलाई समान र निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्ने।
आत्म-संयम	भगवद्गीता	इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रणमा राख्ने र लोभ, मोह, अहंकारबाट मुक्त हुने।

दूरदर्शिता	कौटिलीय अर्थशास्त्र	भविष्यको सोचेर नीति निर्माण गर्ने र संकटको पूर्वानुमान गर्ने।

ऐतरेय ब्राह्मण मा भनिएको छ कि राजा 'धर्मस्य गोपः' अर्थात् धर्मको रक्षक हो। उसको मुख्य कर्तव्य प्रजालाई बाह्य आक्रमण र आन्तरिक अराजकताबाट बचाउनु हो। तर यो सुरक्षा केवल भौतिक होइन, नैतिक र आध्यात्मिक पनि हो।

नेपालका वर्तमान शासकहरूमा यी गुणहरूको ठूलो अभाव देखिन्छ। उनीहरू 'प्रजा पालन' भन्दा 'आफ्नो पालन' मा व्यस्त छन्। 'राजधर्म' को स्थान 'पार्टीधर्म' र 'व्यक्तिगत स्वार्थ' ले लिएको छ। वैदिक मान्यता अनुसार, यस्तो शासकले शासन गर्ने नैतिक अधिकार गुमाउँछ।

१.३ धर्मको शासन: सुशासनको आधार

'धर्म' वैदिक राजनीतिको मेरुदण्ड हो। धर्मले ब्रह्माण्डलाई धारण गर्दछ, र राजधर्मले राष्ट्रलाई। धर्मको अर्थ कुनै सम्प्रदाय होइन, यो कर्तव्य, नैतिकता, न्याय र ब्रह्माण्डीय नियमको समग्र रूप हो। महाभारतको शान्ति पर्वमा भीष्मले युधिष्ठिरलाई उपदेश दिँदै भन्छन्, "राजाको परम धर्म प्रजाको सुखमा नै आफ्नो सुख देख्नु हो।"

दण्डनीति र धर्म:

कौटिलीय अर्थशास्त्रमा 'दण्डनीति' (न्याय र सजायको नीति) को विस्तृत वर्णन छ। तर यो दण्डनीति धर्मद्वारा निर्देशित हुनुपर्छ। शासकले दण्डको प्रयोग विवेकपूर्ण र निष्पक्ष रूपमा गर्नुपर्छ।

> ***मनुस्मृति ७.२०: दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति। दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥ नेपाली अनुवाद:*** *दण्डले नै सबै प्रजालाई शासन गर्छ, दण्डले नै रक्षा गर्छ। सुतेकाहरूमा पनि दण्ड जागृत रहन्छ, त्यसैले ज्ञानीहरूले दण्डलाई नै धर्म मानेका छन्।*

यहाँ 'दण्ड' को अर्थ केवल सजाय होइन, यो 'कानूनको शासन' (Rule of Law) हो। जब कानून सबैका लागि बराबर हुन्छ र निष्पक्ष रूपमा लागू हुन्छ, तब मात्र समाजमा व्यवस्था र न्याय कायम रहन्छ।

नेपालमा 'दण्ड' को प्रयोग विभेदकारी भएको छ। शक्तिशाली र पहुँचवालाहरू कानूनभन्दा माथि छन्, जबकि निर्दोष र कमजोरहरूले अन्याय भोगिरहेका छन्। भ्रष्टाचारका ठूला काण्डहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कारबाही नहुनुले 'दण्डनीति' को उपहास गरेको छ। यो 'अधर्म' को स्पष्ट संकेत हो।

१.४ प्रजा (नागरिक) को कर्तव्य: सचेत र सक्रिय

वैदिक व्यवस्थामा प्रजालाई केवल निष्क्रिय शासितको रूपमा हेरिएको छैन। प्रजाको पनि राष्ट्रप्रति निश्चित कर्तव्यहरू छन्। तर, यी कर्तव्यहरू शासकको 'राजधर्म' को पालनामा निर्भर गर्दछन्।

नागरिकका कर्तव्यहरू:

- **कर्म र योगदान:** आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुसारको कर्तव्य निष्ठापूर्वक पूरा गर्ने।
- **कर भुक्तानी:** राष्ट्रको सञ्चालन र विकासका लागि इमानदारीपूर्वक कर तिर्ने।
- **सहयोग:** राष्ट्रिय सुरक्षा र सामाजिक सद्भाव कायम राख्न राज्यलाई सहयोग गर्ने।
- **सत्यको पक्षधरता:** अन्याय र अधर्मको विरुद्ध आवाज उठाउने।

तैत्तिरीय उपनिषद्को शिक्षावल्लीमा गुरुले शिष्यलाई दीक्षान्त उपदेश दिँदै भन्छन्, "यान्यस्माकं सुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि।" (हाम्रा जुन राम्रा आचरणहरू छन्, तिनको मात्र तिमीले अनुसरण गर्नु, अरूको होइन)। यसले नागरिकलाई शासक वा गुरुको

पनि अन्धभक्त नबन्न, र केवल असल कुराको मात्र अनुसरण गर्न प्रेरित गर्दछ।

नेपालका नागरिकहरूले लामो समयसम्म शासकहरूको अधर्मलाई सहेका छन्। तर, हालैको 'जेन-जी विद्रोह' जस्ता घटनाहरूले नागरिक चेतनाको नयाँ लहर देखाएको छ। वैदिक दृष्टिकोणले नागरिकहरूलाई केवल विद्रोह गर्न मात्र होइन, एक नैतिक र न्यायपूर्ण समाजको निर्माणमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन आह्वान गर्दछ। नागरिकको मौनताले पनि अधर्मलाई बढावा दिन्छ। त्यसैले, 'सत्यं वद, धर्मं चर' (सत्य बोल, धर्मको आचरण गर) को सिद्धान्त आज झनै सान्दर्भिक भएको छ।

२: अधर्म, भ्रष्टाचार र कुशासनको वैदिक वर्णन (विस्तृत)

वैदिक मान्यताले केवल आदर्श राज्यको कल्पना मात्र गर्दैन, यसले राज्यको पतन, सामाजिक विघटन र नैतिक ह्रासका कारणहरू र लक्षणहरूको पनि गहिरो विश्लेषण गर्दछ। जब शासक र समाज 'धर्म' को मार्गबाट विचलित हुन्छन्, तब 'अधर्म' को उदय हुन्छ। नेपालको वर्तमान राजनीतिक संकटलाई बुझ्न अधर्मका यी वैदिक प्रतीक र अवधारणाहरू अत्यन्त सान्दर्भिक छन्।

२.१ वृत्र, वृतराजा र रावणः अधर्मका शक्तिशाली प्रतीक

वृत्रः स्रोतहरूमाथिको अनैतिक नियन्त्रण

ऋग्वेदमा 'वृत्र' एक शक्तिशाली असुर हो जसलाई 'अहि' (सर्प) पनि भनिन्छ। उसको नामको अर्थ 'ढाक्ने' वा 'रोक्ने' (The Enveloper) हो। वृत्रले ब्रह्माण्डका सात प्रमुख नदीहरू (स्रोतहरू) लाई आफ्नो

नियन्त्रणमा लिएर रोकिदिन्छ, जसले गर्दा संसारमा खडेरी, अन्धकार र जीवनको अन्त्यको संकट उत्पन्न हुन्छ। तब देवता इन्द्रले आफ्नो वज्रले वृत्रको वध गरी ती नदीहरूलाई मुक्त गर्छन् र संसारमा पुनः जीवन, प्रकाश र समृद्धिको सञ्चार हुन्छ।

> ***ऋग्वेद १.३२.१: इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चं॒ यानि॑ च॒कार॑ प्रथ॒मानि॑ व॒ज्री। अह॒न्नहि॒मन्व॒पस्त॑तर्द॒ प्र व॒क्षणा॑ अभिन॒त्पर्व॑तानाम्॥***
> ***नेपाली अनुवाद:*** *म अब वज्रधारी इन्द्रका ती वीरतापूर्ण कार्यहरूको वर्णन गर्छु, जुन उनले प्रारम्भमा गरेका थिए। उनले अहिलाई (वृत्रलाई) मारे, पानीलाई (बग्न) दिए, र पर्वतहरूको काखलाई चिरेर (नदीहरू) प्रवाहित गराए।*

वृत्र कुनै व्यक्ति मात्र होइन, यो एक प्रवृत्तिको प्रतीक हो। यो त्यो शक्ति हो जसले राष्ट्रको स्रोत (जल, जमिन, खनिज, राजस्व) लाई आफ्नो निजी स्वार्थका लागि कब्जा गर्छ र आम जनतासम्म पुग्न दिँदैन।

- **स्रोतको केन्द्रीकरण:** नेपालमा राजनीतिक दलका शीर्ष नेताहरूले राष्ट्रको ढुकुटी, प्राकृतिक स्रोत र विकासका अवसरहरूलाई 'वृत्र'ले जस्तै आफ्नो नियन्त्रणमा राखेका छन्। ठेक्कापट्टा, नियुक्ति र लाइसेन्स वितरणमा हुने भ्रष्टाचारले स्रोतहरूलाई आम जनताबाट टाढा राखेको छ।
- **ज्ञान र सूचनाको अवरोध:** वृत्रले प्रकाश (ज्ञान) लाई पनि रोक्छ। सरकार र राजनीतिक दलहरूले सूचना लुकाउने, मिडियालाई नियन्त्रण गर्ने र सत्यलाई तोडमोड गर्ने कार्य गर्नु 'ज्ञानको अवरोध' हो। यसले नागरिकलाई सही निर्णय लिनबाट वञ्चित गर्छ।
- **लुटतन्त्र (Kleptocracy):** नेताहरूको 'कमाउने' र 'पालापालो' सरकार चलाउने सहमति 'वृत्र' प्रवृत्ति कै आधुनिक रूप हो, जहाँ राष्ट्रको सम्पत्ति लुट्ने र बाँडीचुँडी खाने काम हुन्छ।

रावण: ज्ञान र शक्तिको अहंकार

रामायणका रावण एक जटिल पात्र हुन्। उनी महापण्डित, शिवभक्त र शक्तिशाली राजा थिए, तर उनको पतनको कारण उनको अहंकार (Ego), वासना (Lust) र अधर्म थियो। रावणले आफ्नो इच्छालाई नै कानून ठाने र नैतिक सीमाहरूलाई लत्याए।

रावणको अधर्मी चरित्र:

चरित्र	कार्य	नेपाली सन्दर्भसँग तुलना
अहंकार	आफूलाई सर्वश्रेष्ठ ठान्नु र कसैको सल्लाह नमान्नु।	नेताहरूले आफूलाई देशको मालिक ठान्नु, आलोचना नसहनु र जनताको आवाजलाई बेवास्ता गर्नु।
परस्त्री हरण	सीताको अपहरण गर्नु, जुन नैतिक पतनको चरम सीमा थियो।	पद र शक्तिको दुरुपयोग गरी नागरिकको अधिकार र सम्पत्ति हरण गर्नु।
स्वार्थ	आफ्नो र आफ्नो परिवारको सुखका लागि राज्यको प्रयोग गर्नु।	नेताहरूले आफ्ना कार्यकर्ता, परिवार र गुटको भरणपोषणका लागि राज्यको ढुकुटीको दुरुपयोग गर्नु।
भयको शासन	लंकामा आफ्नो आतंक र भयले शासन चलाउनु।	असन्तुष्ट आवाजहरूलाई दबाउन धम्की, प्रतिशोध र कानूनी दाउपेचको प्रयोग गर्नु।

रावणको कथाले यो सिकाउँछ कि ज्ञान र शक्ति मात्र शासकका लागि पर्याप्त छैन। यदि शक्तिसँग विवेक र धर्म जोडिएन भने, त्यो विनाशकारी बन्छ। नेपालका नेताहरूले पनि लोकतन्त्रको नाममा शक्ति त प्राप्त गरे, तर त्यसलाई 'राजधर्म' अनुसार प्रयोग गर्न सकेनन्, जसले गर्दा उनीहरू 'रावणरूपी' शासकमा परिणत भए।

२.२ 'माया' र 'लोभ' को राजनीतिमा प्रवेश

माया: भ्रम र छलकपटको जाल

उपनिषद् र पुराणहरूमा 'माया' लाई एक भ्रमको शक्ति मानिएको छ, जसले सत्यलाई ढाक्छ। राजनीतिमा 'माया' को अर्थ हो - छलकपट,

झूटो आश्वासन, र चुनावी प्रपञ्च। जब नेताहरूले जनतालाई 'विकास' र 'समृद्धि' को सपना देखाएर भोट लिन्छन् तर सत्तामा पुगेपछि आफ्नो वाचा बिर्सन्छन्, त्यो 'माया' को राजनीति हो।

लोभ: सबै पापको जड

अथर्ववेद र महाभारतमा 'लोभ' लाई सामाजिक र व्यक्तिगत पतनको प्रमुख कारण मानिएको छ।

> ***महाभारत, अनुशासन पर्व: लोभः क्रोधं प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते। लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम्॥ नेपाली अनुवाद:*** *लोभबाट क्रोध उत्पन्न हुन्छ, लोभबाट काम (वासना) जन्मिन्छ। लोभबाट मोह र नाश हुन्छ, लोभ नै पापको कारण हो।*

नेपालको राजनीतिमा 'लोभ' सर्वव्यापी भएको छ।

- **पदको लोभ:** सांसद र मन्त्री पदका लागि हुने अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा र गठबन्धनको फेरबदल।
- **सम्पत्तिको लोभ:** 'पार्टी सदस्य खरिद' देखि लिएर सरकारी ठेक्कामा कमिसन खाने प्रवृत्ति।
- **शक्तिको लोभ:** आफ्नो पार्टी र सरकारमाथि निरंकुश नियन्त्रण कायम राख्ने इच्छा।

यो 'लोभ' को राजनीतिले नेताहरूलाई नैतिक रूपमा अन्धो बनाइदिएको छ र उनीहरू राष्ट्रहितभन्दा व्यक्तिगत लाभमा केन्द्रित भएका छन्।

२.३ 'अराजकता' (Anarchy) र 'मत्स्य न्याय' (Matsya Nyaya) को डर

'मत्स्य न्याय' को अवधारणा, जसको अर्थ 'माछाको कानून' हो, राजनीतिक दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण चेतावनी हो। यो त्यो अवस्था हो जहाँ कुनै बलियो केन्द्रीय सत्ता वा कानूनको शासन हुँदैन, र ठूला र

शक्तिशालीले साना र कमजोरलाई निल्छन्। महाभारतको शान्ति पर्वमा यसको विस्तृत वर्णन छ।

मत्स्य न्यायका लक्षणहरू:

- **कानूनको शासनको अभाव:** कानून धनी र शक्तिशालीका लागि एउटा र गरिब र कमजोरका लागि अर्कै हुनु।
- **संस्थागत विघटन:** न्यायपालिका, प्रहरी प्रशासन र अन्य सरकारी अंगहरूले निष्पक्ष रूपमा काम गर्न नसक्नु।
- **सामाजिक असुरक्षा:** चोरी, डकैती, हत्या र हिंसा बढ्नु, र नागरिकले असुरक्षित महसुस गर्नु।
- **शक्ति संघर्ष:** राजनीतिक दलहरू र नेताहरूबीच सिद्धान्तको लागि होइन, केवल शक्तिको लागि निर्लज्ज संघर्ष हुनु।

नेपाल पूर्ण रूपमा 'मत्स्य न्याय' को अवस्थामा नपुगे पनि यसका लक्षणहरू स्पष्ट देखिन थालेका छन्। राजनीतिक दलहरू एकअर्कालाई सिध्याउने खेलमा लागेका छन्। सिन्डिकेट, कार्टेलिङ र माफियातन्त्रले बजारलाई नियन्त्रण गरेको छ। बलियाले निर्धालाई हेप्ने प्रवृत्ति समाजमा बढ्दै गएको छ। यदि 'राजधर्म' र 'दण्डनीति' लाई तुरुन्त पुनः स्थापित गरिएन भने, देश पूर्ण अराजकतातिर धकेलिन सक्ने खतरा छ। यो वैदिक नीतिशास्त्रको गम्भीर चेतावनी हो।

३: संकटको पूर्वसूचना: के भन्छन् वेदहरूले?

वेदहरू भविष्य बताउने ज्योतिष ग्रन्थ होइनन्। यिनीहरूमा "साइबर युद्ध हुनेछ" वा "पार्टीमा माफियाकरण हुनेछ" जस्ता प्रत्यक्ष भविष्यवाणीहरू पाइँदैनन्। तर, वेदहरूले ती परिस्थितिहरू, लक्षणहरू र मानवीय प्रवृत्तिहरूको गहिरो विश्लेषण गरेका छन्, जसले समाज र राष्ट्रलाई संकटतर्फ धकेल्छ। वैदिक दृष्टिकोणमा, संकटको

मूल कारण हो - **'ऋत' (ऋतम्)** को पतन र **'अनृत' (अनृतम्)** को उदय।

- **ऋत (Rita):** यो ब्रह्माण्डीय व्यवस्था, सत्य, न्याय, र नैतिक नियम हो। यो त्यो सिद्धान्त हो जसले सूर्यलाई चम्काउँछ, नदीलाई बगाउँछ र समाजलाई एकताबद्ध राख्छ।
- **अनृत (Anrita):** यो अव्यवस्था, असत्य, अन्याय र अनैतिकता हो। यो 'ऋत' को विपरीत शक्ति हो, जसले विघटन र विनाश निम्त्याउँछ।

जब शासक र समाज 'अनृत' को मार्गमा लाग्छन्, तब संकट अवश्यम्भावी हुन्छ। वेदका ऋचाहरूले यी लक्षणहरूलाई स्पष्ट रूपमा औंल्याएका छन्, जुन नेपालको वर्तमान अवस्थामा अक्षरशः मेल खान्छन्।

३.१ शासकको भूमिका उल्टिँदाको संकट

वैदिक मान्यता अनुसार, शासक प्रजाको सेवक हो, स्वामी होइन। जब यो सम्बन्ध उल्टिन्छ, तब राष्ट्रमा संकटको सुरुवात हुन्छ।

> ***ऋग्वेद ७.१०४.१५: यदी राजानो अस्य वयं स्याम विश्पतिः। सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरार्चिषः स्यात्॥ नेपाली अनुवादः*** *यदि हामी (प्रजा) यस (राज्य) का स्वामी हुन्थ्यौं र राजाहरू हाम्रा (सेवक) हुन्थे, तब सूर्यको चक्षु (प्रकाश) चारैतिर दीप्तिमान हुन्थ्यो। (भावार्थ: जब राजा स्वामी होइनन्, सेवक हुन्छन्, तबै देश प्रकाशमान हुन्छ। यसको विपरीत अवस्था अँध्यारो ल्याउँछ।)*

यो ऋचाले राज्य सञ्चालनको सबैभन्दा आधारभूत र क्रान्तिकारी सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दछ - **प्रजाको सार्वभौमसत्ता (Sovereignty of the People)**। यहाँ 'राजा' लाई 'विश्पति' (जनताको पति/स्वामी) भनिएको छ, तर ऋचाको आशय यो हो कि यदि शासकले आफूलाई मालिक ठान्यो भने राष्ट्र अन्धकारमा डुब्छ। वास्तविक प्रकाश (समृद्धि, न्याय,

ज्ञान) तब मात्र सम्भव छ, जब प्रजा नै वास्तविक स्वामी हुन्छ र शासक केवल एक व्यवस्थापक वा सेवकको भूमिकामा रहन्छ।

- **'राजा स्वामी' मानसिकता:** नेपालमा "पार्टी सदस्य खरिद" गरी "आफ्नो बहुमत" कायम गर्ने, सरकारलाई "कमाउने" र "पालापालो शासन गर्ने" थलो बनाउने प्रवृत्ति यही "राजा स्वामी" भएको मानसिकताको उपज हो। नेताहरूले आफूलाई पाँच वर्षका लागि देशको मालिक ठान्छन् र प्रजालाई केवल भोट बैंकको रूपमा प्रयोग गर्छन्।
- **अन्धकारको प्रतीक:** ऋचामा भनिएको 'अन्धकार' कुनै भौतिक अन्धकार होइन। यो भ्रष्टाचारको अन्धकार हो, जहाँ पारदर्शिता छैन। यो अन्यायको अन्धकार हो, जहाँ गरिबले न्याय पाउँदैन। यो निराशाको अन्धकार हो, जहाँ युवाहरू भविष्य देख्दैनन् र विदेशिन बाध्य छन्। यो अज्ञानताको अन्धकार हो, जहाँ सत्यलाई दबाइन्छ र झूटको प्रचार गरिन्छ।
- **सूर्यको चक्षु:** 'सूर्यको चक्षु' ले पारदर्शिता (Transparency), सत्य (Truth) र न्याय (Justice) को प्रतिनिधित्व गर्दछ। जब शासन पारदर्शी हुन्छ, जब निर्णयहरू जनताको हितमा हुन्छन्, तब मात्र राष्ट्र 'प्रकाशमान' हुन्छ।

३.२ दुष्ट र शोषकहरूको उदय

वेदहरूमा समाजलाई खोक्रो बनाउने दुष्ट, शोषक र भ्रष्ट तत्त्वहरूलाई 'यातुधान' (राक्षस), 'अत्रिन्' (खन्चुवा), र 'द्रुह्' (द्रोह गर्ने) जस्ता शब्दहरूले सम्बोधन गरिएको छ र उनीहरूको विनाशको कामना गरिएको छ।

> ***ऋग्वेद ७.१०४.८: इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तः अनाश्रमे तमसि तं प्र विध्यतम्। यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत् तद् वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः॥ नेपाली अनुवाद:*** *हे इन्द्र र सोम! दुष्ट कर्म गर्नेहरूलाई खाडलभित्र, प्रकाशहीन अन्धकारमा धकेलिदेऊ। यस्तो होस् कि उनीहरूमध्ये एकजना पनि फेरि बाहिर निस्कन*

> *नसकोस्। तिमीहरूको यो शक्तिशाली र क्रोधपूर्ण बल हाम्रो कल्याणको लागि होस्।*

यो ऋचाले दुष्ट र भ्रष्ट तत्त्वहरूप्रति वैदिक समाजको शून्य सहनशीलता (Zero Tolerance) को भावनालाई प्रकट गर्दछ। यहाँ कुनै मेलमिलाप वा माफीको कुरा छैन, केवल कठोर दण्डको माग छ।

- **दुष्कृतः (दुष्टकर्मी):** 'दुष्कृतः' शब्दले ती सबैलाई जनाउँछ जसले आफ्नो कर्मले समाजलाई हानि पुर्याउँछन्। यसमा भ्रष्ट नेता, बेइमान व्यापारी, अत्याचारी प्रशासक, र समाजलाई धोका दिने सबै पर्छन्। नेपालको सन्दर्भमा, राष्ट्रको ढुकुटी रित्याउने, जनताको अधिकार खोस्ने, र देशलाई कुशासनको जालोमा फसाउनेहरू नै आजका 'दुष्कृतः' हुन्।
- **अनाश्रमे तमसि (प्रकाशहीन अन्धकार):** यो केवल भौतिक अन्धकार होइन, यो सामाजिक र राजनीतिक गुमनामीको अन्धकार हो। यसको अर्थ हो - भ्रष्टहरूलाई सत्ता र समाजको कुनै पनि सम्मानित स्थानबाट हटाएर उनीहरूको पहिचान र प्रभावलाई सधैंका लागि समाप्त गरिदिनु।
- **नागरिक क्रोध (मन्यु):** ऋचामा इन्द्र र सोमको 'मन्यु' (क्रोध) को आह्वान गरिएको छ। आधुनिक लोकतन्त्रमा, यो 'मन्यु' भनेको नागरिकको त्यो जायज आक्रोश र संगठित शक्ति हो, जसले चुनाव, आन्दोलन र कानूनी माध्यमबाट भ्रष्टहरूलाई सत्ताबाट हटाउँछ। जेन-जी विद्रोहमा देखिएको आक्रोश यही 'मन्यु' को एक झलक हो।

३.३ सत्यको पराजय र असत्यको राज

वैदिक चिन्तनको केन्द्रमा 'सत्य' छ। जब समाजमा सत्यको स्थान असत्य (अनृत) ले लिन्छ, तब त्यो समाजको नैतिक पतन निश्चित छ। मुण्डक उपनिषद् (अथर्ववेदको अंश) को यो प्रसिद्ध मन्त्रले सत्यको अन्तिम विजयको घोषणा गर्दछ, तर यसले यो पनि संकेत गर्दछ कि समाजमा 'अनृत' को प्रभाव बढ्न सक्छ।

> ***मुण्डक उपनिषद् ३.१.६: सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः। येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम्॥ नेपाली अनुवाद:*** *सत्यको नै विजय हुन्छ, असत्यको होइन। सत्यद्वारा नै देवयान (देवताहरूसम्म पुग्ने मार्ग) फैलिएको छ। जसद्वारा आप्तकाम (पूर्णकाम) ऋषिहरू त्यस परमधाममा पुग्छन्, जहाँ सत्यको सर्वोच्च भण्डार छ।*

यो मन्त्र केवल एक आध्यात्मिक उद्घोष होइन, यो एक गहिरो राजनीतिक र सामाजिक सिद्धान्त पनि हो।

- **नानृतं (असत्यको हार):** यसले आश्वासन दिन्छ कि झूट, छलकपट र भ्रष्टाचार अन्ततः पराजित हुन्छ। तर, यसको लागि संघर्ष आवश्यक छ। यदि समाजले 'अनृत' लाई स्वीकार गर्यो वा त्यसको विरुद्ध आवाज उठाएन भने, त्यसले केही समयको लागि 'विजय' भएको भ्रम पैदा गर्न सक्छ।
- **राजनीतिमा अनृत:** नेपालको राजनीतिमा 'अनृत' विभिन्न रूपमा प्रकट भएको छ: झूटो चुनावी घोषणापत्र, तथ्यहीन आरोप-प्रत्यारोप, भ्रष्टाचारको ढाकछोप, र जनतालाई दिइने खोक्रो आश्वासन। नेताहरूले बोल्ने झूटलाई सामान्य मानिनु र उनीहरूलाई कुनै जवाफदेही बनाउन नसक्नु 'अनृत' को संस्थागतकरण हो।
- **सत्यको मार्ग (सत्येन पन्था):** सत्यको मार्ग कठिन तर स्थायी हुन्छ। यसको अर्थ हो - पारदर्शी शासन, इमानदार नेतृत्व, र तथ्यमा आधारित नीति निर्माण। जबसम्म नेपालको राजनीतिले यो मार्ग अपनाउँदैन, तबसम्म संकटबाट बाहिर निस्कन असम्भव छ। नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम र सचेत नागरिकहरूको कर्तव्य हो - 'अनृत' को पर्दाफास गर्नु र 'सत्य' को मार्गमा हिँड्न राज्यलाई बाध्य पार्नु।

निष्कर्ष: वेदहरूले स्पष्ट रूपमा संकेत गरेका छन् कि जब शासकहरू सेवकबाट स्वामी बन्छन्, जब समाजमा दुष्ट र शोषकहरूको सम्मान हुन्छ, र जब सत्यको स्थान असत्यले लिन्छ, तब राष्ट्र गहिरो संकटमा

फस्छ। नेपालको वर्तमान राजनीतिक अन्योल यी वैदिक पूर्वसूचनाहरूको एक दुःखद र जीवन्त उदाहरण हो।

४: राज्यले के गर्नुपर्छ? वैदिक नीतिमा उद्धारका उपाय

वैदिक चिन्तनले केवल रोगको निदान (Diagnosis) मात्र गर्दैन, अपितु त्यसको उपचार (Prescription) पनि प्रस्तुत गर्दछ। यदि अधर्म, भ्रष्टाचार र कुशासनको उदयले राष्ट्रलाई संकटमा पार्छ भने, त्यसबाट मुक्त हुने मार्ग पनि 'धर्म' को पुनःस्थापनामा नै निहित छ। 'राजधर्म' को सार नै संकटको समयमा राज्यलाई सही दिशा दिनु हो। वैदिक नीतिशास्त्रले राज्यको उद्धारका लागि निम्न चार प्रमुख उपायहरू सुझाएको छ, जुन नेपालको वर्तमान परिस्थितिका लागि अत्यन्त सान्दर्भिक र व्यावहारिक छन्।

४.१ धर्मको पुनःस्थापना: न्याय र व्यवस्थाको जग

संकटबाट उद्धारको पहिलो र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कदम हो - **धर्मको पुनःस्थापना (Restoration of Dharma)**। यहाँ 'धर्म' को अर्थ कुनै पूजा-पाठ वा साम्प्रदायिक आस्था होइन। यहाँ धर्मको अर्थ हो - **न्याय (Justice)**, **नैतिकता (Morality)**, **र कानूनको सर्वोच्चता (Supremacy of Law)**। जब राज्यको जग नै धर्ममा आधारित हुन्छ, तब मात्र त्यो स्थिर र समृद्ध हुन सक्छ।

> ***महाभारत, वन पर्व (यक्ष प्रश्न): धर्मो रक्षति रक्षितः।***
> ***नेपाली अनुवाद:*** *रक्षा गरिएको धर्मले (आफ्नो रक्षकको) रक्षा गर्दछ।*

यो सानो सूत्रमा गहिरो अर्थ लुकेको छ। यसको आशय हो - यदि शासकले धर्म (न्याय र कानून) को रक्षा गर्छ भने, त्यही धर्मले शासक र

राष्ट्र दुवैको रक्षा गर्दछ। यसको विपरीत, यदि शासकले धर्मलाई त्याग्छ भने, उसको पतन निश्चित छ।

धर्म पुनःस्थापनाका लागि नेपालले गर्नुपर्ने कार्यहरू:

- **न्यायपालिकाको पूर्ण स्वतन्त्रता:** धर्मको रक्षा गर्ने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अंग न्यायपालिका हो। नेपालको न्यायपालिकामाथि कार्यपालिकाको छाया पर्नु हुँदैन। न्यायाधीशहरूको नियुक्ति राजनीतिक भागबण्डाको आधारमा होइन, निष्पक्ष र पारदर्शी प्रक्रियाबाट योग्यता, अनुभव र निष्ठाको आधारमा हुनुपर्छ। न्यायपालिकालाई आर्थिक र प्रशासनिक रूपमा पूर्ण स्वायत्त बनाउनु आवश्यक छ।
- **संवैधानिक अंगहरूको सशक्तिकरण:** अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, निर्वाचन आयोग, र लोक सेवा आयोग जस्ता संवैधानिक अंगहरूलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गर्नुपर्छ। यी संस्थाहरूले बिना कुनै भय वा पक्षपात 'दण्डनीति' को प्रयोग गरी भ्रष्ट र अयोग्यहरूलाई कारबाही गर्न सक्नुपर्छ।
- **कानूनको समान कार्यान्वयन:** कानून सबैका लागि बराबर हुनुपर्छ। ठूला नेता, प्रशासक वा व्यापारीले अपराध गर्दा उन्मुक्ति पाउने र सामान्य नागरिकले सानो गल्तीमा पनि कडा सजाय भोग्ने 'मत्स्य न्याय' को अन्त्य हुनुपर्छ।

४.२ योग्यतामा आधारित नियुक्ति: कुशल प्रशासनको साँचो

राज्यको सफलता र असफलता त्यसका प्रशासक, मन्त्री र सल्लाहकारहरूको योग्यतामा निर्भर गर्दछ। वैदिक नीतिशास्त्रले पदहरूमा नियुक्ति गर्दा नातावाद (Nepotism), कृपावाद (Favouritism) वा राजनीतिक भागबण्डा (Political Patronage) लाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्दछ र केवल योग्यता (Merit) लाई मात्र आधार मान्दछ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा मन्त्री (अमात्य) को नियुक्ति गर्नुअघि उनीहरूलाई चार प्रकारका परीक्षण (उपधा) बाट जाँच्नुपर्ने उल्लेख छ:

- **धर्मोपधा (नैतिकताको परीक्षण):** के व्यक्ति धर्म र नैतिकताको मामिलामा अडिग छ?
- **अर्थोपधा (आर्थिक परीक्षण):** के व्यक्ति धनको लोभमा फस्छ?
- **कामोपधा (वासनाको परीक्षण):** के व्यक्ति काम-वासनाको मामिलामा चरित्रवान छ?
- **भयोपधा (भयको परीक्षण):** के व्यक्ति डर र त्रासको अगाडि झुक्छ?

यी चारै परीक्षणमा उत्तीर्ण हुने व्यक्ति मात्र उच्च पदका लागि योग्य मानिन्थ्यो।

नेपालको वर्तमान अभ्यास र वैदिक आदर्श:

विषय	वैदिक आदर्श	नेपालको वर्तमान अभ्यास
नियुक्तिको आधार	योग्यता, चरित्र, निष्ठा, ज्ञान	राजनीतिक दलप्रतिको वफादारी, नातावाद, आर्थिक लेनदेन
परीक्षण विधि	धर्म, अर्थ, काम, भय जस्ता कठोर परीक्षण	कुनै वस्तुनिष्ठ परीक्षण छैन, केवल नेताको इच्छा
उद्देश्य	कुशल र न्यायपूर्ण प्रशासन	आफ्नो गुट र दललाई बलियो बनाउनु
परिणाम	सुशासन, स्थायित्व, समृद्धि	कुशासन, भ्रष्टाचार, संस्थागत क्षयीकरण

सुधारको मार्ग: नेपालले तुरुन्तै एक नयाँ, वैज्ञानिक र पारदर्शी नियुक्ति प्रणाली लागू गर्नुपर्छ। लोक सेवा आयोगलाई थप शक्तिशाली बनाउनुपर्छ र सबै संवैधानिक र राजनीतिक नियुक्तिहरूमा समेत योग्यता र निष्ठाको वस्तुनिष्ठ मापदण्ड अनिवार्य गरिनुपर्छ। जबसम्म

अयोग्य र भ्रष्ट व्यक्तिहरूले महत्त्वपूर्ण पदहरू ओगटिरहन्छन्, तबसम्म देशको उद्धार असम्भव छ।

४.३ प्रजाको हितैषी नीति: 'राष्ट्र यज्ञ' को अवधारणा

वैदिक दृष्टिकोणमा, राज्य कर उठाउने र शासन गर्ने संयन्त्र मात्र होइन, यो एक 'यज्ञ' हो। 'राष्ट्र यज्ञ' मा, प्रजाले करको रूपमा आफ्नो कमाइको सानो अंश 'आहुति' दिन्छ, र राजा (राज्य) ले त्यसलाई जनकल्याणकारी कार्यहरूमा खर्च गरी 'प्रसाद' को रूपमा सम्पूर्ण समाजमा वितरण गर्दछ।

महाकवि कालिदासले रघुवंशमा राजा दिलीपको वर्णन गर्दै लेखेका छन्:

> ***प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।***
> ***सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः॥***
> ***नेपाली अनुवाद:*** *प्रजाको समृद्धिकै लागि उनले उनीहरूबाट कर लिन्थे। जसरी सूर्यले हजार गुणा (वर्षा) फिर्ता दिनकै लागि (पृथ्वीबाट) जल सोस्दछ।*

यो श्लोकले कर प्रणाली र राज्यको आर्थिक नीतिको मूल मर्मलाई उजागर गर्दछ। कर उठाउनु राज्यको अधिकार हो, तर त्यो प्रजालाई शोषण गर्न होइन, उनीहरूकै भलाइका लागि हो।

नेपालको आर्थिक नीतिमा सुधारका लागि वैदिक मार्गदर्शन:

- **न्यायपूर्ण कर प्रणाली:** करको भार धनी र सामर्थ्यवानमा बढी र गरिब र कमजोरमा कम हुनुपर्छ। कर छलीलाई राष्ट्रद्रोह सरहको अपराध मानिनुपर्छ।
- **सार्वजनिक लगानी:** संकलित करको अधिकतम हिस्सा शिक्षा, स्वास्थ्य, पूर्वाधार र सामाजिक सुरक्षा जस्ता सार्वजनिक हितका क्षेत्रमा लगानी हुनुपर्छ। यी क्षेत्रहरू नै आधुनिक 'राष्ट्र यज्ञ' का वेदी हुन्।

- **आर्थिक पारदर्शिता:** सरकारले उठाएको कर कहाँ र कसरी खर्च भइरहेको छ भन्ने कुराको हरेक हिसाब जनतासमक्ष पारदर्शी हुनुपर्छ। भ्रष्टाचार र फजुल खर्च रोक्नु राज्यको परम कर्तव्य हो।
- **वञ्चितहरूको संरक्षण:** अर्थशास्त्रमा स्पष्ट भनिएको छ कि राज्यले अनाथ, वृद्ध, बिरामी, र अपाङ्गहरूको हेरचाह गर्नुपर्छ। यो आधुनिक 'कल्याणकारी राज्य' (Welfare State) को अवधारणा हो, जुन वैदिक नीतिशास्त्रको अभिन्न अंग हो।

४.४ दुष्टको दमन र सज्जनको पालन: न्यायपूर्ण समाजको स्थापना

'राजधर्म' को अन्तिम तर सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कार्य हो - समाजमा न्याय कायम गर्नु। यसको अर्थ हो - दुष्ट र अपराधीहरूलाई कठोर दण्ड दिनु र सज्जन, इमानदार र निर्दोषहरूको रक्षा गर्नु। जब समाजमा दुष्टहरू पुरस्कृत र सज्जनहरू दण्डित हुन थाल्छन्, तब त्यो समाजको पतन निश्चित छ।

भगवान् श्रीकृष्णले भगवद्गीतामा आफ्नो अवतारको उद्देश्य बताउँदै भन्नुभएको छ:

> ***भगवद्गीता ४.८: परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥ नेपाली अनुवाद:***
> *सज्जनहरूको रक्षाका लागि, दुष्टहरूको विनाशका लागि, र धर्मको राम्ररी स्थापना गर्नका लागि म हरेक युगमा प्रकट हुन्छु।*

लोकतन्त्रमा, कुनै ईश्वरीय अवतारको प्रतीक्षा गर्नुको सट्टा, राज्यले नै यो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ। राज्यको प्रहरी, प्रशासन र न्यायपालिका नै 'साधुहरूको परित्राण' र 'दुष्टहरूको विनाश' गर्ने संयन्त्र हुन्।

- **संस्कृति अफ इम्प्युनिटी (दण्डहीनताको संस्कृति):** नेपालमा सबैभन्दा ठूलो समस्या 'दण्डहीनता' हो। राजनीतिक

संरक्षणको आडमा ठूला-ठूला अपराधी र भ्रष्टाचारीहरू सजिलै उम्किन्छन्। यसले समाजमा गलत सन्देश प्रवाह गर्छ र अपराध गर्न प्रोत्साहन गर्छ।

- **सज्जनहरूको पलायन:** जब इमानदार र योग्य व्यक्तिहरूले प्रणालीमा कुनै स्थान देख्दैनन् र असुरक्षित महसुस गर्छन्, तब उनीहरू या त निष्क्रिय बस्छन् वा देश छोडेर पलायन हुन्छन् (Brain Drain)। यो अवस्था राष्ट्रका लागि घातक छ।

सुधारको मार्ग: राज्यले 'विनाशाय च दुष्कृताम्' को नीतिलाई कठोरतापूर्वक लागू गर्नुपर्छ। भ्रष्टाचार र अपराधमा संलग्न कुनै पनि व्यक्ति, चाहे त्यो जतिसुकै उच्च पदमा होस्, उसलाई कानूनको कठघरामा ल्याएरै छाड्नुपर्छ। जब दुई-चार जना ठूला 'दुष्कृत' हरूले कडा सजाय पाउँछन्, तब मात्र प्रणालीमा सुधारको सुरुवात हुन्छ र सज्जनहरूले राहत महसुस गर्छन्।

निष्कर्ष: वैदिक नीतिशास्त्रले संकटमोचनका लागि एक स्पष्ट र व्यावहारिक मार्गचित्र प्रस्तुत गर्दछ। धर्मको पुनःस्थापना, योग्यतामा आधारित नियुक्ति, प्रजा-हितैषी आर्थिक नीति, र कठोर दण्डनीति - यी चार स्तम्भमा टिकेर मात्र नेपालको वर्तमान राजनीतिक अन्योलबाट बाहिर निस्कन र एक न्यायपूर्ण, समृद्ध र स्थिर राष्ट्रको पुनर्निर्माण गर्न सम्भव छ।

५: नागरिकको जिम्मेवारी: मौनता तोड्ने साहस

वैदिक चिन्तनले राज्यको उद्धारको सम्पूर्ण जिम्मेवारी शासकमा मात्र थोपर्दैन। प्रजा वा नागरिकलाई केवल एक निष्क्रिय दर्शक वा पीडितको रूपमा हेरिएको छैन। एक स्वस्थ र जीवन्त राष्ट्रको निर्माणमा नागरिकको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र सक्रिय हुन्छ। जब शासकहरू अधर्मी र भ्रष्ट हुन्छन्, तब नागरिकको मौनताले उनीहरूको

अधर्मलाई मौन स्वीकृति दिए बराबर हुन्छ। त्यसैले, यस्तो संकटको समयमा नागरिकको जिम्मेवारी झनै बढेर जान्छ।

५.१ सत्यको पक्षमा उभिनु: पहिलो र अनिवार्य कर्तव्य

नागरिकको सबैभन्दा पहिलो र आधारभूत कर्तव्य हो - **सत्यको पक्षमा उभिनु (Standing for the Truth)** र असत्यको विरोध गर्नु। यो केवल एक नैतिक उपदेश होइन, यो एक सामाजिक र राजनीतिक दायित्व हो।

> ***अथर्ववेद ८.४.९: सत्यं बृहद्ऋतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति। नेपाली अनुवादः*** *सत्य, बृहत् (महान्) ऋत (ब्रह्माण्डीय नियम), उग्र (शक्तिशाली) दीक्षा (प्रतिज्ञा), तप (कठोर परिश्रम), ब्रह्म (ज्ञान) र यज्ञ (निःस्वार्थ कर्म) - यिनैले पृथ्वीलाई धारण गरेका छन्।*

यो मन्त्रले स्पष्ट पार्छ कि समाज र राष्ट्रको आधारशिला नै 'सत्य' हो। जब यो आधारशिला कमजोर हुन्छ, तब राष्ट्र डगमगाउँछ।

- **सत्य बोल्ने साहस:** नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा, सत्य बोल्नु भनेको भ्रष्टाचारलाई भ्रष्टाचार भन्नु, अन्यायको विरुद्ध आवाज उठाउनु, र नेताहरूको झूटो प्रचारलाई अस्वीकार गर्नु हो। सामाजिक सञ्जाल, सार्वजनिक मञ्च, वा व्यक्तिगत कुराकानीमा नै किन होइन स्, सत्यको पक्षमा बोल्नु एक प्रकारको 'तप' हो।
- **'ह्विसलब्लोअर' (Whistleblower) को संरक्षण:** जसले संगठन वा सरकारभित्रको भ्रष्टाचार र गलत कामको पर्दाफास गर्छ, ऊ आजको युगको 'सत्यवादी' हो। समाज र राज्यले यस्ता व्यक्तिहरूलाई हतोत्साहित होइन, उनीहरूको सुरक्षा र सम्मान गर्नुपर्छ।

- **तथ्य-जाँच (Fact-Checking):** झूट र अफवाहको युगमा, कुनै पनि सूचनालाई विश्वास गर्नुअघि त्यसको सत्यता जाँच्नु नागरिकको महत्त्वपूर्ण कर्तव्य हो। गलत सूचना फैलाउनु पनि 'अनृत' लाई बढावा दिनु हो।

५.२ अधर्मी शासकको अवज्ञा: नैतिक विद्रोहको अधिकार

वैदिक परम्पराले शासकप्रति अन्धभक्ति सिकाउँदैन। यदि शासक 'राजधर्म' बाट च्युत हुन्छ, प्रजालाई पीडा दिन्छ, र अधर्मको मार्गमा चल्छ भने, त्यस्तो शासकको आज्ञा पालन गर्नु अनिवार्य छैन। महाभारतको शान्ति पर्वमा भीष्मले स्पष्ट भनेका छन् कि जो राजा प्रजाको रक्षा गर्न सक्दैन, ऊ 'कलि' (कलियुगको अंश) हो र त्यस्तो राजालाई त्याग्नु नै उचित हुन्छ।

> ***महाभारत, अनुशासन पर्वः अधर्मज्ञं नृपं प्राहुः सर्वलोकविहिंसकम्। तं जनाः सम्परित्यज्य हन्युर्लुप्तमिव द्विषम्॥ नेपाली अनुवादः*** *जो राजा अधर्मी र सम्पूर्ण लोकको हिंसा गर्ने हुन्छ, त्यस्तो राजालाई प्रजाले त्यागेर नष्ट भएको शत्रुलाई जस्तै मार्नुपर्छ। (यहाँ 'मार्नु' को प्रतीकात्मक अर्थ पदबाट हटाउनु वा शक्तिहीन बनाउनु हो।)*

यो एक अत्यन्त कठोर तर महत्त्वपूर्ण उपदेश हो। यसले नागरिकलाई **'असहयोग आन्दोलन' (Civil Disobedience)** र **'नैतिक विद्रोह' (Moral Rebellion)** को अधिकार प्रदान गर्दछ।

- **असहयोग:** यदि सरकारले अन्यायपूर्ण कानून बनाउँछ वा राष्ट्रघाती निर्णय गर्छ भने, नागरिकले शान्तिपूर्ण रूपमा त्यसलाई मान्न अस्वीकार गर्न सक्छन्। कर तिर्न बन्द गर्नेदेखि लिएर सरकारी कार्यक्रमहरू बहिष्कार गर्नेसम्मका कार्यहरू यसमा पर्न सक्छन्।

- **चुनावको सही प्रयोग:** लोकतन्त्रमा, शासकलाई 'हटाउने' सबैभन्दा शक्तिशाली र शान्तिपूर्ण हतियार भनेको 'मत' हो। नागरिकले लोभ, डर, वा नातावादमा परेर होइन, विवेक र नैतिकताको आधारमा मतदान गर्नुपर्छ। भ्रष्ट र अयोग्य उम्मेदवारहरूलाई बारम्बार चुनाव जिताउनु पनि अधर्मलाई समर्थन गर्नु हो।
- **शान्तिपूर्ण आन्दोलन:** जब अन्य सबै उपायहरू असफल हुन्छन्, तब नागरिकले सडकमा आएर शान्तिपूर्ण आन्दोलनको माध्यमबाट आफ्नो असन्तुष्टि व्यक्त गर्न सक्छन्। नेपालको 'जेन-जी विद्रोह' यसैको एक उदाहरण हो, जसले शासकहरूलाई नागरिकको शक्तिबारे सोच्न बाध्य बनायो।

५.३ संगठित शक्ति: 'गण' र 'सभा' को पुनर्निर्माण

वैदिक कालमा, शासन केवल राजामा मात्र केन्द्रित थिएन। 'सभा' (वरिष्ठहरूको परिषद्) र 'समिति' (आम जनताको सभा) जस्ता संस्थाहरूले राजाको शक्तिलाई नियन्त्रण र सन्तुलनमा राख्थे। ऋग्वेदमा 'गण' शब्दको प्रयोग भएको छ, जसको अर्थ एक संगठित समूह वा समुदाय हो। संकटको समयमा, नागरिकहरूले यस्तै 'गण' हरू निर्माण गरी संगठित हुनुपर्छ।

> ***अथर्ववेद ७.१२.१: सभा च मा समितिश्चावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने। नेपाली अनुवाद:*** *प्रजापतिका दुई छोरीहरू, सभा र समिति, एकमत भएर मेरो रक्षा गरून्।*

यो मन्त्रले सभा र समितिलाई कति महत्त्व दिइन्थ्यो भन्ने देखाउँछ। यी संस्थाहरू सामूहिक विवेक (Collective Wisdom) का केन्द्र थिए।

- **नागरिक समाजको भूमिका:** आधुनिक युगमा, यी 'सभा' र 'समिति' को भूमिका नागरिक समाज (Civil Society), बौद्धिक समूह (Think Tanks), र स्वतन्त्र सार्वजनिक

मञ्चहरूले निर्वाह गर्न सक्छन्। यी संस्थाहरूले सरकारको कामको निगरानी गर्ने, नीतिहरूको विश्लेषण गर्ने, र जनतालाई सचेत गराउने काम गर्नुपर्छ।

- **स्थानीय स्तरमा संगठन:** परिवर्तनको सुरुवात सधैं स्थानीय स्तरबाट हुन्छ। नागरिकहरूले आफ्नो टोल, समुदाय, र गाउँमा साना-साना समूह बनाएर स्थानीय समस्याहरू (जस्तै, भ्रष्टाचार, वातावरणीय क्षति, सेवा प्रवाहमा ढिलासुस्ती) को विरुद्धमा संगठित रूपमा काम गर्न सक्छन्।
- **दलगत राजनीतिभन्दा माथि:** नागरिक आन्दोलनहरू कुनै राजनीतिक दलको झण्डामुनि होइन, राष्ट्रिय हितको झण्डामुनि संगठित हुनुपर्छ। जब नागरिकहरू दलीय गुटबन्दीबाट माथि उठेर केवल 'नेपाली' को रूपमा संगठित हुन्छन्, तब उनीहरूको शक्ति अजेय हुन्छ।

५.४ आत्म-सुधार र कर्तव्यपरायणता: 'स्वाध्याय' र 'तप'

अन्त्यमा, वैदिक चिन्तनले बाहिरी संसारलाई सुधार्नुअघि आफैलाई सुधार्न प्रेरित गर्दछ। यदि नागरिक आफैं भ्रष्ट, स्वार्थी र कर्तव्यविमुख छ भने, उसले शासकलाई नैतिक प्रश्न गर्ने अधिकार गुमाउँछ। 'यथा राजा तथा प्रजा' (जस्तो राजा उस्तै प्रजा) जति सत्य हो, 'यथा प्रजा तथा राजा' (जस्ती प्रजा उस्तै राजा) पनि त्यति नै सत्य हो।

- **स्वाध्याय (Self-Study):** नागरिकले राष्ट्र, समाज, र आफ्नो कर्तव्यबारे निरन्तर अध्ययन र चिन्तन गर्नुपर्छ। सचेत र जागरुक नागरिक नै लोकतन्त्रको सबैभन्दा ठूलो शक्ति हो।
- **तप (Self-Discipline):** आफ्नो व्यक्तिगत जीवनमा इमानदारी अपनाउनु, आफ्नो काम निष्ठापूर्वक गर्नु, र सार्वजनिक सम्पत्तिको रक्षा गर्नु पनि एक प्रकारको 'तप' हो। ट्राफिक नियम पालना गर्नेदेखि लिएर कर तिर्नेसम्मका साना-साना कर्तव्यहरूले नै राष्ट्रको चरित्र निर्माण गर्दछ।

निष्कर्ष: नेपालको वर्तमान संकटबाट पार पाउनका लागि केवल शासकको सुधारले मात्र पुग्दैन। नागरिकहरूले आफ्नो मौनता तोड्नुपर्छ र आफ्नो जिम्मेवारी बोध गर्नुपर्छ। सत्यको पक्षमा उभिने साहस, अधर्मी शासकको शान्तिपूर्ण अवज्ञा गर्ने विवेक, संगठित भएर आवाज उठाउने शक्ति, र व्यक्तिगत जीवनमा कर्तव्यपरायणता - यी चार गुणहरू अपनाएर मात्र नेपाली नागरिकले आफूलाई र आफ्नो राष्ट्रलाई यो संकटबाट मुक्त गर्न सक्छन्। वैदिक नीतिशास्त्रले नागरिकलाई केवल अधिकार खोज्न होइन, कर्तव्य पूरा गर्न पनि आह्वान गर्दछ, किनकि कर्तव्य पूरा गरेपछि अधिकार स्वतः प्राप्त हुन्छ।

६: निष्कर्ष: 'आत्म-दीपो भव' - आफ्नै प्रकाश बन्ने मार्ग (विस्तृत)

नेपालको वर्तमान राजनीतिक संकट, जुन माओवादी द्वन्द्व, दरबार हत्याकाण्ड, गणतन्त्रको आगमन र त्यसपछिको राजनीतिक विकृतिहरूको लामो शृङ्खलाको परिणाम हो, केवल एक राजनीतिक वा आर्थिक संकट मात्र होइन। यो एक गहिरो **नैतिक र आध्यात्मिक संकट (Moral and Spiritual Crisis)** हो। यो 'धर्म' को पतन र 'अधर्म' को अभ्युदयको संकट हो। यस दस्तावेजले वेद, उपनिषद, अर्थशास्त्र, महाभारत र अन्य सनातन वैदिक नीतिशास्त्रका ग्रन्थहरूको प्रकाशमा यस संकटको विश्लेषण गर्ने प्रयास गर्यो। विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षहरू निराशाजनक मात्र छैनन्, तर ती एक स्पष्ट र कठोर चेतावनी पनि हुन्।

हामीले देख्यौं कि कसरी नेपालका शीर्ष नेताहरूले राष्ट्रको स्रोतलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिई आधुनिक 'वृत्र' को भूमिका निर्वाह गरेका छन्। उनीहरूको अहंकार, स्वार्थ र शक्तिको भोकले 'रावण' को अधर्मी चरित्रलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। 'पार्टी सदस्य खरिद' र 'बहुमतको एनेस्थेसिया' जस्ता अभ्यासहरूले 'माया' र 'लोभ' को राजनीतिलाई

संस्थागत गरेको छ, जसले देशलाई 'मत्स्य न्याय' को अराजकतातर्फ धकेलिरहेको छ।

वैदिक ऋचाहरूले यस्तो संकटको पूर्वसूचना शताब्दीयौं पहिले नै दिएका थिए। जब शासकहरू सेवकबाट स्वामी बन्छन्, जब समाजमा दुष्ट र शोषकहरूको बोलबाला हुन्छ, र जब सत्यको स्थान असत्यले लिन्छ, तब राष्ट्रको पतन अवश्यम्भावी हुन्छ। नेपालको वर्तमान अवस्था यी वैदिक चेतावनीहरूको एक जीवन्त र दुःखद प्रमाण हो।

तर, वैदिक चिन्तन निराशावादी छैन। यसले रोगको निदान मात्र गर्दैन, उपचारको मार्ग पनि देखाउँछ। यो दस्तावेजले राज्य र नागरिक दुवैका लागि संकटमोचनका स्पष्ट उपायहरू प्रस्तुत गरेको छः

राज्यका लागि चार स्तम्भः

- **धर्मको पुनःस्थापनाः** न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र कानूनको सर्वोच्चता कायम गर्नु।
- **योग्यताको सम्मानः** नातावाद र कृपावादको अन्त्य गरी योग्य व्यक्तिलाई मात्र जिम्मेवारी दिनु।
- **प्रजा-हितैषी नीतिः** करलाई 'यज्ञ' को रूपमा प्रयोग गरी जनताको कल्याणमा लगानी गर्नु।
- **कठोर दण्डनीतिः** 'विनाशाय च दुष्कृताम्' को सिद्धान्त अपनाई भ्रष्ट र अपराधीहरूलाई कठोर दण्ड दिनु।

नागरिकका लागि चार कर्तव्यः

- **सत्यको पक्षधरताः** अन्याय र भ्रष्टाचारको विरुद्ध निर्भयतापूर्वक आवाज उठाउनु।
- **अधर्मीको अवज्ञाः** अधर्मी शासकलाई चुनाव र शान्तिपूर्ण आन्दोलनमार्फत अस्वीकार गर्नु।
- **संगठित शक्तिः** दलीय स्वार्थभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय हितका लागि संगठित हुनु।

- **आत्म-सुधार:** व्यक्तिगत जीवनमा इमानदारी र कर्तव्यपरायणता अपनाउनु।

अन्तिम सन्देश: 'आत्म-दीपो भव'

अन्तमा, भगवान् बुद्धले आफ्नो अन्तिम उपदेशमा आफ्ना शिष्यहरूलाई भन्नुभएको थियो, **"अप्प दीपो भव"** (पालि भाषा), जसको संस्कृत रूप **"आत्म-दीपो भव"** हो। यसको अर्थ हो - **"आफ्नै प्रकाश आफै बन।"** यो उपदेश आज नेपाल र नेपालीका लागि सबैभन्दा सान्दर्भिक छ।

अब कुनै बाहिरी मुक्तिदाता वा चमत्कारी नेताको प्रतीक्षा गर्ने समय छैन। न त वेद वा कुनै अन्य ग्रन्थले आएर हाम्रो समस्या समाधान गरिदिनेछ। यी ग्रन्थहरूले केवल मार्ग देखाउन सक्छन्, तर त्यो मार्गमा हिँड्नुपर्ने हामी आफैंले हो।

- **राज्यका लागि 'आत्म-दीपो भव' को अर्थ हो:** विदेशी शक्तिहरूको इशारामा चल्नुको सट्टा, आफ्नै राष्ट्रको माटो सुहाउँदो, वैदिक र आधुनिक ज्ञानको समन्वयमा आधारित, एक स्वतन्त्र र आत्मनिर्भर नीति निर्माण गर्नु।
- **नागरिकका लागि 'आत्म-दीपो भव' को अर्थ हो:** नेताहरूको अन्धभक्त बन्नुको सट्टा, आफ्नो विवेकको दियो बाल्नु। आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति सचेत हुनु। आफ्नो सानो स्वार्थ त्यागेर राष्ट्रको बृहत्तर हितको लागि सोच्नु। प्रत्येक नागरिक जब आफ्नो नैतिकता, विवेक र कर्तव्यको दियो बाल्छ, तब लाखौं दियोहरूको प्रकाशले राष्ट्रमा व्याप्त अज्ञानता र भ्रष्टाचारको अन्धकार स्वतः हटेर जान्छ।

यो दस्तावेजले उठाएका प्रश्न र प्रस्तुत गरेका सिद्धान्तहरू अनन्त छन्। यो केवल एक ऐतिहासिक विश्लेषण होइन, यो भविष्यको लागि एक आह्वान हो। यो नेपाललाई 'नयाँ नेपाल' को खोक्रो नाराबाट मुक्त गरी, 'धर्म-राज्य' र 'न्याय-राज्य' को वैदिक आदर्शमा आधारित एक **'सत्यको नेपाल'** निर्माण गर्ने संकल्प-पत्र हो। यो यात्रा कठिन र लामो छ, तर असम्भव छैन। सुरुवात आफैबाट, आजैबाट गर्नुपर्छ।

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रस्तावना
संकटको गहिराइ र वैदिक ज्ञानको सान्दर्भिकता

नेपाल, हिमालको काखमा बसेको एक प्राचीन भूमि, जसले हजारौं वर्षको इतिहास र सभ्यतालाई आफ्नो गर्भमा लुकाएको छ। यो केवल एक भौगोलिक भूखण्ड होइन, यो एक जीवन्त सांस्कृतिक र आध्यात्मिक परम्पराको धरोहर हो, जसको जरा सनातन वैदिक ज्ञानमा गहिरोसँग गाडिएको छ। तर आज, यो पवित्र भूमि एक अभूतपूर्व संकटको भुमरीमा फसेको छ। यो संकट केवल राजनीतिक अस्थिरता, आर्थिक दुर्गति वा सामाजिक विचलन मात्र होइन, यो एक गहिरो **नैतिक संकट** **(Moral Crisis)** हो, जसले राष्ट्रको आत्मालाई नै खोक्रो बनाइरहेको छ।

माओवादी छापामार युद्धको विध्वंस, दरबार हत्याकाण्डको रहस्यमयी अन्धकार, र गणतन्त्रपछिको राजनीतिक विकृति - यी सबै घटनाहरू केवल राजनीतिक उथलपुथलका श‍ृङ्खला मात्र होइनन्। यी त राष्ट्रको शरीरमा लागेका गहिरा घाउहरू हुन्, जसको मूल कारण **'धर्म'** **(Dharma)** को पतन र **'अधर्म'** **(Adharma)** को उदय हो।

राजनीतिक पार्टीहरू माफिया र निहित स्वार्थ समूहहरूको चंगुलमा फसेका छन्। नेताहरूले 'पार्टी सदस्य खरिद' गरी प्राप्त गरेको कृत्रिम बहुमतलाई 'एनेस्थेसिया' (Anesthesia) को रूपमा प्रयोग गरिरहेका छन्। एक यस्तो अचेतनाको सुई, जसले नागरिकको आलोचनात्मक चेतनालाई लठ्याउँछ र उनीहरूलाई राष्ट्रको लुटतन्त्रप्रति संवेदनहीन

बनाउँछ। यो अवस्थामा, तीन ठूला दलका शीर्ष नेताहरू, चाहे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा, यस संकटका प्रमुख कारक (Architects) देखिन्छन्। उनीहरूका भनाइ र गराइमा देखिने विरोधाभासले उनीहरूको नैतिक धरातललाई स्पष्ट पार्छ।

यस्तो निराशाजनक परिप्रेक्ष्यमा, **वेद र सनातन वैदिक नीतिशास्त्रहरूले यस्तो अवस्थाबाट मुक्तिको लागि के मार्ग देखाउँछन्?** के हजारौं वर्ष पुरानो ज्ञानको यो भण्डारमा आजको जटिल राजनीतिक समस्याको समाधान छ? के 'राजधर्म', 'दण्डनीति', र 'प्रजाधर्म' जस्ता अवधारणाहरू आज पनि सान्दर्भिक छन्?

यो दस्तावेज यही प्रश्नको उत्तर खोज्ने एक विनम्र प्रयास हो। यो कुनै राजनीतिक दल वा नेताको पक्ष वा विपक्षमा लेखिएको अभियोग-पत्र होइन। यो त वैदिक ज्ञानको ऐनामा नेपालको वर्तमान राजनीतिक अनुहार हेर्ने एक निष्पक्ष र गहिरो अनुसन्धान हो। यसको उद्देश्य कसैलाई दोष दिनु मात्र होइन, बरु संकटको मूल कारण पहिचान गरी त्यसको समाधानका लागि एक सैद्धान्तिक र व्यावहारिक मार्गचित्र प्रस्तुत गर्नु हो।

यो दस्तावेजलाई निम्न खण्डहरूमा विभाजन गरी तयार पारिएको छ:

- **१: वैदिक राजनीतिशास्त्रका आधारभूत सिद्धान्तहरू:** यसमा 'राष्ट्र', 'राजा' (शासक), 'धर्म', र 'प्रजा' (नागरिक) को वैदिक अवधारणाको विस्तृत व्याख्या गरिनेछ।
- **२: अधर्म, भ्रष्टाचार र कुशासनको वैदिक वर्णन:** यसमा 'वृत्र', 'रावण' जस्ता अधर्मका प्रतीकहरू, 'माया' र 'लोभ' को राजनीति, र 'मत्स्य न्याय' को अवस्थाको विश्लेषण गरिनेछ।
- **३: संकटको पूर्वसूचना: के भन्छन् वेदहरूले?:** यसमा शासकको भूमिका उल्टिँदा, समाजमा दुष्टहरूको उदय हुँदा, र सत्य पराजित हुँदा राष्ट्रमा कस्तो संकट आउँछ भन्नेबारे वैदिक ऋचाहरूको प्रकाशमा चर्चा गरिनेछ।
- **४: राज्यले के गर्नुपर्छ? वैदिक नीतिमा उद्धारका उपाय:** यसमा धर्मको पुनःस्थापना, योग्यतामा आधारित नियुक्ति,

प्रजा-हितैषी नीति, र कठोर दण्डनीति जस्ता राज्यले अपनाउनुपर्ने उपायहरूको विस्तृत वर्णन हुनेछ।

- **५: नागरिकको जिम्मेवारी: मौनता तोड्ने साहस:** यसमा सत्यको पक्षमा उभिने, अधर्मी शासकको अवज्ञा गर्ने, संगठित हुने, र आत्म-सुधार गर्ने जस्ता नागरिकका कर्तव्यहरूको व्याख्या गरिनेछ।
- **६: निष्कर्ष: 'आत्म-दीपो भव' - आफ्नै प्रकाश बन्ने मार्ग:** यसमा सम्पूर्ण विश्लेषणको सार प्रस्तुत गर्दै, संकटबाट मुक्तिको अन्तिम मार्गको रूपमा व्यक्ति र समाजको आत्म-जागरणको महत्त्वलाई प्रकाश पारिनेछ।

आशा छ, यो ऐतिहासिक दस्तावेजले नेपालको वर्तमान राजनीतिक बहसमा एक नयाँ र गहिरो आयाम थप्नेछ र राष्ट्रको उज्ज्वल भविष्यको खोजीमा रहेका सबै सचेत नागरिकहरूका लागि एक प्रेरणाको स्रोत बन्नेछ।

१.५ सभा र समिति: नियन्त्रण र सन्तुलनको वैदिक संयन्त्र

वैदिक राजनीतिक चिन्तनमा शासक निरंकुश हुँदैनथ्यो। उसको शक्तिलाई नियन्त्रण र सन्तुलनमा राख्नका लागि **सभा (Sabha)** र **समिति (Samiti)** जस्ता महत्त्वपूर्ण संस्थाहरूको व्यवस्था थियो। यी संस्थाहरूलाई प्रजापतिको दुई छोरीको रूपमा वर्णन गरिनुले यिनीहरूको महत्त्वलाई दर्शाउँछ।

> **समिति:** यो आम जनताको सभा थियो, जसमा राष्ट्रका सबै स्वतन्त्र नागरिक (विशः) सहभागी हुन्थे। समितिले राजाको चुनाव गर्ने, उसलाई पदबाट हटाउने, र राष्ट्रिय महत्त्वका नीतिगत विषयहरूमा (जस्तै युद्ध, सन्धि) निर्णय लिने जस्ता

महत्त्वपूर्ण कार्यहरू गर्थ्यो। राजा समितिको बैठकमा उपस्थित हुन र त्यसको निर्णय मान्न बाध्य हुन्थ्यो।

> ***ऋग्वेद १०.१९१.४: समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्। नेपाली अनुवाद:*** *(हाम्रो) मन्त्र (उद्देश्य) समान होस्, समिति (सभा) समान होस्, मन समान होस्, र चित्त पनि एकसाथ होस्।*
>
> *यो मन्त्रले समितिको मूल भावना - एकता र सर्वसम्मति (Unity and Consensus) लाई प्रकट गर्दछ।*

सभा: यो एक सानो र अधिक विशिष्ट निकाय थियो, जसमा सामान्यतया वरिष्ठ, ज्ञानी र प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू (ब्राह्मण, ऋषि, श्रेष्ठी) सदस्य हुन्थे। सभाले मुख्यतया न्यायिक कार्य गर्थ्यो र राजालाई प्रशासन र न्यायका विषयमा सल्लाह दिन्थ्यो। यसलाई आधुनिक मन्त्रिपरिषद् (Council of Ministers) वा सर्वोच्च अदालत (Supreme Court) को प्रारम्भिक रूप मान्न सकिन्छ।

नेपालको वर्तमान संसदलाई वैदिक सभा र समितिको आधुनिक संस्करण मान्न सकिन्छ। तर, यसको कार्यप्रणालीमा गम्भीर विचलन आएको छ।

- **प्रतिनिधित्वको संकट:** संसद सदस्यहरू जनताको वास्तविक प्रतिनिधिभन्दा बढी आफ्नो पार्टी र नेताका प्रतिनिधि बनेका छन्। उनीहरूले समितिको 'समानो मन्त्रः' को भावना विपरीत, राष्ट्रिय हितमा होइन, दलीय स्वार्थमा निर्णय लिन्छन्।
- **नियन्त्रणको असफलता:** संसदले सरकारलाई नियन्त्रण र सन्तुलनमा राख्नुको सट्टा, सरकार बनाउने र गिराउने अंकगणितीय खेलमा सीमित भएको छ। कार्यपालिका (Executive) माथि व्यवस्थापिका (Legislature) को नियन्त्रण लगभग शून्य छ।

- **छलफलको अभावः** महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय मुद्दाहरूमा गहिरो छलफल र बहस हुनुको सट्टा, संसद हो-हल्ला, बहिष्कार र झूटो आरोप-प्रत्यारोपको थलो बनेको छ।

संकटबाट मुक्तिका लागि, नेपालको संसदले आफ्नो वैदिक आदर्शलाई पुनः स्मरण गर्न आवश्यक छ। यसले आफूलाई दलीय स्वार्थको बन्दीबाट मुक्त गरी, राष्ट्रिय हितको चिन्तन गर्ने 'समिति' र सरकारलाई सही बाटो देखाउने 'सभा' को रूपमा आफूलाई पुनः स्थापित गर्नुपर्छ।

२.४ भ्रष्टाचारका ४० प्रकारः कौटिलीय अर्थशास्त्रको सूक्ष्म विश्लेषण

वैदिक मान्यताले भ्रष्टाचारलाई केवल एक नैतिक पतनको रूपमा मात्र हेर्दैन, कौटिल्यको अर्थशास्त्रले त यसलाई एक प्रशासनिक र आर्थिक अपराधको रूपमा लिई यसको सूक्ष्म विश्लेषण गरेको छ। कौटिल्यले आफ्नो समयमा सरकारी कोषको दुरुपयोग र भ्रष्टाचारका लगभग **४० प्रकार (Forty Ways of Embezzlement)** को पहिचान गरेका थिए। यो विश्लेषण आज पनि आश्चर्यजनक रूपमा सान्दर्भिक छ र नेपालको वर्तमान भ्रष्टाचारको स्वरूपलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ।

कौटिल्य भन्छन्:

> ***यथा ह्यनास्वादयितुं न शक्यं जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा।***
> ***अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः॥***
> ***नेपाली अनुवादः*** *जसरी जिब्रोको टुप्पोमा रहेको मह वा विषलाई नचाखी रहन असम्भव छ, त्यसरी नै राजकीय अर्थ (धन) को कारोबार गर्ने कर्मचारीले राजाको धनको थोरै अंश पनि नचाखी रहन सक्दैन।*

यो यथार्थवादी दृष्टिकोणले कौटिल्यलाई भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि कठोर उपायहरू सिफारिस गर्न प्रेरित गर्‍यो। उनले पहिचान गरेका केही प्रमुख भ्रष्टाचारका तरिकाहरू र तिनको आधुनिक नेपाली रूपान्तरण यस्तो छ:

कौटिलीय भ्रष्टाचारको प्रकार	**व्याख्या**	**आधुनिक नेपाली सन्दर्भ**
विलेखन (Vilekhana)	जे हुनुपर्ने हो, त्यो नलेख्नु।	ठेक्कापट्टामा कमिसन लिएर योग्य कम्पनीलाई अयोग्य देखाउने र अयोग्यलाई योग्य बनाउने गरी कागजात तयार पार्नु।
उत्कोच (Utkocha)	घूस (Bribe) लिनु।	सरकारी काम छिटो गराइदिन वा गैरकानूनी कामलाई स्वीकृति दिनका लागि कर्मचारी र नेताहरूले लिने प्रत्यक्ष रकम।
अपहार (Apahara)	सरकारी सम्पत्ति वा राजस्व हिनामिना गर्नु।	भन्सारमा कम मूल्यांकन गरी राजस्व छल्नु, सरकारी जग्गा व्यक्तिको नाममा दर्ता गर्नु, वा विकास बजेटको रकम कागजमा मात्र खर्च देखाउनु।
समुपभोग (Samupabhoga)	सरकारी वस्तुको निजी प्रयोग गर्नु।	सरकारी गाडी, इन्धन, र अन्य सुविधाहरूको व्यक्तिगत र पारिवारिक काममा दुरुपयोग गर्नु।
परिवर्तन (Parivartana)	सरकारी वस्तुलाई निजी वस्तुसँग साट्नु।	गोदाममा रहेको राम्रो गुणस्तरको अन्न वा सामानलाई बजारमा बेचेर त्यहाँ कमसल गुणस्तरको सामान राखिदिनु।
उपयुक्तानयन (Upayuktanayana)	नक्कली बिल र भर्पाई बनाउनु।	नभएको खर्च देखाएर वा खर्चको रकम बढाएर नक्कली बिल बनाई

		सरकारी कोषबाट पैसा निकाल्नु (जस्तै, भ्याट बिल काण्ड)।
व्याजी (Vyaji)	नापतौलमा ठगी गर्नु।	विकास निर्माणका कामहरू (सडक, पुल) मा तोकिएको गुणस्तरको सामग्री प्रयोग नगरी कमसल सामग्री प्रयोग गरी पैसा बचाउनु।
आज्ञाकालक्षेप (Ajnakalakshepa)	जानीजानी काममा ढिलाइ गर्नु।	घूस नपाएसम्म फाइल अगाडि नबढाउने, र सेवाग्राहीलाई दुःख दिएर पैसा असुल्ने प्रवृत्ति।

कौटिल्यको सन्देश: कौटिल्यको विश्लेषणले स्पष्ट पार्छ कि भ्रष्टाचार कुनै नयाँ समस्या होइन। तर, उनी यो पनि मान्छन् कि यसलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। यसका लागि उनले तीन प्रमुख उपायहरू सुझाएका छन्:

- **निरन्तर निगरानी (Constant Vigilance):** गुप्तचर प्रणालीमार्फत कर्मचारीहरूको गतिविधि र उनीहरूको जीवनशैलीमाथि निरन्तर नजर राख्नु।
- **कठोर दण्ड (Severe Punishment):** भ्रष्टाचारीलाई पदबाट हटाउने, उसको सम्पत्ति जफत गर्ने, र समाजमा उसलाई अपमानित गर्ने जस्ता कठोर सजाय दिनु।
- **पुरस्कार (Reward):** इमानदार कर्मचारीहरूलाई पदोन्नति, सम्मान र पुरस्कार दिएर प्रोत्साहित गर्नु।

नेपालले कौटिल्यको यो २३०० वर्ष पुरानो ज्ञानबाट धेरै कुरा सिक्न सक्छ। जबसम्म भ्रष्टाचारलाई जरैदेखि उखेल्नका लागि यस्तै कठोर र निर्मम नीति अपनाइँदैन, तबसम्म देशको ढुकुटी रित्तिरहनेछ र नागरिकहरू गरिबी र कुशासनको चक्रमा पिसिइरहनेछन्।

३.४ सामाजिक र नैतिक पतनका लक्षणहरू: पुराणहरूको चेतावनी

वेदहरूले जहाँ संकटका मूल कारणहरू (Root Causes) को संकेत गर्छन्, त्यहीँ पुराणहरूले (Puranas) कलियुगमा हुने सामाजिक र नैतिक पतनका लक्षणहरूको विस्तृत र चित्रमय वर्णन गरेका छन्। श्रीमद्भागवत पुराण र विष्णु पुराणमा गरिएको कलियुगको वर्णन पढ्दा यस्तो लाग्छ, मानौं ती ग्रन्थहरू आजको नेपाली समाजलाई नै ऐनामा देखाइरहेका छन्। यी लक्षणहरू संकटका पूर्वसूचना मात्र होइनन्, यी त संकटको जीवन्त चित्रण हुन्।

श्रीमद्भागवत पुराण (स्कन्ध १२, अध्याय २) अनुसार कलियुगका केही प्रमुख लक्षणहरू:

पुराणमा वर्णित लक्षण	व्याख्या	आधुनिक नेपाली सन्दर्भ
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः।	कलियुगमा मानिसको कुल, आचरण र गुणको होइन, केवल धन (वित्त) को आधारमा उसको श्रेष्ठता निर्धारण हुनेछ।	समाजमा ज्ञानी, त्यागी र इमानदार व्यक्तिको भन्दा भ्रष्ट र नवधनाढ्यहरूको सम्मान र प्रतिष्ठा बढी हुनु। चुनावमा पैसाको खोलो बगाउनेहरूले जित्नु।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि।	धर्म र न्यायको व्यवस्थामा "बल" नै कारण हुनेछ।	जसको शक्ति र पहुँच छ, उसैले न्यायलाई आफ्नो पक्षमा पार्न सक्नु। अदालतमा मुद्दाहरू वर्षौंसम्म अल्झिनु, तर शक्तिशालीको मुद्दा छिट्टै फैसला हुनु।
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुः...	दाम्पत्य सम्बन्धमा प्रेम र कर्तव्य होइन, केवल यौनिक रुचि	बढ्दो सम्बन्धविच्छेद, पारिवारिक विघटन, र

	(अभिरुचि) मात्र कारण हुनेछ।	विवाह संस्थाप्रतिको अनास्था।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि।	स्त्री वा पुरुष हुनुको पहिचान केवल यौन सम्बन्धमा सीमित हुनेछ, र ब्राह्मण हुनुको पहिचान केवल जनै (सूत्र) धारण गर्नुमा सीमित हुनेछ।	पद र पहिचानको गहिरो अर्थ हराउनु। पद (जस्तै, डाक्टर, इन्जिनियर, नेता) को प्रयोग समाजसेवामा होइन, केवल व्यक्तिगत स्वार्थ र पहिचानको लागि हुनु।
अनाढ्यतैव असाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु।	निर्धन हुनु नै असाधु (बेइमान) हुनुको प्रमाण मानिनेछ, र साधुता (इमानदारी) केवल पाखण्ड (दम्भ) मा सीमित हुनेछ।	गरिब र निमुखालाई हेपिनु र उनीहरूलाई नै चोर-डाँकाको रूपमा हेरिनु। बाहिर ठूला-ठूला आदर्शका कुरा गर्ने तर भित्र-भित्र भ्रष्टाचारमा लिप्त हुने "पाखण्डी साधु" हरूको समाजमा वर्चस्व हुनु।
अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः।	जीविका चलाउन नसक्ने अवस्थाले न्यायमा कमजोरी ल्याउनेछ, र पाण्डित्य (विद्वता) केवल वाकपटुता (चलाखीपूर्ण बोली) मा सीमित हुनेछ।	गरिबले न्याय किन्न नसक्नु। टेलिभिजन बहसहरूमा तथ्य र तर्कमा आधारित छलफल हुनुको सट्टा, एक-अर्कालाई होच्याउने र चर्को बोल्ने व्यक्ति नै विद्वान् कहलाइनु।
आच्छिन्नदारिद्र्यहताः सर्वे दस्युप्रायो भविष्यति।	जीविकाविहीन र गरिबीले सताइएका मानिसहरू प्रायः डाँकु (दस्यु) जस्तै व्यवहार गर्ने हुनेछन्।	बढ्दो बेरोजगारी र आर्थिक संकटले गर्दा युवाहरूमा बढ्दो निराशा, आक्रोश र अपराध-प्रवृत्ति।

पुराणहरूको सन्देशः पुराणहरूले यी लक्षणहरू वर्णन गरेर हामीलाई डराउन खोजेका होइनन्। उनीहरूले त समाज कुन दिशामा जाँदैछ भन्नेबारे सचेत गराएका हुन्। जब समाजमा धन नै सबैथोक

हुन्छ, जब बल नै न्याय बन्छ, जब सम्बन्धहरू खोक्रा हुन्छन्, र जब पाखण्ड नै साधुता बन्छ, तब बुझ्नुपर्छ कि राष्ट्र गम्भीर नैतिक संकटमा छ। नेपालको वर्तमान अवस्था यी लक्षणहरूसँग मिल्नु एक संयोग मात्र होइन। यो त धर्मको मार्गबाट विचलित हुँदाको अवश्यम्भावी परिणाम हो। यो अवस्थाले हामीलाई आत्म-मूल्यांकन गर्न र सुधारको बाटो खोज्नका लागि एक शक्तिशाली उत्प्रेरकको रूपमा काम गर्नुपर्छ।

४.५ संकटकालीन उपाय: आपद्धर्म र राजर्षिको आदर्श

सामान्य अवस्थामा चल्ने नियमहरू संकटको समयमा अपर्याप्त हुन सक्छन्। वैदिक नीतिशास्त्रले यो यथार्थलाई स्वीकार गर्दछ र संकटको सामना गर्नका लागि **आपद्धर्म** (Aapaddharma) को अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ। आपद्धर्मको अर्थ हो - आपतकालमा अपनाउनुपर्ने विशेष धर्म वा कर्तव्य। यसले शासकलाई सामान्य नियमहरूभन्दा बाहिर गएर राष्ट्रको रक्षाका लागि कठोर र असाधारण कदम चाल्ने नैतिक अधिकार दिन्छ।

तर, यो अधिकार निरंकुशताको लाइसेन्स होइन। आपद्धर्मको प्रयोग केवल राष्ट्रको बृहत्तर हितका लागि, निष्पक्ष र निःस्वार्थ भावले मात्र गरिनुपर्छ। यसका लागि शासक स्वयं **राजर्षि** (Rajarshi) जस्तो हुनुपर्छ - एक यस्तो राजा जसमा ऋषिको जस्तो त्याग, तपस्या र ज्ञान हुन्छ। राजा जनक, जो मिथिलाका राजा थिए, राजर्षिका एक उत्कृष्ट उदाहरण हुन्। उनी राज्य सञ्चालन गर्दा पनि पूर्ण रूपमा अनासक्त र आत्मज्ञानी थिए।

नेपालका लागि आपद्धर्मका उपायहरू:

नेपालको वर्तमान संकट एक प्रकारको **नैतिक आपतकाल** (Moral Emergency) हो। यस अवस्थामा, राज्यले निम्न आपद्धर्मका उपायहरू अपनाउन सक्छ:

- **विशेष भ्रष्टाचार नियन्त्रण न्यायाधिकरण (Special Anti-Corruption Tribunal):** ठूला भ्रष्टाचारका काण्डहरूको छिटो र प्रभावकारी अनुसन्धान र कारबाहीका लागि एक शक्तिशाली र स्वतन्त्र विशेष न्यायाधिकरण गठन गर्ने। यसले वर्तमान न्याय प्रणालीको ढिलासुस्तीलाई बाइपास गरी निश्चित समयसीमाभित्र फैसला दिनुपर्छ।
- **अस्वाभाविक सम्पत्ति छानबिन र जफत (Asset Seizure):** सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्ति र उनीहरूका निकट नातेदारहरूको सम्पत्ति अस्वाभाविक रूपमा बढेको पाइएमा, त्यसको स्रोत खुलाउन लगाउने र स्रोत खुलाउन नसकेको सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गर्ने कठोर कानून ल्याउने। कौटिल्यले पनि भ्रष्ट कर्मचारीको सम्पत्ति जफत गर्न सिफारिस गरेका छन्।
- **चुनावी प्रणालीमा सुधार (Electoral Reforms):** चुनावलाई पैसा र बाहुबलको खेलबाट मुक्त गर्नका लागि राज्यले पूर्ण समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली (Fully Proportional System) वा चुनावको सम्पूर्ण खर्च राज्यले नै व्यहोर्ने (State Funding of Elections) जस्ता क्रान्तिकारी सुधारहरूमा जान सक्नुपर्छ।
- **राजनीतिक दलहरूमाथि नियन्त्रण (Regulation of Political Parties):** राजनीतिक दलहरूलाई केवल निजी क्लबको रूपमा चल्न दिनु हुँदैन। उनीहरूको आन्तरिक लोकतन्त्र, आर्थिक पारदर्शिता, र उम्मेदवार चयन प्रक्रियालाई कानूनको दायरामा ल्याई कडा नियमन गरिनुपर्छ।

राजर्षिको आवश्यकता: यी कठोर उपायहरू लागू गर्नका लागि देशको नेतृत्वमा राजर्षि जस्तो त्याग र साहस भएको व्यक्ति वा समूहको आवश्यकता पर्दछ। यस्तो नेतृत्वले व्यक्तिगत वा दलीय स्वार्थभन्दा माथि उठेर, आलोचना र दबाबको सामना गर्दै, केवल राष्ट्रहितलाई केन्द्रमा राखेर निर्णय लिन सक्नुपर्छ। जबसम्म नेपालको राजनीतिमा यस्तो निःस्वार्थ नेतृत्वको उदय हुँदैन, तबसम्म कुनै पनि सुधार सफल हुन सक्दैन।

५.५ 'प्रजाद्रोह' को अवधारणा र सक्रिय नागरिकताको महत्त्व

वैदिक नीतिशास्त्रमा केवल 'राजद्रोह' (Treason against the King) को मात्र चर्चा छैन, त्यहाँ 'प्रजाद्रोह' (Betrayal of the People) को पनि अप्रत्यक्ष तर शक्तिशाली अवधारणा पाइन्छ। प्रजाद्रोह भनेको नागरिकहरूले राष्ट्र र समाजप्रतिको आफ्नो आधारभूत कर्तव्यबाट विमुख हुनु हो। जब नागरिकहरू जानी-जानी भ्रष्टलाई भोट दिन्छन्, अन्यायलाई देखेर पनि चुप लाग्छन्, र आफ्नो सानो स्वार्थका लागि राष्ट्रिय हितलाई तिलाञ्जली दिन्छन्, तब उनीहरू 'प्रजाद्रोह' का भागी बन्छन्।

प्रजाद्रोहका स्वरूपहरू:

- **मतदानको दुरुपयोग:** लोकतन्त्रमा 'मत' नागरिकको सबैभन्दा पवित्र र शक्तिशाली हतियार हो। यो हतियारको प्रयोग विवेक र नैतिकताको आधारमा गरिनुपर्छ। तर जब नागरिकले जात, नाता, पैसा, वा पार्टीको अन्धभक्तिको आधारमा मतदान गर्छ, उसले आफ्नो मतको दुरुपयोग मात्र गर्दैन, उसले एक अयोग्य र सम्भावित भ्रष्ट व्यक्तिलाई राष्ट्रको नीति निर्माण गर्ने अधिकार दिएर सम्पूर्ण प्रजाप्रति द्रोह गर्छ।
- **कर छली (Tax Evasion):** राज्य सञ्चालनको आधार नै कर हो। इमानदारीपूर्वक कर तिर्नु प्रत्येक नागरिकको परम कर्तव्य हो। कर छल्नु भनेको राष्ट्रको विकास र सुरक्षामा आफ्नो योगदान दिनबाट पन्छिनु हो। यो पनि एक प्रकारको प्रजाद्रोह हो, किनकि यसले राष्ट्रलाई कमजोर बनाउँछ र त्यसको भार इमानदार करदाताहरूमाथि थपिन्छ।
- **सार्वजनिक सम्पत्तिको दुरुपयोग:** सडक, अस्पताल, विद्यालय, र वन-जंगल जस्ता सार्वजनिक सम्पत्तिहरू सबै

नागरिकको साझा सम्पत्ति हुन्। यिनीहरूलाई फोहोर गर्नु, क्षति पुर्याउनु, वा अतिक्रमण गर्नु भनेको आफ्नै र भावी पुस्ताको अधिकारमाथि कुठाराघात गर्नु हो।

- **निष्क्रियता र उदासीनता (Apathy and Indifference):** "मलाई के मतलब?", "केही गरेर केही हुन्न", "सबै उस्तै हुन्" - यस्तो सोचाइ नै प्रजाद्रोहको सबैभन्दा खतरनाक स्वरूप हो। नागरिकको यही उदासीनताले नै भ्रष्ट शासकहरूलाई निर्भयतापूर्वक लुट मच्चाउने अवसर प्रदान गर्दछ।

सक्रिय नागरिकताको आह्वान:

वैदिक चिन्तनले नागरिकलाई केवल एक निष्क्रिय 'प्रजा' को रूपमा होइन, एक सक्रिय र जिम्मेवार 'राष्ट्रस्य अंगम्' (राष्ट्रको अंग) को रूपमा हेर्दछ। जसरी शरीरको कुनै अंग निष्क्रिय हुँदा सम्पूर्ण शरीर रोगी हुन्छ, त्यसरी नै नागरिक निष्क्रिय हुँदा राष्ट्र रोगी हुन्छ।

> ***ईशावास्योपनिषद्, मन्त्र १: ... मा गृधः कस्यस्विद्धनम्। नेपाली अनुवाद:*** *... कसैको धनमा लोभ नगर।*

यो उपदेश केवल व्यक्तिगत नैतिकताको लागि मात्र होइन। यसको गहिरो सामाजिक अर्थ छ। 'कसैको धन' भन्नाले यहाँ राष्ट्रको धन, अर्थात् सार्वजनिक कोषलाई पनि बुझ्नुपर्छ। जब नागरिकले राष्ट्रको धनमा लोभ गर्दैन र अरूलाई लोभ गर्नबाट रोक्छ, तब मात्र ऊ एक सच्चा नागरिक बन्छ।

नेपालको संकटमोचनका लागि, हामीलाई केवल 'आक्रोशित भीड' होइन, 'सचेत र सक्रिय नागरिक' को खाँचो छ। हामीलाई त्यस्ता नागरिकहरूको खाँचो छ जसले आफ्नो अधिकार मात्र माग्दैनन्, आफ्नो कर्तव्य पनि पूरा गर्छन्। जसले शासकलाई प्रश्न मात्र गर्दैनन्, आफ्नो मतदानको निर्णयमाथि पनि आत्म-प्रश्न गर्छन्। जबसम्म नेपाली नागरिक 'प्रजाद्रोह' को भावनाबाट मुक्त भई सक्रिय नागरिकताको धर्म

अपनाउँदैनन्, तबसम्म कुनै पनि राजनीतिक परिवर्तन दिगो र सार्थक हुन सक्दैन।

७: नेतृत्व संकटको विश्लेषण: राजर्षि, असुर वा केवल व्यापारी?

वैदिक नीतिशास्त्रको कसीमा राखेर नेपालको शीर्ष राजनीतिक नेतृत्वको प्रवृत्ति (Tendencies) र कार्यशैलीको विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक र आवश्यक छ। यो विश्लेषणले हामीलाई बुझ्न मद्दत गर्छ कि हाम्रो नेतृत्व वैदिक आदर्शको कति नजिक वा कति टाढा छ।

वैदिक मान्यताले मूलतः तीन प्रकारका शासकहरूको चित्रण गर्दछ:

- **राजर्षि (The Sage King):** जो राजा भएर पनि ऋषि जस्तै ज्ञानी, त्यागी र अनासक्त छ। (उदाहरण: राजा जनक)
- **असुर (The Demonic King):** जो शक्तिशाली, अहंकारी, र आफ्नो स्वार्थका लागि प्रजालाई शोषण गर्दछ। (उदाहरण: रावण, कंस)
- **वणिक् (The Merchant Ruler):** जो हरेक कुरालाई नाफा-नोक्सानको तराजुमा तौलिन्छ र राज्यलाई एक व्यापारिक प्रतिष्ठान जस्तै चलाउँछ।

अब, नेपालको वर्तमान शीर्ष नेतृत्वको कार्यशैलीलाई यी तीन वर्गमा राखेर हेरौं।

७.१ राजर्षिको आदर्शबाट विचलन

एक राजर्षिका गुणहरू हुन् - प्रज्ञा (Wisdom), त्याग (Sacrifice), सत्यनिष्ठा (Integrity), र प्रजानुरञ्जन (Welfare of the People)। के हाम्रो नेतृत्वमा यी गुणहरू छन्?

- **प्रज्ञाको अभावः** नीति निर्माणमा दूरदर्शिताको सट्टा तत्कालको राजनीतिक लाभ हेर्ने प्रवृत्ति। राष्ट्रिय महत्त्वका विषयहरूमा गहिरो अध्ययन र विज्ञहरूको सल्लाह लिनुको सट्टा, गुट र कार्यकर्ताको दबाबमा निर्णय लिने चलन। यो प्रज्ञाको ठीक उल्टो हो।
- **त्यागको सट्टा भोगः** नेताहरूले राष्ट्रका लागि त्याग गरेको लामो इतिहास सुनाउँछन्, तर उनीहरूको वर्तमान जीवनशैली, सम्पत्तिप्रतिको मोह, र पदका लागि हुने निर्लज्ज लडाइँले उनीहरूको त्यागको दाबीलाई खोक्रो साबित गर्छ। राजर्षि राज्यको भोग गर्दैन, केवल कर्तव्यको पालन गर्छ। हाम्रा नेताहरू राज्यको "भोग" गर्नमा लिप्त देखिन्छन्।
- **सत्यनिष्ठाको संकटः** सार्वजनिक रूपमा एउटा कुरा बोल्ने र गोप्य रूपमा अर्कै सम्झौता गर्ने, भ्रष्टाचारका काण्डहरूमा मुछिएका आफ्ना मान्छेहरूलाई संरक्षण दिने, र चुनावी वाचाहरूलाई सजिलै बिर्सने प्रवृत्तिले उनीहरूको सत्यनिष्ठामाथि गम्भीर प्रश्न खडा गर्छ।

निष्कर्षः नेपालको वर्तमान शीर्ष नेतृत्व राजर्षिको आदर्शबाट कोसौं टाढा छ। उनीहरूमा न त राजा जनकको जस्तो अनासक्त ज्ञान छ, न त रामको जस्तो मर्यादा र त्याग।

७.२ असुर प्रवृत्तिको उदय

असुर राज नेताका गुणहरू हुन् - अहंकार (Ego), शक्तिप्रतिको मोह (Lust for Power), आफ्ना आलोचकहरूलाई दमन गर्ने प्रवृत्ति (Suppression of Dissent), र राष्ट्रको स्रोतमाथि एकाधिकार (Monopolization of Resources)।

- **"म नै पार्टी, म नै राष्ट्र" भन्ने अहंकारः** "पार्टी सदस्य खरिद" गरी आफ्नो बहुमत कायम राख्ने र पार्टीलाई आफ्नो निजी कम्पनी जस्तो चलाउने प्रवृत्ति यही असुर-अहंकारको प्रतीक

हो। उनीहरू आलोचना सुन्न सक्दैनन् र आफ्नो विरुद्ध बोल्नेलाई "पार्टी विरोधी" वा "राष्ट्र विरोधी" को ट्याग लगाइदिन्छन्।

- **बहुमतको एनेस्थेसिया:** "बहुमतको एनेस्थेसिया" असुर प्रवृत्तिको एक उत्कृष्ट उदाहरण हो। यो त्यो शक्ति हो जसले नैतिक-अनैतिक, सही-गलत सबै प्रश्नहरूलाई दबाइदिन्छ। "हामीसँग बहुमत छ, हामी जे पनि गर्न सक्छौं" भन्ने सोचाइ नै असुर-राजको मूल मन्त्र हो। यसले लोकतन्त्रलाई एक संख्याको खेलमा सीमित गरिदिन्छ र त्यसको आत्मा (नैतिकता र न्याय) को हत्या गर्दछ।
- **स्रोतको नियन्त्रण:** राष्ट्रका महत्त्वपूर्ण नियुक्तिहरू, ठूला ठेक्कापट्टाहरू, र आर्थिक अवसरहरू आफ्ना कार्यकर्ता र आसेपासेहरूलाई मात्र वितरण गर्नु, वृत्रले नदीहरूलाई रोके जस्तै हो। यसले राष्ट्रको स्रोतलाई केही सीमित व्यक्तिको हातमा केन्द्रित गर्छ र आम नागरिकलाई अवसरबाट वञ्चित गर्दछ।

निष्कर्ष: नेपालको शीर्ष नेतृत्वमा असुर प्रवृत्तिहरू स्पष्ट रूपमा देखिन्छन्। उनीहरू पौराणिक असुर रावण वा कंस भन्दा पनि खराब यो मानेमा छन् कि उनीहरू आफ्नो छोरा र नाति समेत लाई आफू संग लुट तन्त्रमा समावेश गराउने होडबाजीमा लिप्त छन्। रावण वा कंस जस्ता असुर पनि आफ्नो सन्तान आफू जस्तो खराब नरहोस् भन्ने कुरामा चिन्तित हुन्थे। तर यिनीहरू त्यसको ठिक विपरीत नियतमा सक्रिय देखिन्छन्। उनीहरूको कार्यशैलीमा शक्तिप्रतिको मोह र त्यसका लागि अपनाइने साम, दाम, दण्ड, भेदका नीतिहरूले असुर-चरित्र लाइ समेत मात दिने बनेको छ।

७.३ वणिक् (व्यापारी) प्रवृत्तिको वर्चस्व

तर, सबैभन्दा चिन्ताजनक कुरा, नेपालको वर्तमान नेतृत्वमा राजर्षि वा असुरभन्दा पनि **वणिक् (व्यापारी) प्रवृत्ति** हावी भएको देखिन्छ। एक

व्यापारीको मूल उद्देश्य नाफा कमाउनु हो। जब शासकमा यही प्रवृत्ति हावी हुन्छ, तब सम्पूर्ण राज्य एक व्यापारिक सम्झौतामा परिणत हुन्छ।

- **राजनीति एक लगानी (Politics as an Investment):** चुनावमा करोडौं खर्च गर्नुलाई एक लगानीको रूपमा हेरिन्छ, जसको प्रतिफल (Return on Investment) सरकारमा पुगेपछि भ्रष्टाचार गरेर असुल उपर गरिन्छ।
- **हरेक निर्णयमा नाफा-घाटाको हिसाब:** राष्ट्रिय हितको लागि होइन, आफ्नो गुट वा पार्टीलाई कति फाइदा हुन्छ भन्ने आधारमा निर्णय लिइन्छ। गठबन्धन बनाउँदा वा तोड्दा पनि सिद्धान्त होइन, कुन पद र कति मन्त्रालय पाइन्छ भन्ने हिसाब-किताब गरिन्छ।
- **नागरिक केवल ग्राहक (Citizens as Customers):** नागरिकलाई राष्ट्रको मालिकको रूपमा होइन, केवल एक ग्राहक (Customer) वा भोट-बैंकको रूपमा हेरिन्छ, जसलाई चुनावको बेला झूटो आश्वासनको विज्ञापन देखाएर आकर्षित गर्न सकिन्छ।
- **माफियासँगको साँठगाँठ:** व्यापारीले आफ्नो व्यापार बढाउन जोसँग पनि सम्झौता गर्छ। त्यसरी नै, वणिक्-शासकले आफ्नो सत्ता टिकाउनका लागि माफिया, तस्कर, र अपराधी समूहसँग पनि साँठगाँठ गर्न हिच्किचाउँदैन। राजनीतिक पार्टीहरूमा माफियाकरण हुनुको मूल जड यही हो।

अन्तिम विश्लेषण: नेपालको शीर्ष नेतृत्व एक अनौठो र खतरनाक मिश्रण हो। उनीहरूमा राजर्षिको त्याग र ज्ञान छैन। उनीहरूमा असुरको जस्तो शक्ति-मोह र अहंकार छ, तर त्योभन्दा पनि बढी, उनीहरूमा हरेक कुरालाई नाफा-नोक्सानमा तौलिने **वणिक्-मनोवृत्ति (Merchant Mentality)** छ। उनीहरू असुर जस्तै स्रोत कब्जा गर्न चाहन्छन्, तर त्यो रावणले जस्तो आफ्नो अहंकारको तुष्टिको लागि मात्र होइन, एक व्यापारीले जस्तै त्यसबाट नाफा कमाउनका लागि हो।

यो वणिक्-प्रवृत्ति राजर्षिभन्दा खतरनाक छ, र असुरभन्दा पनि धूर्त छ। असुरको दमन प्रत्यक्ष देखिन्छ र त्यसको विरुद्ध विद्रोह हुन सक्छ। तर वणिक्-शासकले लोकतन्त्र, संविधान, र विकासको मीठो भाषा बोल्दै भित्र-भित्र राष्ट्रलाई खोक्रो बनाइरहेको हुन्छ। उसले बहुमतको "एनेस्थेसिया" लगाएर लुट्छ, जसले गर्दा प्रजालाई लुटिएको पनि थाहा हुँदैन।

यसबाट मुक्तिको लागि, नागरिकहरूले नेताहरूको व्यापारी चरित्रलाई चिन्नु जरुरी छ। उनीहरूले दिएको सानोतिनो "छुट" वा "अफर" (जस्तै, केही विकासका काम, सामाजिक सुरक्षा भत्ता) मा लोभिनु हुँदैन, र उनीहरूले राष्ट्रको समग्र भविष्यमाथि गरिरहेको ठूलो "सौदाबाजी" लाई बुझ्नुपर्छ। जबसम्म नागरिकहरू एक सचेत "मालिक" बन्दैनन् र राजनीतिलाई "व्यापार" बन्नबाट रोक्दैनन्, तबसम्म यो संकटको अन्त्य सम्भव छैन।

८: समाधानको मार्गचित्र: धर्म, अर्थ, काम, मोक्षको सन्तुलन

अहिलेसम्म हामीले संकटको निदान (Diagnosis) र त्यसका लक्षणहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्यौं। अब प्रश्न उठ्छ, समाधान के हो? के वैदिक ज्ञानले केवल समस्याको वर्णन मात्र गर्छ, वा यसले कुनै ठोस र व्यावहारिक समाधानको मार्ग पनि देखाउँछ? यसको उत्तर वैदिक जीवन-दर्शनको चार स्तम्भ - **चार पुरुषार्थ (Four Purusharthas)** - मा लुकेको छ: **धर्म (Dharma), अर्थ (Artha), काम (Kama), र मोक्ष** (Moksha)।

वैदिक चिन्तनअनुसार, एक स्वस्थ र सफल व्यक्ति वा समाज त्यो हो, जसले यी चार पुरुषार्थहरूको बीचमा एक सुन्दर सन्तुलन कायम गरेको हुन्छ। जब यो सन्तुलन बिग्रिन्छ, तब संकट उत्पन्न हुन्छ।

नेपालको वर्तमान संकटको मूल कारण पनि यही सन्तुलनको चरम विघटन हो। हाम्रो राष्ट्रिय जीवनमा 'अर्थ' र 'काम' हावी भएको छ, जबकि 'धर्म' र 'मोक्ष' लगभग निर्वासित भएका छन्।

८.१ धर्म: हराएको जग

'धर्म' यस मार्गचित्रको जग हो। यहाँ धर्मको अर्थ कुनै पूजा-पाठ वा कर्मकाण्ड होइन। धर्म भनेको त्यो नैतिक संहिता (Moral Code) हो, जसले व्यक्ति र समाजलाई धारण गर्दछ। यो कर्तव्य, सदाचार, र न्यायको समग्र रूप हो।

- **शासकको धर्म (राजधर्म):** प्रजाको रक्षा गर्नु, न्याय कायम गर्नु, र राष्ट्रको संवर्धन गर्नु।
- **नागरिकको धर्म (प्रजाधर्म):** सत्य बोल्नु, आफ्नो कर्तव्य इमानदारीपूर्वक पूरा गर्नु, कर तिर्नु, र राष्ट्रिय हितमा योगदान दिनु।

समाधानको पहिलो पाइला: राष्ट्रिय जीवनको हरेक क्षेत्रमा - राजनीति, प्रशासन, शिक्षा, र व्यापार - धर्मलाई पुनः स्थापित गर्नु। यसको अर्थ हो:

- **नैतिक शिक्षा:** विद्यालय र विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा नैतिक शिक्षालाई अनिवार्य र व्यावहारिक बनाउनु, जसले विद्यार्थीहरूलाई केवल एक कुशल पेशेवर (Skilled Professional) मात्र होइन, एक असल नागरिक (Good Citizen) पनि बनाओस्।
- **कानूनको सर्वोच्चता:** कानून सबैका लागि बराबर हुनुपर्छ। भ्रष्ट नेता होस् वा सामान्य नागरिक, अपराध गर्ने जो कोहीले पनि सजाय पाउनै पर्छ। धर्मराज युधिष्ठिरले जस्तै, शासकले आफ्नो प्रियजनलाई पनि न्यायको कठघरामा उभ्याउने साहस देखाउनुपर्छ।

- **धर्मसभाको पुनर्स्थापना**: राष्ट्रिय महत्त्वका विषयहरूमा निष्पक्ष र नैतिक सल्लाह दिनका लागि विभिन्न क्षेत्रका निष्कलंक र प्रज्ञावान् व्यक्तिहरूको एक गैर-राजनीतिक "धर्मसभा" वा "नैतिक परिषद्" (Moral Council) गठन गर्ने, जसको सल्लाह सरकारका लागि बाध्यकारी नभए पनि सार्वजनिक रूपमा महत्त्वपूर्ण होस्।

८.२ अर्थ: धर्मद्वारा नियन्त्रित समृद्धि

'अर्थ' (Artha) को अर्थ हो - धन, सम्पत्ति, र भौतिक समृद्धि। वैदिक दर्शन भौतिक समृद्धिको विरोधी होइन। एक बलियो र समृद्ध राष्ट्रका लागि अर्थ अपरिहार्य छ। तर, यो 'अर्थ' धर्मद्वारा नियन्त्रित र निर्देशित हुनुपर्छ। जब अर्थ धर्मबाट छुट्टिन्छ, तब त्यो 'अनर्थ' बन्छ।

नेपालको समस्या 'अर्थ' को अभाव होइन, 'अनर्थ' को वृद्धि हो। यहाँ भ्रष्टाचार, कालोबजारी, र कर छलीबाट अकुत सम्पत्ति कमाइएको छ। यो धर्मविहीन अर्थ हो।

समाधानको दोस्रो पाइला: अर्थ-उपार्जनका सबै माध्यमहरूलाई धर्मको दायरामा ल्याउनु।

- **पारदर्शी अर्थव्यवस्था (Transparent Economy):** सबै आर्थिक कारोबारलाई डिजिटल र पारदर्शी बनाउनु, जसले कालो धनको सिर्जनालाई निरुत्साहित गरोस्।
- **न्यायोचित वितरण (Equitable Distribution):** राष्ट्रको स्रोत र प्रतिफलको वितरण न्यायोचित हुनुपर्छ। विकासको लाभ केही सीमित व्यक्ति वा समूहमा मात्र केन्द्रित हुनु हुँदैन। यसका लागि प्रगतिशील कर प्रणाली (Progressive Taxation) र सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ।
- **उद्यमशीलतालाई प्रोत्साहन**: कौटिल्यले भने जस्तै, राज्यले इमानदार व्यापारी र उद्यमीहरूलाई संरक्षण र प्रोत्साहन दिनुपर्छ। यसले रोजगारी सिर्जना गर्छ र राष्ट्रलाई आत्मनिर्भर

बनाउँछ। तर, उनीहरूलाई सिन्डिकेट र कार्टेलिङ जस्ता अधार्मिक अभ्यासहरूबाट रोक्नुपर्छ।

८.३ काम: धर्म र अर्थमा आधारित कामना

'काम' (Kama) को अर्थ हो - इच्छा, कामना, र इन्द्रिय सुख। यो मानव जीवनको एक स्वाभाविक र महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। तर, यो 'काम' धर्म र अर्थको सीमाभित्र रहनुपर्छ। जब व्यक्तिको कामना अनियन्त्रित र अधार्मिक हुन्छ, तब त्यो 'वासना' बन्छ र समाजमा विकृति फैलाउँछ।

नेपालको राजनीतिमा 'काम' पद र शक्तिको अनियन्त्रित भोकको रूपमा प्रकट भएको छ। नेताहरूको यही कामनाले गर्दा उनीहरू जस्तोसुकै अनैतिक सम्झौता गर्न तयार हुन्छन्। समाजमा पनि, छिटो धनी बन्ने र विलासी जीवन बिताउने कामनाले मानिसहरूलाई भ्रष्टाचार र अपराधतर्फ धकेलिरहेको छ।

समाधानको तेस्रो पाइला: कामनाहरूलाई धर्म र अर्थको अनुशासनमा राख्नु।

- **सरल जीवनशैलीको आदर्श:** राष्ट्रको नेतृत्वले त्याग र सरल जीवनशैलीको उदाहरण प्रस्तुत गर्नुपर्छ। जब नेताहरू नै साधारण जीवन बिताउँछन्, तब नागरिकहरूमा पनि अनावश्यक भोग-विलासप्रतिको आकर्षण कम हुन्छ। पृथ्वी नारायण शाह यसका उत्कृष्ट आधुनिक उदाहरण हुन्।
- **कला र संस्कृतिको प्रवर्धन:** कला, मान्यताले , र संगीतले मानिसको कामनालाई परिष्कृत र उदात्त बनाउँछ। राज्यले यस्ता सिर्जनात्मक गतिविधिहरूलाई प्रोत्साहन दिनुपर्छ, जसले समाजको रुचि र चेतनाको स्तरलाई माथि उठाओस्।
- **उपभोगवादको आलोचना (Critique of Consumerism):** आधुनिक विज्ञापन र बजारले सिर्जना गरेको अनन्त उपभोगको संस्कृति (Consumerist Culture) माथि एक आलोचनात्मक विमर्श चलाउनु आवश्यक छ। "धेरै हुनु" भन्दा "असल हुनु" महत्त्वपूर्ण छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्नुपर्छ।

८.४ मोक्ष: अन्तिम लक्ष्यको स्मरण

'मोक्ष' (Moksha) को अर्थ हो - मुक्ति, अर्थात् सबै प्रकारका बन्धन र दुःखबाट छुटकारा। यो मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य हो। राज्यले सबै नागरिकलाई मोक्ष प्राप्त गराइदिन सक्दैन, तर यसले यस्तो वातावरण बनाउन सक्छ, जहाँ मानिसहरू आफ्नो भौतिक र सामाजिक कर्तव्य पूरा गर्दै आध्यात्मिक उन्नतिको मार्गमा पनि अगाडि बढ्न सकून्।

राजनीतिको सन्दर्भमा, मोक्षको अर्थ हो - शक्ति र पदको मोहबाट मुक्ति। एक राजर्षि त्यो हो, जसले राज्य सञ्चालन गर्दा पनि आफूलाई कर्ता होइन, केवल एक 'निमित्त' (Instrument) मात्र सम्झन्छ। उसलाई थाहा हुन्छ कि यो पद र शक्ति स्थायी होइन, र उसको अन्तिम लक्ष्य आत्म-ज्ञान र मुक्ति नै हो।

समाधानको चौथो पाइला: राष्ट्रिय जीवनमा मोक्षको आदर्शलाई जीवित राख्नु।

- **निःस्वार्थ सेवाको भावना:** राजनीतिलाई कमाउने पेशा होइन, सेवा गर्ने माध्यमको रूपमा स्थापित गर्नु। यसका लागि, राजनीतिमा प्रवेश गर्ने व्यक्तिहरूको लागि निश्चित योग्यता, उमेर हद, र कार्यकालको सीमा तोक्नु आवश्यक छ।
- **आध्यात्मिक केन्द्रहरूको संरक्षण:** नेपाल ज्ञान र अध्यात्मको भूमि हो। यहाँका मठ, मन्दिर, गुम्बा, र आश्रमहरू केवल पर्यटकीय स्थल होइनन्, यी समाजलाई नैतिक र आध्यात्मिक ऊर्जा दिने केन्द्रहरू हुन्। राज्यले यिनीहरूको संरक्षण र संवर्धन गर्नुपर्छ।
- **मृत्युको स्मरण:** महाभारतमा युधिष्ठिरलाई यक्षले सोध्छन्, "संसारको सबैभन्दा ठूलो आश्चर्य के हो?" युधिष्ठिर जवाफ दिन्छन्, "हरेक दिन मानिसहरू मरिरहेको देख्दा-देख्दै पनि, बाँच्नेहरूले आफू सधैं बाँचिरहन्छु जस्तो सोच्छन्, योभन्दा ठूलो आश्चर्य केही छैन।" शासकहरूले यो सत्यलाई सधैं स्मरण

गर्नुपर्छ। जब उनीहरूलाई थाहा हुन्छ कि उनीहरूको शक्ति र जीवन क्षणभंगुर छ, तब उनीहरूमा अहंकार कम हुन्छ र उनीहरू अमर कीर्ति कमाउने काम (जस्तै, प्रजाको सेवा) तर्फ लाग्छन्।

निष्कर्ष: नेपालको संकटबाट मुक्तिको मार्गचित्र कुनै जटिल राजनीतिक सिद्धान्तमा होइन, हाम्रै पूर्वजहरूले दिएको जीवन-दर्शनको यो सरल तर गहिरो सूत्र - **धर्म, अर्थ, काम, र मोक्षको सन्तुलन** - मा निहित छ। हामीले हाम्रो राष्ट्रिय जीवनको गाडीलाई 'अर्थ' र 'काम' को दुई पाङ्ग्रामा मात्र कुदाइरहेका छौं, जसले गर्दा यो अनियन्त्रित र दुर्घटनाग्रस्त भएको छ। अब यसमा 'धर्म' को लगाम लगाउनु र 'मोक्ष' को दिशा देखाउनु अनिवार्य भएको छ। यो मार्ग कठिन र लामो हुन सक्छ, तर यसको विकल्प केवल पतन र विनाश मात्र हो।

९: **भविष्यको मार्ग:** "धर्माधारित **सनातन राज्य व्यवस्था**" वा "संवैधानिक - मर्यादित राजतन्त्र" गणतन्त्रको कल्पना (The Path Ahead: 'Dharmic **Sanātana State System**' or 'Constitutional–Limited Monarchy' – Rethinking the Idea of the Republic) ।

अहिलेसम्मको विश्लेषणले संकटको जड र त्यसको समाधानका लागि वैदिक सिद्धान्तहरूको सान्दर्भिकतालाई स्पष्ट पारेको छ। तर, के यी हजारौं वर्ष पुराना सिद्धान्तहरूलाई आजको गणतान्त्रिक नेपालको संरचनामा लागू गर्न सम्भव छ? के राजतन्त्रको समयमा लेखिएका यी नीतिहरू गणतन्त्रमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन्? यसको उत्तर हो - छ, र त्योभन्दा पनि बढी, वैदिक सिद्धान्तहरूले एक आदर्श गणतन्त्रको जग बसाल्न सक्छन्।

वैदिक चिन्तनमा "राजा" को अर्थ वंशानुगत शासक मात्र होइन। राजा त्यो हो, जो "राजते", अर्थात् जो आफ्नो गुण र कर्मले सुशोभित छ, र जसले प्रजालाई खुशी राख्छ ("रञ्जयति इति राजा")। यस अर्थमा, गणतन्त्रमा जनताबाट चुनिएको शासक पनि "राजा" नै हो, र राजधर्मका सबै नियमहरू उसमाथि पनि उत्तिकै लागू हुन्छन्।“धर्माधारित राजधर्म–व्यवस्था” वा “संवैधानिक / मर्यादित राजतन्त्र” मा राजाको संस्था त हुन्छ तर राजा सर्वसत्तावान् तथा सक्रिय स्वेच्छाचारी शासक हुँदैन। सनातन राज्य व्यवस्था हुन्छ।

महाभारतको शान्ति पर्वले गण वा गणराज्य (गणतन्त्र–प्रकार) को केही स्पष्ट गुण र केही ठूला कमजोरी दुवै कुरा देखाउँछ। गण – संघ / गणराज्यमा शासन सामूहिक निर्णयका आधारमा चल्ने भएकाले शक्ति एउटै निरंकुश व्यक्तिमा नजम्मिँई, विभिन्न गण–मुख्य र सभापतिहरूबीच बाँडिन्छ भन्ने पक्षलाई एउटा सुविधा जस्तै देखाइएको छ। न्यायप्रेमी र धर्मपालक नेतृत्व भए गणराज्यमा सबै नागरिकलाई शिक्षा, शास्त्र–ज्ञान र शस्त्र–प्रशिक्षण दिन सके “समृद्धि, सुरक्षा र सुखी समाज” सम्भव हुने, अर्थात् सही ढंगले चलेको गणतन्त्र स्वतन्त्र, बलियो र समृद्ध राज्यको रूप लिन सक्छ भनिएको छ।

भीष्मले युधिष्ठिरलाई बताउने प्रसिद्घ भागमा गण–राज्यको प्रमुख कमजोरी “धेरै मानिस शासनमा प्रत्यक्ष संलग्न हुनु” हो, जसले निर्णय प्रक्रियालाई कमजोर र अव्यवस्थित बनाउँछ भनिएको छ। शान्ति पर्वबाट उद्धृत विश्लेषणहरूमा गणतन्त्र / गणसंघको पतनका कारणका रूपमा यी बुँदा दिइन्छन्: सैन्य शक्ति धेरै हातमा बाँडिनु र आपसी अविश्वास, लाभ बाँडफाँडमा चरम गुटबन्दी र साखापाखा, धेरै सदस्य भएकाले गोप्य नीति र योजना सुरक्षीत राख्न नसक्नु, र व्यक्तिगत दुश्मनीका कारण गम्भीर नीति–बहससम्म अवरुद्ध हुनु। यसरी शान्ति पर्वको दृष्टिमा, गणतन्त्र (गण–संघ) सही नेतृत्व र धर्मपालन भए बलियो र समृद्ध हुनसक्ने तर अनुशासन, एकता र गोपनीयता नहुँदा भित्रैबाट विघटन हुने जोखिम धेरै भएका द्विधारी व्यवस्था जस्तो चित्रित भएको देखिन्छ।

भौतिक र आर्थिक रूपमा विस्तारवादी चरित्र भएका दुई विशाल मुलुक चीन र भारतको बीचमा, दुई ढुङ्गाबीचको तरुलझैँ संवेदनशील अवस्थाका साथ अवस्थित नेपालजस्तो मुलुकको सञ्चालनका लागि, नेपालको हावापानी सुहाउने वैदिक अवधारणा अनुरूपको संवैधानिक / मर्यादित राजतन्त्र रहेको "**सनातन राज्य व्यवस्था**" उपयुक्त देखिन्छ। यस्तो व्यवस्थाको जग बसाल्नाका लागि पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश को मूल मर्म नै नेपाल राज्य सञ्चालनका लागि नेपालको हावापानी सुहाउने वैदिक अवधारणाको महत्वपूर्ण आधार बन्न सक्छ।

ऋग्वेदिक (Rigvedic) र उत्तरवैदिक (Later Vedic) कालमा, यद्यपि राजतन्त्र (Monarchy) वा राज्य-प्रणाली (State system) को व्यवस्था (System) प्रमुख (Primary) औपचारिक (Formal) संरचना (Structure) थियो, तर राजाको अधिकार (Authority of the king) सदा सीमित (Limited) र नियन्त्रित (Controlled) रहन्थ्यो। यस नियन्त्रणको माध्यम (Medium of control) भनेको सभा (Assembly), समिति (Committee), र विभिन्न परिषदहरू (Various councils) थिए। यी परिषदहरूले राजाको शक्तिलाई संतुलित (Balance) गर्थे र राजालाई अनैतिक (Unethical) वा अन्यायी (Unjust) निर्णय (Decision) लिन बाधा (Obstacle) गर्थे। यस्तो संयन्त्रले (Mechanism) राजालाई राष्ट्रको "संरक्षक" (Protector) र "धर्मपालक" (Upholder of dharma) को भूमिका (Role) दिन्थ्यो, तर वास्तविक शासन (Actual governance) सभा-समितिद्वारा (By assembly and committees), आचार-संहिता (Code of conduct), र राजधर्म (Duty of the king) को सिद्धान्तहरूद्वारा (By principles) संचालित (Conducted) हुन्थ्यो।

यसको अर्थ यो होइन कि राजा निरंकुश (Absolute) वा एकल सक्रिय (Sole active) शासक (Ruler) थिए, बरु राजा एक सीमित (Limited) र जवाबदेह (Accountable) प्रशासक (Administrator) थिए।

वैदिक-पश्चात् परम्परामा, गण (Gana) वा संघ (Sangha) जस्ता व्यवस्थाहरू पनि देखिन्छन्, जहाँ ठूला-ठूला कुल (Clans) वा कुल

प्रमुखहरूको परिषद् (Council of clan leaders) ले शासन (Governance) चलाउँथ्यो र एउटै वंशानुगत (Hereditary) राजा (King) रहँदैन थियो। यस्तो व्यवस्थामा, शक्ति (Power) र निर्णय (Decision) सामूहिक (Collective) रूपमा वितरित (Distributed) हुन्थ्यो।

तथापि, यी गणसंघहरू (Gana-sanghas) आधुनिक अर्थको "गणतन्त्र" (Republic) वा "लोकतन्त्र" (Democracy) होइनन्, किनकि यी मूलतः सीमित (Limited) कुल (Clan) वा क्षत्रिय (Kshatriya) वर्गको परिषद्-शासन (Council-based governance) वा अलिगार्की (Oligarchy) थिए, जहाँ साधारण (Common) जनताको कुनै भूमिका (Role) रहँदैन थियो।

यसरी, वैदिक-शैलीको "गण-व्यवस्था" (Gana system) र आधुनिक गणतन्त्रबीच सीधा समानार्थिता (Direct equivalence) राख्न मिल्दैन। तर वैदिक राजनीतिक सोचाइमा, "गणतन्त्र पनि होइन, तर राजा पनि सक्रिय शासक नभएको" एक अनौठो (Unique) संरचना (Structure) देखिन्छ, जो आधुनिक समयको लागि अत्यन्त प्रासङ्गिक (Relevant) हुन सक्छ।

यो संरचना दुई ढाँचामा विभाजित (Divided) हुन सक्छ: पहिलो, परिषद् (Council), सभा-समितिद्वारा (By assembly and committees) सञ्चालित धर्मा-धारित (Dharma-based) राजधर्म-व्यवस्था (Duty-based system), जहाँ राजा प्रतीकात्मक (Symbolic) हुन्छ। राजाको स्थानमा राष्ट्रपति (President) को भूमिका (Role) पनि हुन सक्छ। जबकि वास्तविक शासन (Actual governance) सनातन धर्म (Eternal dharma) सापेक्षताको आधारमा मन्त्रिपरिषद् (Council of ministers), सभा-समितिद्वारा (By assembly and committees) संचालित (Conducted) हुन्छ।

दोस्रो, गणसंघ (Gana-sangha) को व्यवस्था, जहाँ "राजा" वा "गणपति" (Ganapatī/Chief of the clan) को भूमिका (Role) केवल औपचारिक (Formal) र सीमित (Limited) हुन्छ। जबकि वास्तविक

सत्ता (Actual power) सामूहिक (Collective) मन्त्रिपरिषद् (Council of ministers) को हातमा (In the hands of) हुन्छ। यस्तो सनातन धर्म सापेक्ष व्यवस्था लाइ प्राय: "सनातन राज्य व्यवस्था" (Sanātana State System) भनिन्छ। जो संवैधानिक (Constitutional) राजतन्त्र (Monarchy) र सभा-समिति तथा परिषद्-आधारित (Council-based) शासन (Governance) को एक सन्तुलित (Balanced) मिश्रण (Blend) हो। उल्लेखित दुई मध्ये कुनै एक व्यवस्था नेपालको वर्तमान (Current) राजनीतिक परिस्थितिको लागि अत्यन्त उपयुक्त (Suitable) र प्रासङ्गिक (Relevant) देखिन्छ। संवैधानिक राजतन्त्र (Constitutional Monarchy) को परम्परा (Tradition) अवलम्बन गर्न सक्दा राजतन्त्र (Monarchy) र लोकतान्त्रिक (Democratic) मूल्यमान्यताहरूको (Values) बीचमा एक सेतु (Bridge) बनाउन सकिने थप अवसरको उपयोग हुन सक्दछ।

एक आदर्श "सनातन राज्य व्यवस्था" को कल्पना कस्तो हुन सक्छ? सो बारे बुझ्न यसका केही प्रमुख स्तम्भहरू लाइ हेरौ।

९.१ योग्यता-तन्त्र (Meritocracy) आधारित निर्वाचन प्रणाली

हाल मुलुकमा कायम निर्वाचन प्रणालीले धन र बललाई प्रोत्साहन गर्छ। यसको विकल्पमा, एक यस्तो प्रणाली बनाउन सकिन्छ, जहाँ उम्मेदवार बन्नका लागि निश्चित शैक्षिक, नैतिक र व्यावहारिक योग्यता अनिवार्य होस्।

- **उम्मेदवारको योग्यता निर्धारण:** सार्वजनिक पदका लागि उम्मेदवार बन्न चाहने व्यक्तिहरूको लागि न्यूनतम शैक्षिक योग्यता, निश्चित अवधिको सामाजिक सेवाको अनुभव, र कुनै पनि फौजदारी अभियोगमा सजाय नपाएको जस्ता मापदण्डहरू तोक्न सकिन्छ।

- **स्वतन्त्र चयन समितिः** उम्मेदवारहरूको योग्यता र चरित्रको जाँच गर्नका लागि न्यायाधीश, प्राध्यापक, र अन्य प्रतिष्ठित नागरिकहरू सम्मिलित एक स्वतन्त्र "राष्ट्रिय योग्यता परिषद्" (National Council of Merit) गठन गर्न सकिन्छ। केवल यो परिषद्बाट अनुमोदित व्यक्तिहरूले मात्र चुनावमा उठ्न पाउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ।
- **नकारात्मक मतदानको अधिकार (Right to Reject):** मतदाताहरूलाई चुनावमा उठेका कुनै पनि उम्मेदवार मन नपरेमा "माथिका कोही पनि होइन" (None of the Above - NOTA) को पक्षमा मतदान गर्ने र यदि NOTA ले बहुमत पाएमा उक्त चुनाव रद्द गरी नयाँ उम्मेदवारहरूका साथ पुनः चुनाव गराउने अधिकार दिनुपर्छ।

९.२ विकेन्द्रीकृत र आत्मनिर्भर स्थानीय शासन (Decentralized and Self-Reliant Local Governance)

वैदिक कालमा "ग्राम" (गाउँ) एक स्वतन्त्र र आत्मनिर्भर राजनीतिक र आर्थिक एकाइ थियो। गाउँको आफ्नै सभा (ग्राम-सभा) हुन्थ्यो, जसले आफ्ना मामिलाहरूको निर्णय आफैं गर्थ्यो। नेपालको संघीयतालाई साँच्चै सफल बनाउनका लागि, स्थानीय तहलाई महाभारतको "शान्ति पर्व" मा वर्णन गरिएको जस्तै अधिकार र स्रोत-साधन सम्पन्न बनाउनु आवश्यक छ।

- **ग्राम-स्वराज्यको अवधारणाः** स्थानीय तहलाई कर संकलन गर्ने, आफ्नो विकास योजना आफैं बनाउने, र स्थानीय स्तरका विवादहरूको समाधान गर्ने पूर्ण अधिकार दिनुपर्छ। केन्द्र सरकारको भूमिका केवल समन्वय, राष्ट्रिय सुरक्षा, र ठूला पूर्वाधार निर्माणमा सीमित हुनुपर्छ।
- **प्रत्यक्ष लोकतन्त्रको अभ्यासः** स्थानीय स्तरमा, महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू (जस्तै, बजेट, ठूला परियोजनाहरू) जनमत संग्रह

(Referendum) मार्फत लिने अभ्यासको सुरुवात गर्न सकिन्छ। यसले नागरिकहरूलाई शासनमा प्रत्यक्ष सहभागी बनाउँछ।

९.३ धर्म-आधारित न्यायपालिका (Dharma-Based Judiciary)

न्यायपालिका लोकतन्त्रको आत्मा हो। यसलाई राजनीतिक र आर्थिक दबाबबाट पूर्ण रूपमा मुक्त राख्नु अनिवार्य छ।

- **न्यायाधीशहरूको नियुक्ति:** न्यायाधीशहरूको नियुक्ति राजनीतिक भागबण्डाको आधारमा होइन, उनीहरूको ज्ञान, अनुभव, र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण, उनीहरूको नैतिक चरित्र (Integrity) को आधारमा हुनुपर्छ। यसका लागि एक स्वतन्त्र र शक्तिशाली "राष्ट्रिय न्यायिक परिषद्" हुनुपर्छ, जसमा राजनीतिक व्यक्तिहरूको कुनै संलग्नता होइन स्।
- **छिटो र सुलभ न्याय:** "ढिलो न्याय दिनु भनेको न्याय नदिनु बराबर हो" (Justice delayed is justice denied)। मुद्दाहरूलाई वर्षौंसम्म अल्झाएर राख्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्नका लागि, हरेक मुद्दाको फैसलाको लागि एक निश्चित समय-सीमा तोकिनुपर्छ। गरिब र निमुखाले पनि सजिलै न्याय पाउन सकून् भनेर निःशुल्क कानुनी सहायतालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ।
- **दण्डनीतिको कठोरता:** मनुस्मृति र अर्थशास्त्रले भने जस्तै, अपराधको प्रकृतिअनुसार दण्ड कठोर हुनुपर्छ, विशेष गरी जब अपराध सार्वजनिक पदमा बसेका व्यक्तिहरूबाट हुन्छ। भ्रष्टाचार र राष्ट्रघात जस्ता अपराधमा मृत्युदण्डसम्मको कठोर सजायको व्यवस्था हुनुपर्छ, ताकि भविष्यमा कसैले त्यस्तो अपराध गर्ने आँट नगरोस्।

९.४ अर्थ-व्यवस्था: प्रकृति र संस्कृतिको संरक्षण

आधुनिक विकासको अन्धो दौडले हाम्रो प्राकृतिक स्रोत र सांस्कृतिक सम्पदालाई विनाशको संघारमा पुर्याएको छ। एक वैदिक गणतन्त्रले

यस्तो विकास मोडेल अपनाउनुपर्छ, जो दिगो (Sustainable) र प्रकृति-मैत्री (Eco-friendly) होस्।

- **गो-अर्थतन्त्र (Cow-Based Economy):** गाई-भैँसी लाई केवल एक पशुको रूपमा होइन, ग्रामीण अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ। मूत्र र गोबरबाट जैविक मल र ऊर्जा उत्पादन गरी कृषिमा आत्मनिर्भर बन्न सकिन्छ।
- **आयुर्वेद र योगको प्रवर्धन:** नेपाल जडीबुटी र आध्यात्मिक ज्ञानको खानी हो। आयुर्वेद, योग, र ध्यानलाई राष्ट्रिय स्वास्थ्य प्रणालीको अभिन्न अंग बनाउन सकिन्छ। यसले नागरिकलाई स्वस्थ मात्र बनाउँदैन, यसले विश्वभरका मानिसहरूलाई आकर्षित गरी "स्वास्थ्य पर्यटन" (Wellness Tourism) को एक प्रमुख केन्द्रको रूपमा नेपाललाई स्थापित गर्न सक्छ।
- **सांस्कृतिक पुनर्जागरण:** हाम्रा मन्दिर, गुम्बा, परम्परागत ज्ञान, र कलाहरू केवल अतीतका अवशेष होइनन्, यी हाम्रो पहिचान र भविष्यको प्रेरणाका स्रोत हुन्। राज्यले यिनीहरूको संरक्षण र संवर्धनमा लगानी गर्नुपर्छ।

निष्कर्ष: एक "सनातन राज्य व्यवस्था" को यो कल्पना कुनै मध्ययुगीन व्यवस्थामा फर्कने प्रतिगामी सोच होइन। यो त हाम्रो आफ्नै मौलिक ज्ञान र परम्पराको जगमा, आधुनिक प्रविधि र विश्वव्यापी मान्यताहरूलाई समेत समेटेर, एक समृद्ध, न्यायपूर्ण, र आत्मनिर्भर नेपाल निर्माण गर्ने प्रगतिशील मार्गचित्र हो। यो मार्ग सजिलो छैन। यसका लागि राजनीतिक इच्छाशक्ति, नागरिक जागरण, र निःस्वार्थ नेतृत्वको आवश्यकता पर्दछ। तर, यदि हामी साँच्चै नै नेपाललाई यो संकटबाट बाहिर निकालेर एक "नयाँ नेपाल" बनाउन चाहन्छौं भने, हामीले आफ्नो जरातिर फर्कनै पर्छ। किनकि, जुन रुखको जरा गहिरो हुन्छ, त्यसले जस्तोसुकै आँधी-हुरीको पनि सामना गर्न सक्छ।

१०: उपसंहार - आत्म-दीपो भव (Be Your Own Light)

हामीले नेपालको वर्तमान राजनीतिक संकटको बहुआयामिक चिरफार गर्यौं र त्यसको समाधानका लागि सनातन वैदिक ज्ञानको गहिराइमा डुबुल्की मार्ने प्रयास गर्यौं। वेदका ऋचाहरूदेखि लिएर, उपनिषद्को दर्शन, पुराणका कथाहरू, र कौटिल्य र मनुका नीति-सूत्रहरूसम्मको यो लामो र गहन यात्राको अन्त्यमा, हामी एक शक्तिशाली र शाश्वत सत्यमा आइपुग्छौं, जुन भगवान् बुद्धले आफ्नो महापरिनिर्वाणको समयमा आफ्ना शिष्यहरूलाई दिनुभएको थियो - "**आत्म-दीपो भव**" (Be your own light)।

यो सम्पूर्ण दस्तावेजको सार यही एक वाक्यमा निहित छ। संकट बाहिर छ, तर समाधानको स्रोत अन्ततः प्रत्येक नागरिकको भित्र नै छ। हामीले राजर्षि शासकको खोजी गर्यौं, हामीले आदर्श "सनातन राज्य व्यवस्था" को कल्पना गर्यौं, हामीले कठोर दण्डनीति र क्रान्तिकारी सुधारहरूको मार्गचित्र कोर्यौं। यी सबै आवश्यक छन्, तर यी तबसम्म सफल हुन सक्दैनन्, जबसम्म व्यक्ति-व्यक्तिमा आत्म-जागरणको दियो बल्दैन।

१०.१ संकटको अन्तिम जड: चेतनाको ह्रास (The Ultimate Root of Crisis: Decline in Consciousness)

राजनीतिक भ्रष्टाचार, आर्थिक असमानता, र सामाजिक विकृतिहरू संकटका लक्षणहरू मात्र हुन्। संकटको अन्तिम जड हो - **चेतनाको ह्रास (Decline in Consciousness)**। जब समाजको सामूहिक चेतनाको स्तर घट्छ, जब मानिसहरू आफ्नो भित्री आवाज (अन्तरात्मा) सुन्न छोड्छन्, र जब उनीहरू केवल बाहिरी इन्द्रिय-सुख र भौतिक लाभको पछि दौडिन्छन्, तब समाजमा अधर्म र अन्यायले स्वतः स्थान बनाउँछ।

भ्रष्ट नेताहरू आकाशबाट खसेका होइनन्, उनीहरू हामीमध्येबाटै, हाम्रो आफ्नै समाजबाटै जन्मेका हुन्। उनीहरू हाम्रो सामूहिक चेतनाको ह्रासको प्रतिबिम्ब (Reflection) हुन्। यदि समाजमा इमानदारी, सत्यनिष्ठा, र राष्ट्रप्रेमको भावना बलियो हुन्थ्यो भने, कुनै पनि भ्रष्ट व्यक्तिले चुनाव जित्ने र राष्ट्रको नेतृत्व गर्ने साहस गर्न सक्दैनथ्यो। हामीले उनीहरूलाई दोष दिनुअघि, एकपटक आफूलाई पनि सोध्नुपर्छ - के हामीले आफ्नो नागरिक धर्म पूर्ण रूपमा निभाएका छौं? के हामीले आफ्नो मतको प्रयोग विवेकपूर्वक गरेका छौं? के हामीले अन्यायको विरुद्ध आवाज उठाएका छौं?

१०.२ बाहिरी क्रान्ति होइन, भित्री रूपान्तरण (Not External Revolution, But Internal Transformation)

नेपालले धेरै राजनीतिक क्रान्तिहरू देख्यो - २००७ साल, २०४६ साल, २०६२/६३। हरेक क्रान्तिले व्यवस्था परिवर्तन गर्‍यो, तर अवस्था परिवर्तन गर्न सकेन। अनुहारहरू फेरिए, तर चरित्र फेरिएन। यसले के देखाउँछ भने, केवल बाहिरी संरचना (External Structures) परिवर्तन गरेर मात्र हुँदैन, जबसम्म मानिसको भित्री संरचना (Internal Structure), अर्थात् उसको सोच, उसको मूल्य-मान्यता, र उसको चेतना परिवर्तन हुँदैन।

वैदिक ज्ञानले हामीलाई यही भित्री रूपान्तरणको मार्ग देखाउँछ।

- **स्वाध्याय (Self-Study):** आफ्ना धर्मग्रन्थ, इतिहास, र संस्कृतिलाई पढ्नु र बुझ्नु। आफू को हुँ, आफ्नो कर्तव्य के हो, र जीवनको उद्देश्य के हो भन्नेबारे चिन्तन गर्नु।
- **सत्संग (Company of the Wise):** ज्ञानी, त्यागी, र निःस्वार्थ व्यक्तिहरूको संगत गर्नु। नकारात्मक र निराशावादी मानिसहरूबाट टाढा रहनु।
- **योग र ध्यान (Yoga and Meditation):** आफ्नो मन र इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गर्न सिक्नु। ध्यानले हामीलाई आफ्नो

भित्री मौनतासँग जोड्छ, जहाँबाट सही र गलत छुट्याउने विवेक जाग्दछ।

- **निःस्वार्थ कर्म** **(Selfless Action):** फलको आशामा आशक्त नबनी, केवल आफ्नो कर्तव्य सम्झेर काम गर्नु। चाहे त्यो आफ्नो घर-परिवारप्रतिको कर्तव्य होस्, वा समाज र राष्ट्रप्रतिको। गीताको कर्मयोगको सार यही हो।

जब प्रत्येक व्यक्तिले यसरी आफूलाई भित्रबाट बदल्ने प्रयास गर्छ, तब समाजमा एक **मौन क्रान्ति** **(Silent Revolution)** सुरु हुन्छ। यो क्रान्तिमा कुनै नारा-जुलुस हुँदैन, कुनै हिंसा र रक्तपात हुँदैन। यो चेतनाको क्रान्ति हो, जसले बिस्तारै तर निश्चित रूपमा समाजको चरित्रलाई बदलिदिन्छ।

१०.३ आशाको दियो: युवा र प्रज्ञा

यो सबै विश्लेषणपछि, के आशा गर्ने ठाउँ छ? अवश्य छ। आशाको त्यो दियो नेपालको **युवा पुस्ता** **(Youth Generation)** र समाजमा अझै पनि जीवित रहेको **प्रज्ञा** **(Wisdom)** हो।

- **जागरुक युवा:** नेपालका युवाहरू सूचना र प्रविधिको पहुँचले गर्दा विश्वसँग जोडिएका छन्। उनीहरूमा अन्याय र विसंगतिप्रति एक स्वाभाविक आक्रोश छ। यदि यो आक्रोशलाई सही दिशा दिन सकियो, यदि उनीहरूलाई वैदिक ज्ञानको यो गहिराइ र आफ्नो राष्ट्रको मौलिक पहिचानसँग जोड्न सकियो भने, यो युवा ऊर्जाले राष्ट्र-कायापलट गर्न सक्छ। उनीहरूले राजनीतिलाई फोहोरी खेल होइन, राष्ट्र-सेवाको सबैभन्दा पवित्र माध्यम बनाउन सक्छन्।
- **प्रज्ञावान् नागरिक समाज:** सबैतिर निराशा मात्र छैन। समाजमा अझै पनि धेरै यस्ता व्यक्तिहरू छन् - शिक्षक, डाक्टर, कलाकार, किसान, साधु-सन्त - जो चुपचाप आफ्नो काम इमानदारीपूर्वक गरिरहेका छन् र जसले नैतिक मूल्य-मान्यतालाई जीवित राखेका छन्। उनीहरू नै समाजका सच्चा

"राजर्षि" हुन्। उनीहरूको ज्ञान, अनुभव, र नैतिक बललाई राष्ट्र-निर्माणको मूलधारमा ल्याउनु आवश्यक छ।

१०.४ अन्तिम सन्देश

यो दस्तावेज एक प्रश्नबाट सुरु भएको थियो र यसको अन्त्य पनि एक आह्वानमा हुन्छ। यो केवल पढ्न र थन्क्याउनका लागि लेखिएको होइन। यो एक **चिन्तन-पत्र (A Call for Contemplation)** र **कर्म-पत्र (A Call for Action)** हो। अब समय आएको छ, हामी प्रत्येक नेपालीले आफूलाई सोध्नेः

- के म मेरो राष्ट्रको यो दुर्दशाको लागि कतै न कतै जिम्मेवार छु?
- के म मेरो सानो स्वार्थ त्यागेर राष्ट्रको लागि केही गर्न तयार छु?
- के म सत्यको पक्षमा उभिने र असत्यको विरोध गर्ने साहस राख्छु?

यदि यी प्रश्नहरूको उत्तर "हो" मा आउँछ भने, बुझ्नुहोस्, तपाईंको भित्र "आत्म-दीप" बलेको छ। र जब यस्ता करोडौं दियोहरू एकसाथ बल्छन्, तब त्यसको प्रकाशले अज्ञान, अन्याय, र भ्रष्टाचारको जस्तोसुकै बाक्लो अन्धकारलाई पनि चिर्न सक्छ।

त्यसैले, अरू कसैले आएर देश बनाइदेला भनेर नपर्खौं। कुनै मसिहा वा अवतारको प्रतीक्षा नगरौं। आफ्नो प्रकाश आफैं बनौं। आफ्नो उद्धार आफैं गरौं।

> ***उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्। आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ (श्रीमद्भगवद्गीता, अध्याय ६, श्लोक ५) नेपाली अनुवादः*** *आफ्नो उद्धार आफैं गर, आफ्नो पतन नगर। किनकि मानिस आफैं आफ्नो मित्र हो, र आफैं आफ्नो शत्रु हो।*

इति शुभम्।

११: सन्दर्भ ग्रन्थ र थप अध्ययन (Bibliography and Further Reading)

यो दस्तावेज तयार पार्नका लागि विभिन्न मौलिक वैदिक ग्रन्थहरू, तिनका भाष्यहरू, र आधुनिक विद्वान्हरूका विश्लेषणहरूको सहयोग लिइएको छ। यस विषयमा थप गहिरो अध्ययन गर्न चाहने पाठकहरूका लागि यहाँ केही प्रमुख स्रोतहरूको सूची प्रस्तुत गरिएको छ।

११.१ मौलिक वैदिक र शास्त्रीय ग्रन्थ (Original Vedic and Classical Texts)

1. **वेद (Vedas):**
   - **ऋग्वेद संहिता:** विशेष गरी मण्डल १, ७, र १०, जहाँ इन्द्र-वृत्र युद्ध, राजधर्म, र समितिको वर्णन पाइन्छ।
   - **अथर्ववेद संहिता:** विशेष गरी काण्ड ३, ४, र १२, जहाँ राष्ट्रिय एकता, भूमिसूक्त, र शासकका कर्तव्यहरूको विस्तृत वर्णन छ।
2. **उपनिषद् (Upanishads):**
   - **ईशावास्योपनिषद्:** त्याग र अनासक्तिको दर्शन बुझ्नका लागि।
   - **कठोपनिषद्:** नचिकेताको कथा मार्फत सत्य र श्रेयको मार्ग बुझ्न।
   - **बृहदारण्यकोपनिषद्:** "अहं ब्रह्मास्मि" को दर्शन र आत्म-तत्वको गहिरो विश्लेषण।
3. **स्मृति ग्रन्थ (Smriti Texts):**

- **मनुस्मृतिः** विशेष गरी अध्याय ७, ८, र ९, जहाँ राजधर्म, दण्डनीति, र सामाजिक व्यवस्थाको विस्तृत नियमहरू छन्।

4 **अर्थशास्त्र (Arthashastra):**

- **कौटिलीय अर्थशास्त्रः** राज्य व्यवस्था, कूटनीति, गुप्तचर प्रणाली, र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका व्यावहारिक उपायहरूका लागि यो ग्रन्थ अद्वितीय छ।

5 **महाकाव्य (Epics):**

- **महाभारत (विशेष गरी शान्ति पर्व र अनुशासन पर्व):** भीष्म पितामहले युधिष्ठिरलाई दिएको राजधर्म, आपद्धर्म, र मोक्षधर्मको विस्तृत उपदेश।
- **श्रीमद्भगवद्गीताः** कर्मयोग, ज्ञानयोग, र भक्तियोगको दर्शन बुझ्न र निःस्वार्थ कर्मको प्रेरणाका लागि।
- **रामायण (वाल्मीकीय):** एक आदर्श राजा (राम), आदर्श राज्य (रामराज्य), र मर्यादा पुरुषोत्तमको चरित्र बुझ्नका लागि।

6 **पुराण (Puranas):**

- **श्रीमद्भागवत पुराणः** विशेष गरी स्कन्ध १२, जहाँ कलियुगका लक्षणहरूको विस्तृत वर्णन छ।
- **विष्णु पुराणः** राजाहरूको वंशावली र कलियुगको वर्णन।

११.२ आधुनिक विद्वान्हरूका कृति (Works by Modern Scholars)

7 **P. V. Kane - *History of Dharmasastra*:** धर्मशास्त्रको एक विश्वकोशीय ग्रन्थ, जसले राजधर्म र हिन्दू राजनीतिक चिन्तनका सबै पक्षहरूमाथि विस्तृत प्रकाश पार्छ।

8 **A. S. Altekar** - ***State and Government in Ancient India***: प्राचीन भारतको राजनीतिक संस्थाहरू, सभा, समिति, र गणराज्यहरूको ऐतिहासिक विश्लेषण।

9 **K. P. Jayaswal** - ***Hindu Polity***: हिन्दू राजनीतिको गणतान्त्रिक र संवैधानिक पक्षहरूमाथि प्रकाश पार्ने एक महत्त्वपूर्ण कृति।

10 **स्वामी विवेकानन्द** - ***Complete Works***: राष्ट्रवाद, धर्म, र युवाहरूको कर्तव्यबारे स्वामीजीका विचारहरू आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन्।

11 **श्री अरविन्दो** - ***The Foundations of Indian Culture***: भारतीय संस्कृति र राजनीतिको आध्यात्मिक आधारमाथि गहिरो विश्लेषण।

12 **पाण्डुरंगशास्त्री आठवले** - ***स्वाध्याय प्रवचन***: गीता र उपनिषद्को व्यावहारिक दर्शनलाई सामाजिक रूपान्तरणमा कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्नेबारे प्रेरणादायी विचारहरू।

११.३ थप अध्ययनका लागि विषयहरू (Topics for Further Study)

- **वैदिक गणराज्यहरूको इतिहास र पतन:** लिच्छवि, शाक्य, र अन्य प्राचीन गणराज्यहरूको शासन प्रणाली कस्तो थियो र तिनीहरूको पतन किन भयो?
- **नेपालको मौलिक नीति-परम्परा:** नेपालको इतिहासमा जयस्थिति मल्ल, राम शाह, र पृथ्वीनारायण शाहले लागू गरेका नीति-नियमहरूमा वैदिक राजधर्मको कस्तो प्रभाव देखिन्छ?
- **आधुनिक लोकतन्त्र र वैदिक मूल्यहरूको तुलना:** के आधुनिक लोकतन्त्रका सिद्धान्तहरू (जस्तै, स्वतन्त्रता, समानता, भ्रातृत्व) र वैदिक मूल्यहरू (जस्तै, धर्म, त्याग, सहिष्णुता) बीच कुनै सामञ्जस्य हुन सक्छ?

- **अर्थतन्त्रको वैकल्पिक मोडेल:** के आधुनिक पुँजीवाद र समाजवादको विकल्पमा, "वैदिक अर्थ-व्यवस्था" (जस्तै, गो-अर्थतन्त्र, विकेन्द्रीकृत उत्पादन) को कुनै सान्दर्भिकता हुन सक्छ?

यो सूची केवल एक सुरुवात हो। ज्ञानको सागर अनन्त छ। आशा छ, यो दस्तावेजले पाठकहरूमा आफ्नो मौलिक ज्ञानको यो विशाल भण्डारप्रति रुचि जगाउनेछ र उनीहरूलाई स्वयं "स्वाध्याय" को मार्गमा अगाडि बढ्न प्रेरित गर्नेछ।

१२: नेपालका तीन ठूला दलका नेताहरू - एक विश्लेषणात्मक दृष्टिकोण (An Analytical Perspective)

नेपालका तीन ठूला पार्टीमा शक्तिशाली देखिएका नेताहरूको भूमिका र उनीहरूका भनाइ-गराइहरूको संक्षिप्त विश्लेषण गरि हेरौं। हामीले वैदिक मापदण्डहरूको आधारमा नेतृत्वको विभिन्न प्रकारहरू - राजर्षि, असुर, र वणिक् - को विश्लेषण यस अघि गरिसकेका छौं। तिनै मापदण्डहरूको आधारमा नेपालको परिदृश्यमा वर्तमान नेपालका तीन ठूला पार्टीमा शक्तिशाली देखिएका नेताहरूको नेतृत्वको चरित्र र प्रवृत्तिको एक निष्पक्ष मूल्यांकन गरि हेरौं।

१२.१ नेतृत्वको मापदण्ड: वैदिक दृष्टिकोण

वैदिक राजनैतिक मापदण्ड अनुसार एक आदर्श नेता वा शासकमा निम्न गुणहरू हुनुपर्छः

गुण	व्याख्या	वैदिक स्रोत
प्रज्ञा (Wisdom)	गहिरो ज्ञान, दूरदर्शिता, र सही निर्णय लिने क्षमता	अथर्ववेद १२.१.१२
साहस (Courage)	कठिन परिस्थितिमा अडिग रहने र सही काम गर्ने हिम्मत	महाभारत, शान्ति पर्व
न्यायप्रियता (Justice)	सबैको लागि समान न्याय कायम गर्ने र पक्षपात नगर्ने	मनुस्मृति ७.१४
त्याग (Sacrifice)	व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा राष्ट्रिय हितलाई प्राथमिकता दिनु	गीता २.३१
सत्यनिष्ठा (Integrity)	कथनी र करनीमा एकरूपता, झूठ न बोल्नु	ईशावास्योपनिषद्
प्रजानुरञ्जन (Benevolence)	प्रजाको कल्याण र सुख सोच्नु	अथर्ववेद १२.१.१

अब, नेपालका तीन ठूला नेताहरूको कार्यशैली र भनाइहरूलाई यी मापदण्डहरूमाथि परीक्षा गरौं।

१२.२ सामान्य अवलोकन: तीन नेताहरूको साझा विशेषताहरू

नेपालको वर्तमान राजनीतिक परिदृश्यमा तीन ठूला दलहरू (नेपाली कांग्रेस, नेकपा-एमाले, र नेकपा-माओवादी केन्द्र) का शीर्ष नेताहरूले राष्ट्रीय राजनीतिमा प्रभुत्व जमाएका छन्। यी तीनै नेताहरूमा केही साझा विशेषताहरू देखिन्छन्:

1. **पार्टीको व्यक्तिगतकरण:** हरेक नेता आफ्नो पार्टीलाई एक व्यक्तिगत सम्पत्तिको रूपमा हेर्दछ। पार्टीको अन्तर्गत लोकतन्त्र कमजोर छ, र शीर्ष नेताको निर्णय अन्तिम मान्यता पाउँछ।

2 **पदको प्रति अनुराग:** तीनै नेताहरू पदमा बसेर आफ्नो प्रभाव कायम राख्न चाहन्छन्। उनीहरू आफ्नो उत्तराधिकारी तयार गर्न वा पदबाट हट्न अनिच्छुक देखिन्छन्।

3 **गठबन्धनको राजनीति:** राष्ट्रिय हितको आधारमा होइन, आफ्नो सत्ता टिकाउनका लागि तीनै नेताहरू गठबन्धन बनाउँछन् र तोड्छन्। यो "वणिक्-राजनीति" को एक स्पष्ट उदाहरण हो।

4 **भ्रष्टाचारमा संलग्नता:** तीनै नेताहरू वा उनीहरूका निकट सहयोगीहरू भ्रष्टाचारका विभिन्न काण्डहरूमा सम्पृक्ततार देखिएका छन्। यद्यपि कानूनी रूपमा सिद्ध नभएको पनि हुन सक्छ, तर जनताको आशंका र संदेह गहिरो छ।

१२.३ वैदिक मापदण्डमा तीनै नेताहरूको मूल्यांकन

प्रज्ञा (Wisdom) को परीक्षा: तीनै नेताहरूले दीर्घकालीन राष्ट्रिय नीति निर्माणमा सीमित दूरदर्शिता देखाएका छन्। उनीहरूको निर्णयहरू अधिकांश तत्कालीन राजनीतिक लाभ र हानिको आधारमा लिइन्छ। आर्थिक नीति, शिक्षा, स्वास्थ्य, र पर्यावरण जस्ता दीर्घकालीन महत्त्वका विषयहरूमा कुनै स्पष्ट र सुसंगत दृष्टिकोण नदेखिएको छ।

साहस (Courage) को परीक्षा: भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा कठोर कदम चाल्ने, आफ्ना आसेपासेहरूलाई जवाबदेही बनाउने, र अलोकप्रिय तर आवश्यक निर्णय लिने साहस तीनै नेताहरूमा दुर्लभ देखिन्छ। उनीहरू अधिकांश समय राजनीतिक सुविधाको लागि सिद्धान्तहरू त्याग्छन्।

न्यायप्रियता (Justice) को परीक्षा: कानूनको शासन कायम गर्ने र सबैको लागि समान न्याय सुनिश्चित गर्ने प्रति तीनै नेताहरूको प्रतिबद्धता सन्देहास्पद छ। उनीहरूले आफ्ना समर्थकहरूलाई कानूनी कारबाहीबाट बचाउन र विरोधीहरूलाई दबाउन राजकीय शक्तिको दुरुपयोग गरेको आरोप छ।

त्याग (Sacrifice) को परीक्षा: व्यक्तिगत स्वार्थ त्याग गरी राष्ट्रिय हितमा काम गर्ने भावना तीनै नेताहरूमा दुर्बल देखिन्छ। उनीहरूले आफ्नो पद, सम्पत्ति, र प्रभाव कायम राख्नका लागि जस्तोसुकै समझौता गर्न तयार देखिन्छन्।

सत्यनिष्ठा (Integrity) को परीक्षा: सार्वजनिक रूपमा दिएका वाचाहरू पूरा नगर्नु, भ्रष्टाचारका आरोपहरूलाई खारेज गर्नु, र विरोधीहरूविरुद्ध अतिशयोक्तिपूर्ण आरोप लगाउनु - यी सबै सत्यनिष्ठाको कमीको संकेत हुन्। तीनै नेताहरूले आफ्नो सुविधाअनुसार सत्यलाई मोडिएको र तोडिएको देखिन्छ।

प्रजानुरञ्जन (Benevolence) को परीक्षा: प्रजाको वास्तविक कल्याण र सुखमा तीनै नेताहरूको ध्यान सीमित छ। उनीहरूले चुनावको समयमा भव्य वाचाहरू गर्छन्, तर सत्तामा आएपछि साधारण मानिसको समस्याहरू उपेक्षा गर्दछन्। गरिबी, बेरोजगारी, र शिक्षाको अभावमा कुनै वास्तविक सुधार आएको छैन।

१२.४ निष्कर्ष: राजर्षि, असुर, वा वणिक्?

वैदिक मापदण्डहरूको आधारमा, नेपालका तीन ठूला नेताहरू कुनै पनि वर्गमा पूर्ण रूपमा फिट हुँदैनन्, तर तीनै वर्गका केही-केही गुणहरू उनीहरूमा देखिन्छन्:

- **राजर्षि जस्ता गुणहरू:** न्यूनतम वा लगभग अदृश्य।
- **असुर जस्ता गुणहरू:** शक्तिप्रतिको मोह, अहंकार, र विरोधीहरूलाई दमन गर्ने प्रवृत्ति स्पष्ट देखिन्छ।
- **वणिक् जस्ता गुणहरू:** हरेक कुरालाई राजनीतिक लाभ-हानिको दृष्टिकोणबाट हेर्नु, गठबन्धनलाई एक सौदाबाजीको रूपमा लिनु, र राष्ट्रलाई एक व्यापारिक प्रतिष्ठान जस्तै चलाउने प्रवृत्ति स्पष्ट छ।

अन्तिम निष्कर्ष: नेपालका तीन ठूला नेताहरू मुख्यतया **वणिक्-असुर** (Merchant-Demon) को मिश्रण हुन्। उनीहरूमा असुरको

जस्तो शक्तिप्रतिको मोह र अहंकार छ, तर त्यो आत्मप्रदर्शन वा राष्ट्रिय गौरवका लागि होइन, बरु व्यक्तिगत लाभ र पदको लागि हो। यही वणिक्-मनोवृत्ति उनीहरूलाई भ्रष्टाचार, गठबन्धन-खेल, र प्रजा-शोषणमा लिप्त गर्दछ।

यो विश्लेषण आशाहीन होइन। यो एक चेतावनी हो। जब नागरिकहरू यस सत्यलाई समझ्छन्, जब उनीहरू आफ्नो "आत्म-दीप" बल्न दिन्छन्, तब उनीहरू यस्ता नेताहरूको चुनाव गर्न अस्वीकार गर्न सक्छन्। जबसम्म नागरिकहरू जागरुक र सचेत नहुन्छन्, तबसम्म कुनै पनि व्यक्तिगत नेता वा दल परिवर्तन नेपालको संकटको समाधान गर्न सक्दैन।

१३: नागरिकको कर्तव्य र अधिकार (Duties and Rights of Citizens)

नेपालको राजनीतिक संकटको समाधानमा राज्य र नेताहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण भए पनि, सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका **नागरिकहरूको** हो। वैदिक परम्परामा नागरिकलाई केवल "प्रजा" (प्रशासितहरू) मानिएको छैन, बरु "राष्ट्र" को एक सक्रिय र जिम्मेवार अंग मानिएको छ।

१३.१ वैदिक परम्परामा नागरिकता (Citizenship in Vedic Tradition)

"सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः।" (सबै सुखी होऊन्, सबै स्वस्थ होऊन्।)

यो मन्त्र नागरिकहरूको परस्पर दायित्वको आधार हो। नागरिकता एकतरफी अधिकार होइन, यो परस्पर कर्तव्य र अधिकारको एक सन्तुलित सम्बन्ध हो।

१३.२ नागरिकको प्रमुख कर्तव्यहरू (Primary Duties of Citizens)

वैदिक मान्यताले र आधुनिक राजनीतिक दर्शनको आधारमा, एक नागरिकका प्रमुख कर्तव्यहरू निम्न हुन्:

१. सत्यको पक्षमा उभिनु (Standing for Truth): भले नै सत्य अलोकप्रिय होस्, भले नै त्यसले आफ्नो हानि गरोस्, नागरिकको कर्तव्य सत्यको पक्षमा उभिनु हो। महाभारतमा भीष्मले कहेझैं, **"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।"** (सत्य बोल, प्रिय बोल, तर अप्रिय सत्य नबोल।) तर, यो कहिले पनि अर्थ होइन कि झूठ बोल्नु। यसको अर्थ हो - सत्यलाई कोमलतापूर्वक र विवेकपूर्वक प्रस्तुत गर्नु।

२. अन्यायको विरोध गर्नु (Resisting Injustice): नागरिकको केवल अधिकार होइन, कर्तव्य पनि हो कि अन्याय र अत्याचारको विरोध गरोस्। यदि नागरिकहरू चुप रहन्छन्, यदि उनीहरू अन्यायलाई सहन्छन्, तब अन्याय र अधिकार दिनदिनै बढ्दै जान्छ। अथर्ववेदमा कहिएको छ, **"अ-सत्य-मन्त्रं परिवर्जय।"** (असत्यको मन्त्रलाई त्याग।)

३. कानूनको पालना गर्नु (Obeying the Law): यदि नागरिकहरू कानूनको पालना गर्दैनन्, तब कानूनको शासन असम्भव हुन्छ। तर, यो कर्तव्य तभी वैध हो, जब कानून न्यायसंगत हो। यदि कानून अन्यायपूर्ण छ, तब नागरिकको अधिकार र कर्तव्य दुवै हो कि त्यो कानूनको शान्तिपूर्ण विरोध गरोस्।

४. सामाजिक जिम्मेवारी निभाउनु (Fulfilling Social Responsibility): नागरिक केवल आफ्नो परिवार र व्यक्तिगत हितको कुरा गर्दैन। उसको कर्तव्य समाज र राष्ट्रको प्रति पनि छ। यदि समाजमा अशिक्षा छ, तब शिक्षित नागरिकको कर्तव्य शिक्षा प्रसार गर्नु हो। यदि समाजमा गरिबी छ, तब सम्पन्न नागरिकको कर्तव्य दान र सेवा गर्नु हो।

५. राष्ट्रिय एकता कायम गर्नु (Maintaining National Unity): धर्म, जाति, क्षेत्र, र भाषाको आधारमा विभाजन गर्ने विचारहरू नागरिकको एकताको विरोध हुन्। नागरिकको कर्तव्य यी सबै भेदभावलाई अस्वीकार गरी एक राष्ट्रीय पहिचान कायम गर्नु हो।

१३.३ नागरिकको प्रमुख अधिकारहरू (Primary Rights of Citizens)

अधिकार र कर्तव्य एकै सिक्काका दुई पक्ष हुन्। नागरिकका कर्तव्यहरू पूरा गर्नका लागि उसलाई निम्न अधिकारहरू हुनुपर्छ:

१. अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता (Freedom of Expression): नागरिकलाई आफ्नो विचार, मत, र आलोचना स्वतन्त्रतापूर्वक प्रस्तुत गर्ने अधिकार हुनुपर्छ। यो अधिकार बिना, नागरिक अन्यायको विरोध गर्न सक्दैन।

२. सभामा भाग लिने अधिकार (Right to Participate in Governance): नागरिकलाई राजनीतिक प्रक्रियामा भाग लिने अधिकार हुनुपर्छ - चाहे त्यो मतदान होस्, वा सार्वजनिक परामर्शमा भाग लिनु होस्।

३. न्यायको अधिकार (Right to Justice): नागरिकलाई न्यायालयमा पहुँच हुनुपर्छ र उसको विवादहरूको निष्पक्ष समाधान पाउनुपर्छ।

४. शिक्षा र स्वास्थ्यको अधिकार (Right to Education and Health): नागरिकलाई गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा पाउनुपर्छ। बिना शिक्षा र स्वास्थ्यको, नागरिक आफ्नो अन्य अधिकारहरू प्रयोग गर्न सक्दैन।

५. सम्पत्ति र जीविकाको अधिकार (Right to Property and Livelihood): नागरिकलाई ईमानदारी पूर्वक परिश्रम गरेर सम्पत्ति अर्जन गर्ने र आजीविका गर्ने अधिकार हुनुपर्छ।

१३.४ नागरिकको सक्रिय भूमिका: "सर्वोदय" को दृष्टिकोण

पृथ्वी नारायण शाहले "सर्वोदय" (सबैको उदय) को अवधारणा प्रस्तुत गरेका थिए, जो वैदिक "सर्वे भवन्तु सुखिनः" को आधुनिक व्याख्या हो। यस दृष्टिकोणअनुसार, नागरिकको भूमिका निष्क्रिय होइन, बरु सक्रिय र रचनात्मक हुनुपर्छ।

- **स्थानीय स्तरमा सक्रियता:** नागरिकले आफ्नो गाउँ, वडा , वा जिल्लामा सामाजिक परिवर्तनका कार्यक्रमहरू सुरु गर्न सक्छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, पर्यावरण, र सामाजिक न्यायका विषयहरूमा स्थानीय पहल गर्न सक्छ।
- **नागरिक निगरानी (Civic Vigilance):** नागरिकले सार्वजनिक निधिको सही उपयोग, सरकारी कर्मचारीहरूको कार्यप्रवाहमा पारदर्शिता, र कानूनको समान प्रयोगमा निगरानी राख्न सक्छ।
- **सामूहिक कार्यक्रम (Collective Action):** जब व्यक्तिगत प्रयास पर्याप्त नहुन्छ, तब नागरिकहरू सामूहिकरूपमा संगठित हुन सक्छन् र अन्यायको विरुद्ध शान्तिपूर्ण आन्दोलन गर्न सक्छन्।

१३.५ नागरिकको आत्म-परीक्षण (Self-Examination of Citizens)

तर, नागरिकले पहिले आफ्नो आत्म-परीक्षण गर्नुपर्छ। प्रत्येक नागरिकले आफूलाई सोध्नुपर्छ:

- के मैले मेरो मतको सही प्रयोग गरेको छु? के मैले योग्य र सत्यनिष्ठ व्यक्तिहरूलाई मतदान गरेको छु, वा धन र बलको आधारमा?
- के मैले अन्यायको विरोध गर्ने साहस राखेको छु, वा मैले चुप रहेर अन्यायलाई प्रश्रय दिएको छु?

- के मैले आफ्नो समाजको विकासमा योगदान गरेको छु, वा केवल आफ्नो स्वार्थको कुरा गरेको छु?
- के मैले सत्य बोलेको छु, वा राजनीतिक सुविधाका लागि झूठ बोलेको छु?

यदि नागरिकहरू यी प्रश्नहरूको उत्तर ईमानदारीपूर्वक दिन सक्छन्, तब उनीहरू वास्तविक परिवर्तनको अगुवा बन्न सक्छन्।

१३.६ अन्तिम सन्देशः नागरिकको शक्ति

नेपालको संकटको समाधान राज्य वा नेताहरूको हातमा मात्र होइन। यो नागरिकहरूको हातमा छ। जब नागरिकहरू जागरुक हुन्छन्, जब उनीहरू आफ्नो कर्तव्य समझ्छन्। र जब उनीहरू आफ्नो अधिकारहरू प्रयोग गर्न साहस गर्छन्, तब कुनै पनि भ्रष्ट शक्ति उनीहरूलाई दबाउन सक्दैन।

भगवान् कृष्णले अर्जुनलाई गीतामा भनेझैं, **"योगः कर्मसु कौशलम्।"** (कर्मयोग भनेको कर्मको कुशलता हो।) नागरिकको कर्तव्य पनि यही हो - आफ्नो कर्तव्य कुशलतापूर्वक र निःस्वार्थभावले गर्नु।

नेपाल अझै पनि बचाउन सकिन्छ। तर, यसका लागि हरेक नागरिकले आफ्नो "आत्म-दीप" बल्न दिनुपर्छ, र त्यसको प्रकाशले अन्याय र भ्रष्टाचारको अन्धकारलाई चिरिदिनुपर्छ।

इति दस्तावेजस्य समाप्तिः।

(यहीँ दस्तावेजको अन्त्य हो।)

अन्तिम निचोड - मुख्य निष्कर्षहरू पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश आधारित संकट समाधानको मार्गचित्र

१. परिचय: वर्तमान संकट र ऐतिहासिक ज्ञानको सान्दर्भिकता

नेपाल आज इतिहासको एक जटिल र संवेदनशील मोडमा उभिएको छ। राजनीतिक अस्थिरता, संस्थागत भ्रष्टाचार, आर्थिक परनिर्भरता, सामाजिक विभाजन र बाह्य शक्तिको सूक्ष्म व्यवस्थापन (micro-management) जस्ता गम्भीर समस्याहरूले राष्ट्रको अस्तित्व र पहिचानमाथि नै प्रश्नचिह्न खडा गरेको छ। यस्तो संकटको घडीमा, भविष्यको बाटो पहिल्याउनका लागि आफ्नो इतिहासको गौरवपूर्ण अध्याय र त्यसबाट प्राप्त ज्ञानको पुनरावलोकन गर्नु अनिवार्य हुन्छ। यस सन्दर्भमा, आधुनिक नेपालका निर्माता, राष्ट्रपिता पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' एक अमूल्य र कालजयी मार्गदर्शक दस्तावेजको रूपमा देखा पर्दछ।

दिव्योपदेश केवल एक राजाले आफ्नो जीवनको अन्तिम समयमा दिएको उपदेशहरूको संग्रह मात्र होइन, यो एक राष्ट्र-निर्माताको दूरदर्शिता, अनुभव, र राष्ट्रप्रतिको अगाध प्रेमको जीवन्त अभिव्यक्ति हो। यो उनको जीवनभरको संघर्ष, विजय, पराजय, र कूटनीतिको व्यावहारिक सार हो। आज, जब नेपालले माथि उल्लिखित समस्याहरूको चक्रव्यूहबाट बाहिर निस्कने बाटो खोजिरहेको छ, दिव्योपदेशमा अन्तर्निहित सिद्धान्तहरूले एक स्पष्ट र व्यावहारिक मार्गचित्र प्रदान गर्दछ। यो विश्लेषण, दिव्योपदेशको त्यही असाधारण ज्ञान र गहन दूरदर्शिताको आधारमा, नेपालले वर्तमान संकटबाट कसरी पार पाउन सक्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहनेछ। हामी

दिव्योपदेशका मूल मर्महरू - आर्थिक आत्मनिर्भरता, असंलग्न परराष्ट्र नीति, सामाजिक न्याय, सुशासन, र राष्ट्रिय एकता - लाई वर्तमान सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दै समाधानका सम्भावित उपायहरूको खोजी गर्नेछौं।

२. आर्थिक आत्मनिर्भरता: 'स्वदेशी' अभियानको पुनर्जागरण

दिव्योपदेशको सबैभन्दा शक्तिशाली र सान्दर्भिक पक्ष भनेको आर्थिक आत्मनिर्भरतामाथिको जोड हो। पृथ्वीनारायण शाहले विदेशी वस्तुको उपभोग र विदेशी व्यापारीको प्रभावले कसरी राष्ट्रलाई भित्रभित्रै खोक्रो बनाउँछ भन्ने कुरा लगभग २५० वर्ष पहिले नै देखेका थिए।

> *"आफ्ना देशको जिनीस् कपडा लगाउन र बुन्न जान्नेलाई नमुना देखाइ, बुनाइ, आफूले पनि लगाउनु र अरुलाई पनि लगाउन सिकाउनु। परदेशी महाजनलाई देशमा पस्न नदिनु। देशमा महाजनहरू पसे भने रैतीलाई कंगाल बनाउँछन्। आफ्ना देशको पैसा विदेशमा जान नदिनु।"*

यो वाणी आजको नेपालको लागि एक कटु सत्य हो। आज नेपाल चरम व्यापार घाटा (trade deficit) र आर्थिक परनिर्भरताको सिकार भएको छ। हाम्रा बजारहरू विदेशी, विशेषगरी चिनियाँ र भारतीय सामानहरूले भरिएका छन्, जबकि हाम्रा आफ्नै उद्योगधन्दाहरू बन्द हुने अवस्थामा छन्। दिव्योपदेशले यस संकटको समाधानका लागि निम्न मार्गचित्र प्रस्तुत गर्दछ:

- **राष्ट्रिय उत्पादनलाई प्राथमिकता:** सरकारले 'मेक इन नेपाल' (Make in Nepal), मेड इन नेपाल (Made in Nepal) जस्ता अभियानलाई नारामा मात्र सीमित नराखी ठोस नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा लैजानुपर्छ। स्वदेशी उद्योगहरूलाई कर

छुट, सस्तो ब्याजदरमा ऋण, र बजार संरक्षणको ग्यारेन्टी गरिनुपर्छ। कृषि, जडीबुटी, पर्यटन, र सूचना प्रविधि जस्ता क्षेत्रहरूमा नेपालको तुलनात्मक लाभ (comparative advantage) छ, जहाँ राज्यले रणनीतिक लगानी गर्नुपर्छ।

- **आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनः** दिव्योपदेशले भनेजस्तै, विदेशी पैसालाई देशबाहिर जानबाट रोक्नु आजको पहिलो आवश्यकता हो। यसका लागि अनावश्यक विलासिताका वस्तुहरूको आयातमा कडाइ गर्ने र स्वदेशमै उत्पादन हुन सक्ने वस्तुहरूको आयातलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ। यसका साथै, नेपाली उत्पादनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउन गुणस्तर सुधार, ब्रान्डिङ, र कूटनीतिक पहल आवश्यक छ।
- **खानी र प्राकृतिक स्रोतको सदुपयोगः** "खानी भएको ठाउँमा गाउँ भएमा त्यो गाउँ सारेर खानी चलाउनू" भन्ने दिव्योपदेशको निर्देशनले प्राकृतिक स्रोतको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। नेपालमा रहेका फलाम, तामा, र युरेनियम जस्ता बहुमूल्य खानीहरूको वैज्ञानिक अन्वेषण, उत्खनन, र राष्ट्रिय हितमा प्रयोग गर्न ढिलाइ गर्नु हुँदैन। तर, यसो गर्दा वातावरणीय संरक्षण र स्थानीय समुदायको अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्छ।

३. भू-राजनीतिक सन्तुलनः 'दुई ढुंगाको तरुल' को आधुनिक व्याख्या

पृथ्वीनारायण शाहको भू-राजनीतिक समझ अद्वितीय थियो। उनले नेपालको संवेदनशील भौगोलिक अवस्थितिलाई 'दुई ढुंगाको तरुल' को संज्ञा दिँदै दुवै छिमेकीसँग सन्तुलित र सतर्क सम्बन्ध राख्नुपर्ने जुन दूरदर्शिता प्रस्तुत गरे, त्यो आज झनै सान्दर्भिक भएको छ।

> *"यो राजे दुई ढुंगाको तरुल जस्तो रहेछ। दक्षिणको बादशाह महाचतुर छ। चीन बादशाहसित पनि ठूलो घाहा (मैत्री) राख्नु।"*

आज नेपाल, दुई उदीयमान विश्व-शक्तिहरू, भारत र चीनको बीचमा छ। यी दुवै राष्ट्रका आ-आफ्नै रणनीतिक र आर्थिक स्वार्थहरू छन्, जसको चेपुवामा नेपाल पर्ने खतरा सधैं रहन्छ। यसका साथै, अमेरिकी 'इन्डो-प्यासिफिक रणनीति' (Indo-Pacific Strategy) र चिनियाँ 'बेल्ट एन्ड रोड इनिसिएटिभ' (Belt and Road Initiative) जस्ता वैश्विक शक्ति संघर्षको खेल मैदान बन्नबाट नेपाल जोगिनु आवश्यक छ। दिव्योपदेशले यसका लागि निम्न सिद्धान्तहरू अघि सार्छ:

- **असंलग्नता र स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति:** नेपालले कुनै पनि सैनिक वा राजनीतिक गठबन्धनमा सामेल नभई, आफ्नो राष्ट्रिय हितलाई केन्द्रमा राखेर स्वतन्त्र परराष्ट्र नीतिको अभ्यास गर्नुपर्छ। दुवै छिमेकीसँग समान, सम्मानजनक, र सार्वभौम समानताको आधारमा सम्बन्ध सञ्चालन गर्नुपर्छ। कुनै एक छिमेकीको विरुद्ध अर्कोलाई प्रयोग गर्ने 'कार्ड' खेल्ने अदूरदर्शी प्रयासले नेपाललाई नै क्षति पुऱ्याउँछ।
- **राष्ट्रिय सुरक्षा र सीमा-रक्षा:** "सिमानामा किल्ला बलियो बनाउनु" भन्ने दिव्योपदेशको सन्देश आज पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ। यसको अर्थ केवल भौतिक किल्ला निर्माण गर्नु मात्र होइन, आफ्नो सिमानाको निरन्तर निगरानी, सीमा क्षेत्रका नागरिकको जीवनस्तर सुधार गरी उनीहरूलाई सीमा-रक्षकको रूपमा परिचालन गर्नु, र सीमा विवादहरूलाई कूटनीतिक माध्यमबाट दृढतापूर्वक समाधान गर्नु हो।
- **आन्तरिक शक्ति नै बाह्य शक्तिको प्रतिवाद:** पृथ्वीनारायण शाहले बुझेका थिए कि जबसम्म देश भित्रैबाट बलियो हुँदैन, तबसम्म बाह्य शक्तिले चलखेल गर्ने अवसर पाउँछन्। राष्ट्रिय एकता, राजनीतिक स्थिरता, र आर्थिक समृद्धि नै नेपालको सबैभन्दा बलियो 'किल्ला' हो। जब राष्ट्र आन्तरिक रूपमा

एकजुट र शक्तिशाली हुन्छ, तब कुनै पनि बाह्य शक्तिले हेप्ने वा दबाब दिने आँट गर्न सक्दैन।

४. सुशासन र न्याय: भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशीलता

दिव्योपदेशले भ्रष्टाचारलाई राष्ट्रको सबैभन्दा ठूलो शत्रु मानेको छ र यसमा शून्य सहनशीलता (zero tolerance) अपनाउन निर्देशन दिएको छ।

> *"न्याय निसाफ बिगार्ने भनेको घुस दिन्या र घुस लिन्या हुन्। यिनको त जिउ- धन हरण गरे पनि पाप लाग्दैन।"*

यो वाणीले भ्रष्टाचारप्रतिको उनको कठोर दृष्टिकोणलाई स्पष्ट पार्छ। आज नेपाल भ्रष्टाचारको दलदलमा फसेको छ। राजनीतिक नियुक्तिदेखि सामान्य सरकारी कामसम्म, घुसविना काम नहुने अवस्थाले नागरिकमा चरम निराशा र आक्रोश पैदा गरेको छ। यसले राज्यका संस्थाहरूप्रति जनताको विश्वास गुमेको छ। दिव्योपदेशको प्रकाशमा, सुशासन कायम गर्न निम्न कदमहरू चाल्नु अपरिहार्य छ:

- **कठोर दण्डको व्यवस्था:** भ्रष्टाचारलाई सामान्य अपराधको रूपमा नभई, 'राष्ट्रद्रोह' (treason) को रूपमा परिभाषित गरी सोहीअनुसारको कठोर कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्छ। भ्रष्टाचारीको सम्पत्ति जफत गर्ने मात्र नभई, उनीहरूलाई आजीवन सार्वजनिक पद धारण गर्नबाट वञ्चित गर्ने र सामाजिक रूपमा बहिष्कार गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ।
- **न्याय प्रणालीको शुद्धीकरण:** जब न्याय नै बिकाउ हुन्छ, तब राष्ट्र पतनको बाटोमा जान्छ। न्यायपालिकालाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट पूर्ण रूपमा मुक्त गरी न्यायाधीश नियुक्ति

प्रक्रियालाई पारदर्शी र योग्यतामा आधारित बनाउनुपर्छ। "अन्याय मुलुकमा हुन नदिनु" भन्ने दिव्योपदेशको मूल मर्मलाई आत्मसात् गर्दै गरिब र निमुखाले पनि सहजै न्याय पाउने अवस्था सुनिश्चित गरिनुपर्छ।

- **योग्यता प्रणालीको स्थापना:** "जान्नेलाई र चुन्नेलाई नियुक्ति दिनु" भन्ने सिद्धान्तलाई राज्य सञ्चालनको मूल आधार बनाउनुपर्छ। राजनीतिक भागबण्डा र नातावाद-कृपावादको अन्त्य गरी, हरेक सार्वजनिक पदमा योग्य, सक्षम, र नैतिकवान व्यक्तिहरूको नियुक्ति सुनिश्चित गर्ने एक निष्पक्ष प्रणालीको विकास गर्नुपर्छ।

५. राष्ट्रिय एकता र सामाजिक सद्भाव: 'साझा फूलबारी' को संरक्षण

पृथ्वीनारायण शाहको सबैभन्दा दूरदर्शी र महान् योगदान भनेको नेपाललाई एक बहु-जातीय, बहु-भाषिक, र बहु-सांस्कृतिक राष्ट्रको रूपमा परिकल्पना गर्नु हो।

> *"मेरा साना दुखले आर्ज्याको मुलुक होइन, सबै जातको फूलबारी हो। सबैलाई चेतना भया।"*

यो भनाइले उनको समावेशी र एकात्मक राष्ट्र-निर्माणको दर्शनलाई देखाउँछ। उनले नेपाललाई कुनै एक जात, वर्ण, धर्म, वा भाषाको मात्र नभई, सबैको 'साझा फूलबारी' को रूपमा व्याख्या गरे, जहाँ सबैको आ-आफ्नो पहिचान, संस्कृति, र महत्त्व छ। आज, जब जातीय, क्षेत्रीय, र साम्प्रदायिक पहिचानका नाममा समाजलाई विभाजित गर्ने प्रयासहरू भइरहेका छन्, दिव्योपदेशको यो मर्मलाई पुनर्जीवित गर्नु आवश्यक छ।

- **विविधतामा एकताको सम्मान:** राज्यले सबै जातजाति, भाषाभाषी, र संस्कृतिहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा समान

रूपमा लगानी गर्नुपर्छ। कुनै पनि समुदायलाई 'अन्य' वा 'दोस्रो दर्जा' को महसुस हुन दिनु हुँदैन। राष्ट्रिय पहिचानको निर्माण गर्दा, कुनै एक समूहको पहिचानलाई मात्र नभई, सबैको साझा पहिचानहरूको इन्द्रेणीको रूपमा विकास गरिनुपर्छ।

- **समान अवसर र समावेशिता:** राज्यका हरेक अंगमा, अवसरहरूमा सबै समुदायको समानुपातिक र न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गरिनुपर्छ। आरक्षण वा समावेशी नीतिहरूलाई भोट बैंकको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति अन्त्य गरी, वास्तविक रूपमा पछाडि परेका र सीमान्तकृत समुदायको उत्थानमा केन्द्रित गरिनुपर्छ।
- **राष्ट्रिय संवाद र मेलमिलाप:** विगतका अन्याय, विभेद, र द्वन्द्वका घाउहरूलाई सम्बोधन गर्न एक खुला र इमानदार राष्ट्रिय संवादको थालनी गरिनुपर्छ। सत्य, न्याय, र मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र समाजमा दिगो शान्ति र एकता कायम हुन सक्छ।

६. विस्तृत विश्लेषण: दिव्योपदेशका सिद्धान्तहरूको वर्तमान सन्दर्भमा गहिरो व्याख्या

माथि उल्लिखित पाँच प्रमुख सिद्धान्तहरूलाई अब हामी अझ गहिराइमा गएर वर्तमान नेपालको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्नेछौं, ताकि समाधानको मार्गचित्र अझ स्पष्ट हुन सकोस्।

आर्थिक आत्मनिर्भरता: केवल नारा होइन, राष्ट्रिय सुरक्षाको कवच

पृथ्वीनारायण शाहले आर्थिक नीतिलाई केवल समृद्धिको माध्यमको रूपमा मात्र हेरेनन्, उनले यसलाई राष्ट्रिय सुरक्षा र सार्वभौमिकताको अभिन्न अंगको रूपमा बुझेका थिए। "परदेशी महाजनलाई देशमा पस्न

नदिनु" भन्ने उनको भनाइ आजको विश्वव्यापीकरण (globalization) को युगमा असान्दर्भिक लाग्न सक्छ, तर यसको गहिरो अर्थ बुझ्नु जरुरी छ। यहाँ 'महाजन' को अर्थ केवल व्यापारी मात्र होइन, यो विदेशी आर्थिक प्रभाव र नियन्त्रणको प्रतीक हो।

वर्तमान नेपालको अर्थतन्त्र रेमिट्यान्स (remittance) मा टिकेको छ। हाम्रा युवाहरू विदेशमा पसिना बगाएर पठाएको पैसाले हामी यहाँ विदेशी सामान किनेर उपभोग गरिरहेका छौं। यो एक दुष्चक्र (vicious cycle) हो, जसले देशलाई उत्पादनशील बनाउनुको सट्टा परजीवी (parasitic) बनाइरहेको छ। कृषिप्रधान देश भएर पनि हामी अर्बौंको चामल, तरकारी र फलफूल आयात गर्छौं। योभन्दा ठूलो राष्ट्रिय लज्जा के हुन सक्छ? यसले हाम्रो खाद्य सम्प्रभुता (food sovereignty) लाई समाप्त पारेको छ र हामीलाई बाह्य शक्तिहरूको दयामा बाँच्न बाध्य बनाएको छ।

दिव्योपदेशको समाधान:

1. **कृषि क्रान्ति:** सरकारले कृषि क्षेत्रलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ। "घर-खेतमा पनि पानीको कुलो काटेर खेतहरू आवाद गर्नु" भन्ने दिव्योपदेशलाई साकार पार्न सिँचाइ, मल, बीउ, र बजारको सुनिश्चितता राज्यले गर्नुपर्छ। जमिनको वैज्ञानिक वर्गीकरण गरी चक्लाबन्दी (land pooling) र व्यावसायिक खेतीलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ।
2. **ऊर्जामा आत्मनिर्भरता:** नेपालको जलस्रोत (hydropower) हाम्रो 'सेतो सुन' हो। यसको पूर्ण क्षमतामा विकास गरी, देशमा ऊर्जाको माग पूरा गरेर, भारत र बंगलादेश जस्ता छिमेकी देशहरूमा निर्यात गर्न सकेमा यसले व्यापार घाटा कम गर्न र विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ।
3. **ज्ञान-आधारित अर्थतन्त्र:** दिव्योपदेशले परम्परागत सीप र ज्ञानको संरक्षणमा जोड दिएको छ। आजको युगमा, हामीले हाम्रा युवाहरूको प्रतिभालाई सूचना प्रविधि, सफ्टवेयर विकास, र अन्य ज्ञान-आधारित उद्योगहरूमा लगाउनुपर्छ।

नेपाललाई विश्वको लागि एक 'आउटसोर्सिङ हब' (outsourcing hub) को रूपमा विकास गर्न सकिन्छ, जसले देशमै रोजगारी सिर्जना गर्छ र विदेशी मुद्रा आर्जन गर्छ।

भू-राजनीतिक सन्तुलन: सक्रिय तटस्थता (Active Neutrality) को अभ्यास

'दुई ढुंगाको तरुल' को नीतिलाई कतिपयले निष्क्रिय (passive) वा डराएर बस्ने नीतिको रूपमा व्याख्या गर्छन्, तर यो गलत हो। पृथ्वीनारायण शाहको नीति 'सक्रिय तटस्थता' को थियो। उनले दुवै छिमेकीसँग सम्बन्ध राख्ने, तर आफ्नो राष्ट्रिय हितमा कुनै सम्झौता नगर्ने दृढता देखाए।

आज नेपालका राजनीतिक दलहरू सत्ता प्राप्तिका लागि कहिले दक्षिण त कहिले उत्तरतिर ढल्किने प्रवृत्तिले हाम्रो परराष्ट्र नीतिलाई अस्थिर र अविश्वसनीय बनाएको छ। विदेशी राजदूतहरूको अस्वाभाविक सक्रियता र राजनीतिक भेटघाटले हाम्रो सार्वभौमिकतामाथि नै प्रश्न उठाएको छ। एमसीसी (MCC), एसपीपी (SPP), र बीआरआई (BRI) जस्ता परियोजनाहरू राष्ट्रिय हितभन्दा बढी भू-राजनीतिक स्वार्थको टकरावको विषय बनेका छन्।

दिव्योपदेशको समाधान:

1. **राष्ट्रिय सहमति:** परराष्ट्र नीति जस्तो संवेदनशील विषयमा सत्तापक्ष र प्रतिपक्षबीच न्यूनतम राष्ट्रिय सहमति हुनु अनिवार्य छ। सरकार परिवर्तनसँगै परराष्ट्र नीति परिवर्तन हुने अस्थिर अवस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ।
2. **कूटनीतिक क्षमताको विकास:** हामीले हाम्रा कूटनीतिज्ञहरूलाई व्यावसायिक र सक्षम बनाउनुपर्छ। उनीहरूले केवल 'पोस्टम्यान' को भूमिका निर्वाह गर्ने होइन, उनीहरूले नेपालको हितको लागि अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा

दृढतापूर्वक लबिङ (lobbying) र वार्ता (negotiation) गर्न सक्नुपर्छ।

3 **'ट्र्याक टु' कूटनीति (Track II Diplomacy):** औपचारिक कूटनीतिक च्यानलहरूका अतिरिक्त, नागरिक समाज, बुद्धिजीवी, र पूर्व-कूटनीतिज्ञहरू सम्मिलित 'ट्र्याक टु' संयन्त्रहरूलाई सक्रिय बनाई छिमेकी देशहरूसँग जनस्तरमा सम्बन्ध सुमधुर बनाउन पहल गर्नुपर्छ।

सुशासन र न्याय: संस्थागत शुद्धीकरणको अभियान

दिव्योपदेशले भ्रष्टाचारलाई केवल आर्थिक अपराधको रूपमा मात्र हेर्दैन, यसलाई राष्ट्रको नैतिक पतनको कारण मान्दछ। "घुस दिन्या र घुस लिन्या दुवै राष्ट्रका शत्रु हुन्" भन्ने भनाइले यसको गम्भीरतालाई दर्शाउँछ।

आज भ्रष्टाचार हाम्रो समाजमा एक संस्थागत रोग (institutionalized disease) बनिसकेको छ। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (CIAA) जस्ता संवैधानिक निकायहरू समेत राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त छैनन्। ठूला भ्रष्टाचार काण्डहरू (ललिता निवास, वाइडबडी, गिरिबन्धु टी स्टेट, भुटानी शरणार्थी प्रकरण) मा संलग्न ठूला माछाहरू सधैं उम्किने र साना कर्मचारीहरू मात्र कारबाहीमा पर्ने प्रवृत्तिले दण्डहीनता (impunity) लाई बढावा दिएको छ।

दिव्योपदेशको समाधान:

1 **सम्पत्ति शुद्धीकरण:** सबै सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिहरूको सम्पत्ति विवरण पारदर्शी रूपमा सार्वजनिक गरिनुपर्छ र उनीहरूको अस्वाभाविक जीवनशैलीमाथि निगरानी राख्ने संयन्त्र बनाउनुपर्छ। आयस्रोत नखुलेको सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गर्ने कठोर कानुन ल्याउनुपर्छ।

2 **नागरिक निगरानी:** भ्रष्टाचार विरुद्धको लडाइँ केवल सरकारी निकायले मात्र जित्न सक्दैन। यसका लागि नागरिक समाज, मिडिया, र आम नागरिकको सक्रिय निगरानी

आवश्यक छ। सूचनाको हक (Right to Information) लाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गरी सरकारी काम-कारबाहीमा पारदर्शिता ल्याउनुपर्छ।

3 **नैतिक शिक्षा:** विद्यालय र विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रमहरूमा नैतिक शिक्षा, राष्ट्रियता, र नागरिक कर्तव्य जस्ता विषयहरूलाई अनिवार्य रूपमा समावेश गरी नयाँ पुस्तामा असल चरित्र निर्माण गर्नुपर्छ।

राष्ट्रिय एकता: भावनात्मक एकीकरणको आवश्यकता

पृथ्वीनारायण शाहले भौगोलिक रूपमा देशलाई एकीकरण गरे, तर भावनात्मक रूपमा सबैलाई जोड्ने काम अझै बाँकी छ। 'साझा फूलबारी' को अवधारणा यसै भावनात्मक एकीकरणको आधार हो। वर्तमानमा संघीयता (federalism) को मर्मलाई सही रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसक्दा, यसले कहिलेकाहीँ पहिचानको राजनीतिलाई अतिवादी रूप दिएर राष्ट्रिय एकतालाई कमजोर बनाउने खतरा बढेको छ। सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग गरी विभिन्न जातजाति र समुदायबीच अविश्वास र घृणा फैलाउने प्रयासहरू भइरहेका छन्।

दिव्योपदेशको समाधान:

1 **साझा राष्ट्रिय प्रतीकहरूको सम्मान:** राष्ट्रिय झण्डा, राष्ट्रिय गान, र राष्ट्रिय विभूतिहरू जस्ता साझा प्रतीकहरूको सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास गर्नुपर्छ। पृथ्वीनारायण शाहलाई केवल एक राजा वा एक जातको प्रतिनिधिको रूपमा हेर्ने संकीर्ण दृष्टिकोणबाट माथि उठेर, उनलाई आधुनिक नेपालका सबै नागरिकको साझा निर्माताको रूपमा सम्मान गर्नुपर्छ।

2 **अन्तर-सामुदायिक संवाद:** विभिन्न समुदायका अगुवा, बुद्धिजीवी, र युवाहरूबीच नियमित रूपमा अन्तर-क्रिया र संवाद कार्यक्रमहरू आयोजना गरी एक-अर्काको संस्कृति, परम्परा, र भावनाहरू बुझ्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ।

3 **इतिहासको निष्पक्ष लेखन:** नेपालको इतिहासलाई कुनै एक समुदायको दृष्टिकोणबाट मात्र नभई, सबै समुदायको योगदान र भूमिकालाई समेटेर एक निष्पक्ष र समावेशी ढंगले पुनर्लेखन र पठनपाठन गरिनुपर्छ।

७. अन्तिम शब्द: दिव्योपदेशको आत्मा र नागरिकको कर्तव्य

अन्तमा, दिव्योपदेशको आत्मा के हो? यो केवल आर्थिक, राजनीतिक, वा कूटनीतिक सिद्धान्तहरूको संग्रह मात्र होइन। यसको आत्मा हो - **राष्ट्रिय स्वाभिमान (National Pride)** र **कर्तव्यनिष्ठा (Sense of Duty)**। पृथ्वीनारायण शाहले हामीलाई एउटा भूगोल मात्र दिएनन्, उनले हामीलाई एउटा स्वाभिमानी पहिचान र त्यो पहिचानलाई जोगाउने कर्तव्य पनि दिएका छन्।

आजको संकटको मूल कारण भनेको हामीले आफ्नो कर्तव्य बिर्सनु हो। नेताले आफ्नो कर्तव्य बिर्से, कर्मचारीले आफ्नो कर्तव्य बिर्से, र कतै न कतै, नागरिकले पनि आफ्नो कर्तव्य बिर्से। हामी अधिकारको लागि लड्छौं, तर कर्तव्यको पालना गर्दैनौं। दिव्योपदेशले हामीलाई यही कर्तव्यको बोध गराउँछ। राजाको कर्तव्य प्रजाको रक्षा गर्नु हो, कर्मचारीको कर्तव्य निस्वार्थ सेवा गर्नु हो, र नागरिकको कर्तव्य राष्ट्रप्रति सचेत र जिम्मेवार बन्नु हो।

जबसम्म हरेक नेपालीले, चाहे ऊ जुनसुकै पद, पेशा, वा समुदायको होस्, आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर राष्ट्रको हितलाई सर्वोपरि ठान्दैन, तबसम्म कुनै पनि नीति वा सिद्धान्तले काम गर्दैन। दिव्योपदेशको पुनर्जागरण भनेको केवल पुराना कुरा दोहोर्याउनु होइन, यो हरेक नेपालीको मनमा राष्ट्रप्रेम र कर्तव्यनिष्ठाको भावनालाई पुन: जागृत गराउनु हो।

नेपाललाई संकटबाट बाहिर निकाल्ने जिम्मा कुनै एक नेता वा दलको मात्र होइन, यो हामी सबैको साझा कर्तव्य हो। जब हामी दिव्योपदेशको

मर्मलाई आत्मसात् गर्दै, आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर, राजनीतिक रूपमा स्वाभिमानी, सामाजिक रूपमा एकताबद्ध, र नैतिक रूपमा बलियो बन्ने संकल्पका साथ अघि बढ्छौं, तब मात्र हामीले पृथ्वीनारायण शाहले देखेको सपनाको 'असिल सनातन नेपाल' - अर्थात्, एक शुद्ध, स्वाधीन, र समृद्ध सनातन नेपाल - को निर्माण गर्न सक्नेछौं। अबको बाटो यही हो। नेपालको माटो मैत्री धर्माधारित सनातन राज्य व्यवस्था तर्फको यो यात्राको लागि हाम्रो मार्गदर्शक दिव्योपदेश नै हो।

भाग - २

पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशः

वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, अर्थशास्त्र र अन्य हिन्दू धर्मशास्त्रसँगको गहिरो विश्लेषण

---

१. प्रस्तावना [Introduction]

यो ग्रन्थ पृथ्वीनारायण शाहको प्रसिद्ध “दिव्य उपदेश” को एक विस्तृत, अनुसन्धानमूलक, र तुलनात्मक अध्ययन हो। यसको मुख्य उद्देश्य दिव्य उपदेशका सामग्रीहरूलाई केलाएर, ती उपदेशहरू कति मौलिक हुन् र कति हदसम्म वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, र अन्य हिन्दू धर्मशास्त्रका सिद्धान्तहरूबाट प्रभावित वा रूपान्तरित छन् भन्ने कुराको खोजी गर्नु हो। अनुसन्धानले यो परिकल्पनाको परीक्षण गर्नेछ कि के दिव्य उपदेशका धेरैजसो अंशहरू सनातन हिन्दु हिन्दू धर्मशास्त्रका कालातीत शिक्षाहरूको पुनर्व्याख्या वा पुनःप्याकेजिङ हुन्, जसलाई पृथ्वीनारायण शाहको नाममा प्रस्तुत गरिएको हो।

नेपालको राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक इतिहासमा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशले एक महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ। यसलाई पृथ्वीनारायण शाहको राजनीतिक दर्शन, शासनकला र दूरदर्शिताको प्रतीक मानिन्छ। यद्यपि, यसको प्रामाणिकता, मौलिकता र शास्त्रीय स्रोतहरूसँगको सम्बन्धमा गहिरो र व्यवस्थित अनुसन्धानको अभाव देखिन्छ। विद्वानहरूबीच यस विषयमा विभिन्न मतभेदहरू छन्। केहीले यसलाई पृथ्वीनारायण शाहको शतप्रतिशत मौलिक विचार मान्छन् भने, केहीले यसलाई पछि लेखिएको र उनको नाममा जोडिएको राजनीतिक दस्तावेजको रूपमा हेर्छन्। अर्कोतर्फ, केही विद्वानहरूले यसलाई प्राचीन हिन्दू ग्रन्थहरूको सार-संक्षेप मात्रमा सिमित रहेको तर्क गर्छन्।

यिनै मतभेदहरूको बीचमा एक निष्पक्ष, प्रमाणमा आधारित र तार्किक विश्लेषण प्रस्तुत गर्न दिव्य उपदेशको प्रत्येक अंशलाई शास्त्रीय ग्रन्थका श्लोक र सिद्धान्तहरूसँग तुलना गरी त्यसको स्रोत र सम्बन्ध स्थापित गर्न यहाँ प्रयास हुने छ। कुनै एक पक्षको वकालत गर्ने उदेश्यले होइन, बरु पाठकहरूलाई दिव्य उपदेशको गहिरो र बहुआयामिक समझ प्रदान गर्नु हाम्रो उदेश्य हो। ताकिपाठकहरू आफैंले यसको महत्त्व र सान्दर्भिकताको मूल्याङ्कन गर्न सकून्।

---

२. दिव्य उपदेशको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि [Historical Background]

दिव्य उपदेशको ऐतिहासिकता र यसको वर्तमान स्वरूपको यात्रा आफैंमा एक रोचक कथा हो। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना अन्तिम दिनहरूमा नुवाकोटको शेरा दरबारमा भारदारहरूलाई दिएका उपदेशहरू नै पछि गएर 'दिव्य उपदेश' को नामले चिनिन थालेको हो भन्ने विश्वास गरिन्छ। तर, यी उपदेशहरू तत्कालै लिपिबद्ध गरिएका थिएनन्। यी उपदेशहरू श्रुति परम्परा (oral tradition) मार्फत एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै गए।

यो उपदेश पहिलो पटक लिखित रूपमा कहिले आयो भन्ने विषयमा यकिन प्रमाण छैन। तर, इतिहासकारहरूका अनुसार, योगी नरहरिनाथ र बाबुराम आचार्य जस्ता विद्वानहरूको प्रयासमा वि.सं. २००९ (सन् १९५२-५३) तिर यसलाई संकलन गरी पहिलो पटक प्रकाशित गरिएको थियो। उनीहरूले विभिन्न पुराना पाण्डुलिपिहरू र जनश्रुतिहरूलाई आधार मानेर यसको संकलन गरेका थिए। यस प्रकाशनपछि नै दिव्य उपदेशले राष्ट्रिय स्तरमा चर्चा पायो र यसलाई पृथ्वीनारायण शाहको आधिकारिक विचारको रूपमा हेर्न थालियो।

राजा महेन्द्रको शासनकालमा (१९५५-१९७२) राष्ट्रियताको भावनालाई सुदृढ गर्न दिव्य उपदेशको व्यापक प्रचार-प्रसार गरियो। यसलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरियो र पृथ्वी जयन्ती (पुस २७) लाई 'राष्ट्रिय एकता दिवस' को रूपमा मनाउन थालियो। यस अवधिमा दिव्य उपदेशलाई नेपालको राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता र पहिचानको आधार स्तम्भको रूपमा स्थापित गरियो। यद्यपि, यस राजनीतिक प्रयोगले यसको ऐतिहासिक र प्राज्ञिक विश्लेषणमा केही हदसम्म छाया पार्यो।

यस ग्रन्थले दिव्य उपदेशको प्रकाशन, प्रचार-प्रसार र यससँग जोडिएका राजनीतिक आयामहरूको पनि आलोचनात्मक समीक्षा गर्नेछ, ताकि यसको ऐतिहासिक यात्रालाई सही परिप्रेक्ष्यमा बुझ्न सकियोस्।

---

३. पृथ्वीनारायण शाहको जीवन र राज्य [Life and Reign]

पृथ्वीनारायण शाह (वि.सं. १७७९–१८३१ / सन् १७२३–१७७५) आधुनिक नेपालका निर्माता हुन्। उनी गोरखाका राजा नरभूपाल शाह र रानी कौशल्यावतीका छोरा थिए। उनको जन्म हुँदा नेपाल बाइसे र चौबीसे राज्यहरू लगायत काठमाडौं उपत्यकाका तीन मल्ल राज्यहरूमा विभाजित थियो। यी स-साना राज्यहरू आपसमा लडिरहन्थे, जसले गर्दा समग्र नेपाल कमजोर र अस्थिर थियो।

प्रारम्भिक जीवन र शिक्षा: पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो बाल्यकालदेखि नै राजनीतिक र सामरिक शिक्षा पाएका थिए। उनकी आमा कौशल्यावतीले उनलाई महाभारत र रामायणका कथाहरू मार्फत कूटनीति र राजधर्मको ज्ञान दिइन्। उनका गुरुहरूले उनलाई शस्त्र-अस्त्र चलाउन र युद्धकलामा निपुण बनाए। उनले भारतका विभिन्न तीर्थस्थलहरूको भ्रमण गर्दा त्यहाँको राजनीतिक अवस्था र अंग्रेजहरूको बढ्दो शक्तिलाई नजिकबाट नियाल्ने मौका पाए। यही अनुभवले उनलाई एक शक्तिशाली र एकीकृत नेपालको आवश्यकता बोध गरायो।

एकीकरण अभियान: वि.सं. १७९९ (सन् १७४२) मा गोरखाको राजगद्दी सम्हालेपछि, उनले नेपाल एकीकरणको महाअभियान सुरु गरे। उनको रणनीति केवल सैन्य आक्रमणमा मात्र सीमित थिएन, बरु कूटनीतिक कौशल, आर्थिक नाकाबन्दी र सामाजिक एकताको एक मिश्रित रूप थियो।

नुवाकोट विजय (१७४४): काठमाडौं उपत्यका प्रवेशको मुख्य द्वार नुवाकोटमाथिको विजय उनको पहिलो र महत्त्वपूर्ण सफलता थियो।

कीर्तिपुर विजय: कीर्तिपुरमाथि विजय हासिल गर्न उनलाई तीन पटकसम्म आक्रमण गर्नुपर्‍यो र ठूलो क्षति बेहोर्नुपर्‍यो।

उपत्यका विजय (१७६८-६९): लामो समयको आर्थिक नाकाबन्दीपछि उनले क्रमशः कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुरमाथि विजय हासिल गरी काठमाडौं उपत्यकालाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिए।

पूर्वी र पश्चिमी विजय: उपत्यका विजयपछि उनले पूर्वमा विजयपुर र चौदण्डी तथा पश्चिममा बाइसे र चौबीसे राज्यहरूमाथि आफ्नो अभियान जारी राखे।

आफ्नो ३२ वर्षे शासनकालमा उनले नेपालको सिमाना पूर्वमा टिस्टा नदीदेखि पश्चिममा मर्स्याङ्दी नदीसम्म विस्तार गरे। उनको मृत्युपछि उनका छोरा-नातिहरूले यो अभियानलाई अगाडि बढाउँदै नेपाललाई

अझ विशाल बनाए। दिव्य उपदेश उनको यही लामो र कठिन अनुभवको सार हो, जसमा उनले भावी पुस्ताका लागि शासन सञ्चालनका सूत्रहरू छोडेका छन्।

---

४. नेपालको भू-राजनीतिक स्थिति [Geopolitical Context]

अठारौं शताब्दीको मध्यमा नेपालको भू-राजनीतिक अवस्था अत्यन्तै जटिल र संवेदनशील थियो। दक्षिणमा इस्ट इन्डिया कम्पनी (East India Company) को नाममा ब्रिटिश साम्राज्य तीव्र गतिमा फैलिरहेको थियो भने उत्तरमा शक्तिशाली तिब्बती-चिनियाँ साम्राज्य थियो। यी दुई विशाल शक्तिहरूको बीचमा हिमालयको काखमा अवस्थित नेपाल विभिन्न स-साना राज्यहरूमा विभाजित थियो।

पृथ्वीनारायण शाहले यो भू-राजनीतिक यथार्थलाई गहिरोसँग बुझेका थिए। उनले दिव्य उपदेशमा भनेका छन्, “यो राज्य दुई ढुङ्गाबीचको तरुल जस्तो छ।” यो एक साधारण भनाइ मात्र होइन, बरु नेपालको परराष्ट्र नीतिको मूल मन्त्र हो। उनले बुझेका थिए कि नेपालको अस्तित्व जोगाउनका लागि यी दुई छिमेकीहरूसँग अत्यन्तै सन्तुलित र सतर्क सम्बन्ध राख्नुपर्छ।

दक्षिणको खतरा: दक्षिणमा अंग्रेजहरू व्यापारको बहानामा भारतका राज्यहरूलाई एकपछि अर्को गर्दै आफ्नो अधीनमा लिइरहेका थिए। पृथ्वीनारायण शाहले अंग्रेजहरूको यो विस्तारवादी नीतिलाई “महाचतुर” भनेका छन्। उनले अंग्रेजहरूलाई नेपालभित्र पस्न दिनुहुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिएका छन्, किनकि उनीहरूले देशको अर्थतन्त्र र सार्वभौमिकतामाथि कब्जा जमाउन सक्थे। मीर कासिमको नेतृत्वमा आएको अंग्रेजी फौजलाई सिन्धुलीगढीमा पराजित गरेपछि उनी अंग्रेजहरूप्रति झनै सतर्क भएका थिए।

उत्तरको सम्बन्ध: उत्तरमा तिब्बत र चीनसँग नेपालको पुरानो व्यापारिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध थियो। पृथ्वीनारायण शाहले यो

सम्बन्धलाई कायम राख्दै आफ्नो उत्तरी सिमाना सुरक्षित राख्ने नीति लिए। उनले उत्तरसँग पनि “घाहा (मित्रता) राख्नु” भनेका छन्, तर पूर्ण रूपमा निर्भर हुन नहुने संकेत गरेका छन्।

यसरी, दिव्य उपदेशमा वर्णित भू-राजनीतिक सिद्धान्तहरू केवल तत्कालीन परिस्थितिको विश्लेषण मात्र होइन, बरु भविष्यको नेपालका लागि एक स्थायी परराष्ट्र नीतिको मार्गदर्शन पनि हो। यसले नेपाललाई सधैं एक स्वतन्त्र र सार्वभौम राष्ट्रको रूपमा उभिनका लागि आवश्यक सन्तुलन र सतर्कताको पाठ सिकाउँछ।

---

५. अनुसन्धान विधि र स्रोत [Research Methodology]

यस ग्रन्थको अनुसन्धान विधि मूलतः **गुणात्मक (Qualitative)** र **तुलनात्मक (Comparative)** प्रकृतिको छ। यसले दिव्य उपदेशको सामग्रीलाई हिन्दू धर्मका प्रमुख शास्त्रीय ग्रन्थहरूसँग तुलना गरी त्यसको वैचारिक स्रोत र सम्बन्धको विश्लेषण गर्दछ।

अनुसन्धानका लागि निम्न विधिहरू अपनाइएको छ:

१. **पाठ विश्लेषण (Textual Analysis):** दिव्य उपदेशको मूल पाठलाई शब्द-शब्द केलाएर त्यसको अर्थ, सन्दर्भ र भावको गहिरो विश्लेषण गरिएको छ। पृथ्वीनारायण शाहले प्रयोग गरेका शब्द, रूपक र शैलीको अध्ययन गरी त्यसको भित्री आशय पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ।

२. **तुलनात्मक अध्ययन (Comparative Study):** दिव्य उपदेशका प्रत्येक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरूलाई वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, मनुस्मृति, महाभारतको शान्तिपर्व, र अन्य नीति शास्त्रहरूसँग तुलना गरिएको छ। यो तुलना केवल सतही समानतामा आधारित छैन, बरु वैचारिक संरचना, दार्शनिक आधार र व्यावहारिक प्रयोगको स्तरमा गरिएको छ।

३. **ऐतिहासिक विश्लेषण (Historical Analysis):** दिव्य उपदेशलाई त्यसको ऐतिहासिक सन्दर्भमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ। अठारौं शताब्दीको सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक अवस्थाले दिव्य उपदेशका सिद्धान्तहरूलाई कसरी प्रभावित गर्‍यो भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ।

४. **स्रोत समीक्षा (Source Criticism):** अनुसन्धानका लागि प्रयोग गरिएका प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतहरूको आलोचनात्मक समीक्षा गरिएको छ। दिव्य उपदेशका विभिन्न संस्करणहरू, पाण्डुलिपिहरू, र त्यसमाथि लेखिएका टीका-टिप्पणीहरूको प्रामाणिकता र विश्वसनीयताको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

अनुसन्धानका स्रोतहरू: प्राथमिक स्रोत (Primary Sources): दिव्य उपदेशका विभिन्न प्रकाशित संस्करणहरू (योगी नरहरिनाथ, बाबुराम आचार्य, आदिद्वारा सम्पादित)। वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, अर्थशास्त्र, मनुस्मृति, महाभारत, शुक्र नीति, आदि जस्ता शास्त्रीय ग्रन्थहरूको मूल संस्कृत पाठ र त्यसका आधिकारिक अनुवादहरू। पृथ्वीनारायण शाहकालीन शिलालेख, पत्र र अन्य ऐतिहासिक दस्तावेजहरू।

द्वितीयक स्रोत (Secondary Sources):

- लुड्विग एफ. स्टिलर, बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, महेशचन्द्र रेग्मी, र अन्य स्वदेशी तथा विदेशी इतिहासकारहरूका पुस्तक र लेखहरू।
- दिव्य उपदेश र नेपालको इतिहाससम्बन्धी विभिन्न जर्नल, शोधपत्र र प्राज्ञिक प्रकाशनहरू।

यस अनुसन्धानले सकेसम्म निष्पक्ष र वस्तुनिष्ठ भई प्रमाणमा आधारित निष्कर्ष निकाल्ने लक्ष्य राखेको छ।

६. प्रामाणिकता सम्बन्धी बहस [Authenticity Debates]

दिव्य उपदेशको प्रामाणिकताको विषय लामो समयदेखि प्राज्ञिक र राजनीतिक वृत्तमा बहसको केन्द्रमा रहेको छ। के यो साँच्चै पृथ्वीनारायण शाहले बोलेका शब्दहरूको संग्रह हो, वा पछि कसैले लेखेर उनको नाममा जोडिदिएको हो? यस विषयमा मुख्यतया तीनवटा धारहरू देखिन्छन्:

पहिलो धार: पूर्णतया मौलिक र प्रामाणिक यस धारका समर्थकहरू दिव्य उपदेशलाई पृथ्वीनारायण शाहको आफ्नै मौलिक विचार र अनुभवको सार मान्छन्। उनीहरूका अनुसार, यसमा व्यक्त गरिएका विचारहरू, भाषा-शैली र तत्कालीन परिस्थितिको सटिक चित्रणले यो उनको आफ्नै वाणी भएको पुष्टि गर्छ। इतिहासकार बाबुराम आचार्य, योगी नरहरिनाथ र अन्य राष्ट्रवादी विचारकहरू यस मतका प्रमुख प्रवक्ता हुन्। उनीहरू तर्क गर्छन् कि दिव्य उपदेशमा पाइने जीवन्तता, दूरदर्शिता र व्यावहारिक ज्ञान पृथ्वीनारायण शाह जस्तो युगपुरुषमा मात्र सम्भव छ।

दोस्रो धार: पछि थपिएको राजनीतिक दस्तावेज यो धारले दिव्य उपदेशको वर्तमान स्वरूपमाथि प्रश्न उठाउँछ। यसका समर्थकहरू, विशेष गरी केही पश्चिमा इतिहासकारहरू र वामपन्थी विचारकहरू, तर्क गर्छन् कि दिव्य उपदेशलाई राजा महेन्द्रको पञ्चायती शासनकालमा राष्ट्रियतालाई बलियो बनाउन र शाहवंशीय शासनको महिमामण्डन गर्न पुनर्लेखन वा परिमार्जन गरिएको हो। उनीहरूका अनुसार, पृथ्वीनारायण शाहले केही उपदेशहरू दिएका हुन सक्छन्, तर त्यसलाई पछि राजनीतिक उद्देश्य पूरा गर्नका लागि बढाइचढाइ गरी प्रस्तुत गरियो। उनीहरू यसको प्रकाशनको समय (१९५० को दशक) र पञ्चायतकालमा भएको व्यापक प्रचारलाई यसको प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्छन्।

तेस्रो धार: शास्त्रीय ज्ञानको पुनर्व्याख्या यो धारले दिव्य उपदेशलाई न पूर्णतया मौलिक मान्छ, न त पूर्णतया बनावटी। यसका अनुसार, दिव्य

उपदेशका अधिकांश सिद्धान्तहरू प्राचीन हिन्दू धर्मशास्त्रहरू (जस्तै अर्थशास्त्र, मनुस्मृति, महाभारत) बाट लिइएका हुन्। पृथ्वीनारायण शाहले ती कालातीत सिद्धान्तहरूलाई आफ्नो समय र नेपालको विशिष्ट सन्दर्भमा ढालेर व्यावहारिक रूप दिएका हुन्। यस अर्थमा, उनी एक मौलिक विचारकभन्दा पनि एक कुशल 'synthesizer' (समन्वयकर्ता) थिए, जसले प्राचीन ज्ञानलाई नयाँ परिस्थितिमा लागू गर्ने क्षमता राख्थे। यो ग्रन्थ मूलतः यही तेस्रो धारको विस्तृत अन्वेषण हो।

यी तीनवटै धारहरूको आफ्नै तर्क र प्रमाणहरू छन्। यस अध्ययनले कुनै एक धारलाई अन्तिम सत्यको रूपमा स्थापित गर्नुभन्दा पनि सबै पक्षहरूको आलोचनात्मक विश्लेषण गरी पाठकलाई आफ्नै निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्नेछ।

---

७. विभिन्न संस्करण र पाण्डुलिपिहरू [Versions and Manuscripts]

दिव्य उपदेशको कुनै एउटै सर्वमान्य र आधिकारिक पाण्डुलिपि (manuscript) उपलब्ध छैन। यो श्रुति परम्परामा आधारित भएकोले समयक्रममा यसका विभिन्न संस्करणहरू विकसित भए। हाल उपलब्ध संस्करणहरू विभिन्न विद्वानहरूले फरक-फरक स्रोतहरूबाट संकलन गरेका हुन्, जसका कारण तिनीहरूको पाठमा केही भिन्नताहरू पाइन्छन्।

प्रमुख संस्करणहरू:

- **योगी नरहरिनाथ संस्करण:** योगी नरहरिनाथले विभिन्न पुराना कागजपत्र र जनश्रुतिहरूका आधारमा दिव्य उपदेशको एक संस्करण तयार पारेका थिए। यो संस्करण भाषा र प्रस्तुतिको हिसाबले अलि पुरानो र मौलिक मानिन्छ।
- **बाबुराम आचार्य संस्करण:** इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले पनि आफ्नो अनुसन्धानको आधारमा दिव्य

उपदेशको एक महत्त्वपूर्ण संस्करण प्रकाशित गरेका छन्। उनको संस्करणलाई बढी व्यवस्थित र ऐतिहासिक रूपमा व्याख्या गरिएको मानिन्छ।

- **नयराज पन्त र अन्यको संस्करण:** भाषावंशावली र अन्य ऐतिहासिक स्रोतहरूको अध्ययन गर्ने विद्वानहरूले पनि दिव्य उपदेशका अंशहरू फेला पारेका छन्, जसले यसको पाठमा थप विविधता थपेको छ।

पाण्डुलिपिहरूको अवस्था: दिव्य उपदेशको कुनै पूर्ण र पृथ्वीनारायण शाह कालीन पाण्डुलिपि हालसम्म फेला परेको छैन। भेटिएका केही टुक्राटाक्री पाण्डुलिपिहरू पनि पछिका प्रतिलिपिहरू हुन्। यसले गर्दा कुन पाठ सबैभन्दा सक्कली हो भनेर किटान गर्न गाह्रो छ।

पाठमा भिन्नता: विभिन्न संस्करणहरूमा शब्द, वाक्य संरचना र केही उपदेशहरूको क्रममा समेत भिन्नता पाइन्छ। उदाहरणका लागि, केही संस्करणमा घुस दिने र लिनेलाई "महाशत्रु" भनिएको छ भने केहीमा केवल "शत्रु" भनिएको छ। यस्ता सानातिना भिन्नताहरूले अर्थमा ठूलो फरक नपारे पनि यसको मूल पाठको यथार्थतामाथि प्रश्न उठाउँछन्।

यस अध्ययनले विभिन्न संस्करणहरूमा पाइने समानता र भिन्नताहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्नेछ। यसले कुन पाठ बढी तार्किक र ऐतिहासिक रूपमा संगत देखिन्छ भन्ने विश्लेषण गरी अनुसन्धानका लागि एक मानक पाठ (standard text) को आधार तयार गर्नेछ। यद्यपि, कुनै पनि एउटा संस्करणलाई अन्तिम सत्य मान्नुको सट्टा, समग्र भाव र सन्देशलाई नै दिव्य उपदेशको मूल आत्माको रूपमा ग्रहण गरिनेछ।

८. वेदको राजनीतिक दर्शन [Vedic Political Philosophy]

वेद सनातन हिन्दू धर्मको सबैभन्दा पुरानो र आधारभूत ग्रन्थ हो। वेदहरू केवल आध्यात्मिक ज्ञानका स्रोत मात्र होइनन्, बरु यिनीहरूमा राजनीतिक, सामाजिक र नैतिक जीवनका सिद्धान्तहरू पनि निहित

छन्। वैदिक राजनीतिक दर्शनले राज्य (State), राजा (King), प्रजा (Subjects) र शासन (Governance) को अवधारणालाई एक ब्रह्माण्डीय र नैतिक ढाँचाभित्र राखेर हेर्छ।

राज्यको अवधारणा: वैदिक कालमा 'राज्य' को अवधारणा आजको जस्तो भौगोलिक सिमानामा मात्र सीमित थिएन। यो एक सामाजिक-राजनीतिक संगठन थियो, जसको मुख्य उद्देश्य 'धर्म' को स्थापना र पालना गर्नु थियो। 'धर्म' यहाँ 'Religion' को अर्थमा मात्र नभई, ब्रह्माण्डीय नियम, नैतिकता, र सामाजिक कर्तव्यको समग्र रूप हो। राज्यको कर्तव्य नागरिकहरूको भौतिक सुरक्षा र समृद्धि मात्र होइन, उनीहरूको आध्यात्मिक र नैतिक उत्थान पनि सुनिश्चित गर्नु थियो।

राजाको भूमिका: राजालाई 'राजन्' भनिन्थ्यो। राजाको पद वंशानुगत भए तापनि, उसको वैधता (legitimacy) धर्मको पालना गर्ने क्षमतामा निर्भर रहन्थ्यो। राजालाई ईश्वरको प्रतिनिधि मानिन्थ्यो, तर ऊ निरंकुश (absolute) थिएन। उसले 'धर्म' को अधीनमा रहेर शासन गर्नुपर्थ्यो। ऐतरेय ब्राह्मणमा उल्लेख भएअनुसार, देवताहरूले असुरहरूसँगको युद्धमा पराजित हुन थालेपछि आफ्नो नेतृत्व गर्नका लागि एक राजा (इन्द्र) को चुनाव गरेका थिए। यसले के देखाउँछ भने, राजाको मुख्य कर्तव्य राज्यलाई बाह्य आक्रमणबाट रक्षा गर्नु हो।

राजाले राजपुरोहित (Chief Priest) को सल्लाहमा काम गर्नुपर्थ्यो। राजपुरोहितले राजालाई धर्मको मार्गमा हिँड्न र सही निर्णय लिन मद्दत गर्थे। यसले राजाको शक्तिमाथि एक प्रकारको नैतिक अंकुश (moral check) लगाउँथ्यो।

सभा र समिति: वैदिक कालमा राजालाई सल्लाह दिन र उसको शक्तिलाई नियन्त्रण गर्न 'सभा' र 'समिति' नामक दुई महत्त्वपूर्ण संस्थाहरू थिए। **समिति:** यो एक आम जनसभा थियो, जसमा कबीलाका सबै सदस्यहरूले भाग लिन सक्थे। यसले राजाको चुनाव गर्ने, नीति-निर्माणमा छलफल गर्ने र महत्त्वपूर्ण राजनीतिक निर्णयहरू लिने काम गर्थ्यो। **सभा:** यो एक सानो र विशिष्ट निकाय थियो, जसमा वृद्ध र अभिजात वर्गका मानिसहरू (elites) हुन्थे। यसले न्यायिक

कार्यहरू गर्थ्यो र समितिका निर्णयहरूलाई कार्यान्वयन गर्न मद्दत गर्थ्यो।

यी संस्थाहरूले वैदिक राजनीतिक प्रणालीलाई एक प्रकारको लोकतान्त्रिक र सहभागितामूलक चरित्र प्रदान गरेका थिए। दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले भारदारहरूसँग सल्लाह लिने र उनीहरूको भूमिकालाई महत्त्व दिने जुन कुरा गरेका छन्, त्यसको जरा यही वैदिक परम्परामा भेटिन्छ।

---

९. ऋग्वेद र यजुर्वेदमा राज्यशास्त्र [Statecraft in Vedas]

ऋग्वेद र यजुर्वेदमा राज्य सञ्चालन, राजाका कर्तव्यहरू र राजनीतिक संगठनबारे महत्त्वपूर्ण सूत्रहरू पाइन्छन्।

ऋग्वेदः ऋग्वेद विश्वको सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ मानिन्छ। यसमा प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक सिद्धान्तहरूको व्याख्या नगरिए पनि, विभिन्न सूक्तहरूमा राजा, युद्ध, र सामाजिक व्यवस्थाबारे उल्लेख पाइन्छ। **राजाको दैवी उत्पत्ति (Divine Origin of King):** ऋग्वेदका केही सूक्तहरूले राजालाई इन्द्र, वरुण, र अग्निसँग तुलना गरेका छन्, जसले राजाको पदलाई एक दैवी प्रतिष्ठा प्रदान गर्दछ। तर, यो दैवी अधिकार निरंकुशताका लागि होइन, बरु प्रजाको रक्षा र पालन गर्ने जिम्मेवारीसँग जोडिएको छ। **राष्ट्रको अवधारणाः** 'राष्ट्र' शब्दको प्रयोग ऋग्वेदमा भएको पाइन्छ, जसले एक निश्चित भू-भाग र त्यहाँ बस्ने मानिसहरूको समुदायलाई जनाउँछ। **दशराज्ञ युद्ध (Battle of Ten Kings):** ऋग्वेदको सातौं मण्डलमा उल्लेखित दशराज्ञ युद्धले तत्कालीन समयको अन्तर-राज्य सम्बन्ध, गठबन्धन र युद्ध रणनीतिको झलक दिन्छ। यसमा सुदास नामक राजाले दश राजाहरूको गठबन्धनलाई पराजित गरेको वर्णन छ।

यजुर्वेदः यजुर्वेद मूलतः यज्ञ-अनुष्ठानसँग सम्बन्धित छ, तर यसमा राजसूय, वाजपेय, र अश्वमेध जस्ता ठूला यज्ञहरूको वर्णन पाइन्छ, जुन

राजाको शक्ति, प्रतिष्ठा र सार्वभौमिकतासँग जोडिएका थिए। **राजसूय यज्ञः** यो यज्ञ राजाको राज्याभिषेक (coronation) को समयमा गरिन्थ्यो। यसले राजालाई वैधता प्रदान गर्थ्यो र उसलाई ब्रह्माण्डीय व्यवस्था (ऋत) को संरक्षकको रूपमा स्थापित गर्थ्यो। **वाजपेय यज्ञः** यो यज्ञले राजालाई 'सम्राट्' को पदवी दिन्थ्यो र उसको शक्तिलाई सुदृढ गर्थ्यो। **अश्वमेध यज्ञः** यो सबैभन्दा ठूलो र महत्त्वपूर्ण यज्ञ थियो, जुन चक्रवर्ती सम्राट् बन्ने आकांक्षा राख्ने राजाले मात्र गर्थे। यसमा एउटा घोडालाई एक वर्षसम्म स्वतन्त्र रूपमा घुम्न छोडिन्थ्यो र त्यो घोडा जुन-जुन राज्यमा जान्थ्यो, त्यहाँका राजाहरूले कि त अधीनता स्वीकार गर्नुपर्थ्यो, कि त युद्ध गर्नुपर्थ्यो।

यी यज्ञहरू केवल धार्मिक अनुष्ठान मात्र थिएनन्, बरु यिनीहरू राजनीतिक शक्ति प्रदर्शन, गठबन्धन निर्माण, र राज्य विस्तारका माध्यम पनि थिए। पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानलाई पनि एक प्रकारको आधुनिक 'अश्वमेध यज्ञ' को रूपमा हेर्न सकिन्छ, जहाँ उनले विभिन्न राज्यहरूलाई आफ्नो अधीनमा ल्याएर एक विशाल राष्ट्रको निर्माण गरे।

---

१०. उपनिषद्को ज्ञान परम्परा [Upanishadic Knowledge]

उपनिषद्हरू वेदका अन्तिम भाग हुन् र यिनीहरूलाई 'वेदान्त' (वेदको अन्त्य) पनि भनिन्छ। यिनीहरू मूलतः आध्यात्मिक र दार्शनिक ग्रन्थ हुन्, जसले ब्रह्म (Ultimate Reality), आत्मा (Self), र मोक्ष (Liberation) को खोजी गर्दछन्। यद्यपि उपनिषद्हरूमा प्रत्यक्ष राजनीतिक सिद्धान्तहरू पाइँदैनन्, तर यिनीहरूले प्रतिपादन गरेको ज्ञान, नैतिकता र कर्तव्यको दर्शनले शासकको चरित्र र शासनको उद्देश्यलाई गहिरो प्रभाव पारेको छ।

राजर्षिको अवधारणा (Concept of Rajarshi): उपनिषद्हरूले 'राजर्षि' को आदर्श प्रस्तुत गरेका छन्। राजर्षि त्यो राजा हो, जो राजा (Raja) पनि हो र ऋषि (Sage) पनि। अर्थात्, उसले भौतिक संसारमा

शासन गर्दा पनि आत्म-ज्ञान प्राप्त गरेको हुन्छ र ऊ लोभ, मोह, र अहंकारबाट मुक्त हुन्छ। जनक, जो विदेहका राजा थिए, उपनिषद्हरूमा एक आदर्श राजर्षिको रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन्। उनी दरबारमा बसेर पनि एक सन्यासी जस्तै अनासक्त थिए।

यो आदर्शले शासकलाई केवल एक राजनीतिक नेताको रूपमा मात्र नभई, एक आध्यात्मिक मार्गदर्शकको रूपमा पनि स्थापित गर्दछ। शासकले आफ्नो प्रजाको भौतिक मात्र होइन, नैतिक र आध्यात्मिक कल्याणको पनि ख्याल राख्नुपर्छ भन्ने सन्देश यसमा निहित छ।

ज्ञान र शासन: उपनिषद्हरूले अज्ञानलाई नै सबै दुःखको कारण मानेका छन्। यसैले, एक असल शासक ज्ञानी हुनु अनिवार्य छ। उसले आत्म-ज्ञान (knowledge of the self) र विश्व-ज्ञान (knowledge of the world) दुवै प्राप्त गरेको हुनुपर्छ। जब शासक ज्ञानी हुन्छ, तब मात्र उसले निष्पक्ष, न्यायपूर्ण र प्रजाको हितमा शासन गर्न सक्छ।

दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले भारदारहरूलाई बुद्धिमान र विवेकशील हुन दिएको सल्लाह, र घुसखोरी जस्ता नैतिक पतनका कार्यहरूबाट टाढा रहन दिएको चेतावनीमा उपनिषद्को यही ज्ञान-परम्पराको प्रतिध्वनि सुन्न सकिन्छ। एक असल शासक र असल प्रशासनका लागि भौतिक शक्ति मात्र होइन, नैतिक र बौद्धिक शक्ति पनि उत्तिकै आवश्यक छ भन्ने कुरा उपनिषद्को केन्द्रीय सन्देश हो।

---

११. भगवद्गीताको क्षत्रिय धर्म [Kshatriya Dharma in Bhagavad Gita]

भगवद्गीता महाभारतको भीष्मपर्वको एक अंश हो। यो भगवान् कृष्णले कुरुक्षेत्रको युद्धभूमिमा अर्जुनलाई दिएको उपदेश हो। गीताले कर्मयोग, ज्ञानयोग, र भक्तियोगको माध्यमबाट जीवन र कर्तव्यको दर्शन प्रस्तुत गर्दछ। यसमा ‘क्षत्रिय धर्म’ को अवधारणालाई विशेष महत्त्व दिइएको छ, जसले शासक र सैनिक वर्गको कर्तव्यलाई परिभाषित गर्दछ।

क्षत्रिय धर्म के हो? क्षत्रियको धर्म भनेको समाज र राष्ट्रको रक्षा गर्नु हो। गीताका अनुसार, युद्धबाट भाग्नु क्षत्रियका लागि सबैभन्दा ठूलो पाप हो। आफ्नो कर्तव्य (धर्म) को पालनाका लागि आवश्यक परेमा युद्ध गर्नु उसको परम कर्तव्य हो। कृष्णले अर्जुनलाई भन्छन्:

"हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः॥" (गीता २.३७)

अर्थः *यदि तिमी युद्धमा मारियौ भने स्वर्ग प्राप्त गर्नेछौ, र यदि जित्यौ भने पृथ्वीको राज्य भोग गर्नेछौ। त्यसैले, हे कौन्तेय, युद्धको निश्चय गरेर उठ।*

यो श्लोकले क्षत्रियलाई आफ्नो कर्तव्यबाट विमुख नहुन प्रेरित गर्दछ। पृथ्वीनारायण शाहको जीवन र एकीकरण अभियान यही क्षत्रिय धर्मको एक ज्वलन्त उदाहरण हो। उनले नेपालको एकीकरणलाई आफ्नो 'धर्म' माने र त्यसका लागि अनेकौं कठिनाइ र युद्धहरूको सामना गरे।

निष्काम कर्मयोग (Action without Attachment): गीताको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'निष्काम कर्मयोग' हो। यसको अर्थ हो, प्राप्तिमा आशक्ति नराखी आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नु।

कृष्णले भन्छन्:

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥" (गीता २.४७)

अर्थः *तिम्रो अधिकार केवल कर्ममा छ, त्यसको फलमा कहिल्यै छैन। तिमी न कर्मको फलको कारण बन, न त कर्म नगर्नमा तिम्रो आसक्ति होस्।*

यो सिद्धान्तले शासकलाई व्यक्तिगत लाभ, लोभ वा मोहबाट माथि उठेर केवल प्रजा र राष्ट्रको हितका लागि काम गर्न प्रेरित गर्दछ। दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले घुस लिने र दिनेलाई राष्ट्रको शत्रु भनेका छन्। यो भनाइले शासक र प्रशासकहरू व्यक्तिगत स्वार्थबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने गीताको यही निष्काम कर्मको भावनालाई प्रतिबिम्बित

गर्दछ। एक शासकले आफ्नो कार्यलाई व्यक्तिगत लाभ-हानिको नजरले होइन, केवल आफ्नो कर्तव्यको रूपमा हेर्नुपर्छ।

---

१२. कौटिल्यको अर्थशास्त्र [Kautilya's Arthashastra]

कौटिल्य (चाणक्य) द्वारा चौथो शताब्दी ईसा पूर्वमा रचित 'अर्थशास्त्र' राज्यशास्त्र, कूटनीति, र शासनकलाको एक महान् ग्रन्थ हो। यसलाई विश्वको सबैभन्दा पुरानो र विस्तृत राजनीतिक ग्रन्थहरूमध्ये एक मानिन्छ। दिव्य उपदेशका धेरै व्यावहारिक र राजनीतिक सिद्धान्तहरू अर्थशास्त्रबाट गहिरो रूपमा प्रभावित देखिन्छन्।

राज्यको सप्ताङ्ग सिद्धान्त (Saptanga Theory): अर्थशास्त्रले राज्यलाई सात अंग (elements) भएको एक जीवन्त शरीरको रूपमा कल्पना गरेको छ। यी सात अंगहरू हुन्: 1. **स्वामी (The King):** राजा, जो राज्यको शिर हो। 2. **अमात्य (The Minister):** मन्त्री, जो राज्यको आँखा हो। 3. **जनपद (The Territory and People):** भू-भाग र प्रजा, जो राज्यको जाँघ हो। 4. **दुर्ग (The Fort):** किल्ला, जो राज्यको पाखुरा हो। 5. **कोष (The Treasury):** राजकोष, जो राज्यको मुख हो। 6. **दण्ड (The Army):** सेना, जो राज्यको मस्तिष्क हो। 7. **मित्र (The Ally):** मित्र राष्ट्र, जो राज्यको कान हो।

कौटिल्यका अनुसार, यी सबै अंगहरू स्वस्थ र बलियो भएमा मात्र राज्य शक्तिशाली हुन्छ। दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले असल मन्त्री (भारदार) को छनोट, किल्लाहरूको निर्माण, सेनाको संगठन, र छिमेकी सँगको सम्बन्धमा दिएको जोडले उनी अर्थशास्त्रको यो सप्ताङ्ग सिद्धान्तबाट परिचित थिए भन्ने देखाउँछ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रण: अर्थशास्त्रमा भ्रष्टाचारलाई राज्यको सबैभन्दा ठूलो खतरा मानिएको छ। कौटिल्यले ४० प्रकारका भ्रष्टाचारको सूची दिएका छन् र त्यसलाई रोक्नका लागि कठोर दण्ड र एक बलियो गुप्तचर प्रणालीको व्यवस्था गरेका छन्। उनले भनेका छन्, "जसरी पानीमा

रहेको माछाले कहिले पानी पिउँछ भनेर थाहा पाउन सकिँदैन, त्यसरी नै सरकारी काममा लागेको कर्मचारीले कहिले घुस खान्छ भनेर थाहा पाउन गाह्रो हुन्छ।"

दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले "घुस दिन्या र घुस लिन्या दुवै राष्ट्रका शत्रु हुन्" भनेर जुन कठोरता प्रस्तुत गरेका छन्, त्यो कौटिल्यको यही विचारको सीधा प्रतिध्वनि हो।

मण्डल सिद्धान्त (Mandala Theory): यो अर्थशास्त्रको परराष्ट्र नीतिसम्बन्धी सिद्धान्त हो। यसले एक राजा (विजिगीषु - a would-be conqueror) को वरिपरि रहेका राज्यहरूलाई मित्र, शत्रु, मध्यम, र उदासीन गरी विभिन्न मण्डल (circles) मा विभाजन गर्दछ। यस सिद्धान्तअनुसार, आफ्नो छिमेकी स्वाभाविक रूपमा शत्रु (अरि) हुन्छ, र छिमेकीको छिमेकी मित्र (मित्र) हुन्छ।

दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई "दुई ढुङ्गाबीचको तरुल" भन्नु र दक्षिणको बादशाह (अंग्रेज) र उत्तरको बादशाह (चीन) सँग सतर्क र सन्तुलित सम्बन्ध राख्नुपर्छ भन्नु मण्डल सिद्धान्तको एक उत्कृष्ट व्यावहारिक प्रयोग हो। उनले नेपालको भू-राजनीतिक संवेदनशीलतालाई बुझेर दुवै छिमेकीलाई आफ्नो 'मण्डल' मा राखेर विश्लेषण गरेका थिए।

---

१३. मनुस्मृतिको राजधर्म [Manusmriti's Raj Dharma]

मनुस्मृति हिन्दू धर्मको एक प्रमुख धर्मशास्त्र हो, जसले सामाजिक आचारसंहिता, कानून र राजनीतिक कर्तव्यहरूको विस्तृत वर्णन गर्दछ। यसको सातौं अध्यायमा 'राजधर्म' (राजाका कर्तव्यहरू) को विस्तृत विवेचना गरिएको छ, जसको प्रभाव दिव्य उपदेशमा पनि देख्न सकिन्छ।

राजाको दैवी सिद्धान्त: मनुस्मृतिले राजालाई विभिन्न देवताहरू (इन्द्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नि, वरुण, चन्द्र, कुबेर) को अंशबाट बनेको एक दैवी

प्राणीको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले राजालाई एक उच्च नैतिक र दैवी आवरण प्रदान गर्दछ। तर, यो अधिकार कर्तव्यसँग जोडिएको छ। राजाले ती देवताहरू जस्तै गुणहरू देखाउनुपर्छ - इन्द्र जस्तै पराक्रमी, सूर्य जस्तै तेजस्वी, र चन्द्रमा जस्तै प्रजालाई आनन्द दिने।

दण्डको महत्त्वः मनुले 'दण्ड' (Punishment/Justice) लाई राज्यको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्व मानेका छन्। दण्डले नै धर्मको रक्षा गर्छ, समाजमा व्यवस्था कायम राख्छ, र मानिसहरूलाई आफ्नो कर्तव्य पालन गर्न बाध्य बनाउँछ।

"दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥"

(मनुस्मृति ७.१८)

अर्थः *दण्डले सबै प्रजालाई शासन गर्छ, दण्डले नै रक्षा गर्छ। सबै सुतेको बेला दण्ड जागिरहन्छ। त्यसैले, विद्वानहरूले दण्डलाई नै धर्म भनेका छन्।*

तर, दण्डको प्रयोग विवेकपूर्वक हुनुपर्छ। यदि दण्डको प्रयोग सही तरिकाले गरिएन भने, त्यसले राज्यलाई नै नष्ट गर्न सक्छ। दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले न्याय निसाफ बिगार्न नहुने र अपराधीलाई मात्र दण्ड दिनुपर्ने कुरामा दिएको जोड मनुस्मृतिको यही भावनाअनुरूप छ।

कर प्रणालीः मनुले कर संकलनको सिद्धान्तलाई अत्यन्तै सुन्दर रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार, राजाले प्रजाबाट त्यसरी कर लिनुपर्छ, जसरी सूर्यले पृथ्वीबाट पानी सोस्छ, जसरी जुकाले रगत चुस्छ, र जसरी मौरीले फूलबाट रस लिन्छ - अर्थात्, कसैलाई कुनै पीडा नदिईकन। दिव्य उपदेशमा पनि प्रजाको क्षमता हेरेर मात्र कर लगाउनुपर्छ भन्ने विचार पाइन्छ, जुन मनुस्मृतिको सिद्धान्तसँग मिल्दोजुल्दो छ।

मनुस्मृतिको कर प्रणालीको मुख्य उद्देश्य राजकोष (Treasury) को सुदृढीकरण गर्नु थियो, जसले राजालाई आफ्नो मुख्य कर्तव्य—प्रजाको रक्षा र कल्याण (Protection and Welfare)—गर्न सक्षम बनाओस्। यसको मूल मर्म कर सङ्कलन कठोर नभई कलात्मक (Artistic) हुनुपर्छ। ता कि यसको परिणाममा करदाता खुसीसाथ आफ्नो कर तिर्न तयार होस्, किनभने उसलाई थाहा छ कि राजाले उसको क्षमता हेरेर उचित मात्रामा कर लिइरहेका छन् र त्यो पैसा उसको सुरक्षा र हितमा प्रयोग हुनेछ। यो सिद्धान्त आजको प्रगतिशील कर प्रणाली (Progressive Taxation) को अवधारणासँग पनि मेल खान्छ, जहाँ करको दर व्यक्तिको आय र क्षमता अनुसार बढ्दै जान्छ।

मनुस्मृतिको कर प्रणालीको मूल सार 'प्रजालाई कुनै पीडा वा क्षति नपुराई' राजस्व सङ्कलन गर्नु हो, जसलाई प्राचीन ग्रन्थहरूमा न्यायपूर्ण, मध्यम र समानुपातिक करारोपण (Fair, Moderate, and Proportional Taxation) भनिन्छ। कर सङ्कलनको यस कोमल सिद्धान्तको प्रमाणस्वरूप मनुले प्रकृतिका तीन उदाहरणसँग राजाको कर्तव्यलाई तुलना गरेका छन्। पहिलो, सूर्यले पृथ्वीबाट पानी सोसे झैँ राजाले करलाई अदृश्य र सहज तरिकाले सङ्कलन गर्नुपर्छ र पछि त्यसैलाई वर्षाको रूपमा हजारौँ गुणाको लाभ (जस्तै रक्षा, बाटो, कल्याणकारी कार्य) फिर्ता दिनुपर्छ। दोस्रो, मौरीले फूलबाट रस लिए झैँ राजाले करदाताको उत्पादन क्षमता (Tax Base) लाई नष्ट नगरी कर लिनुपर्छ, जसले गर्दा प्रजाको उद्यम सुरक्षित रहन्छ र भविष्यमा पनि राजस्वको स्रोत कायम रहन्छ। तेस्रो, जुकाले रगत चुसे झैँ कर सङ्कलन यस्तो बिस्तारै र हलुकासँग हुनुपर्छ कि करदातालाई त्यसको भार महसुस नहोस् वा नगण्य होस्। मनुस्मृतिको**अध्याय ७, श्लोक १२९** मा यो सिद्धान्त स्पष्टसँग उल्लेख गरिएको छ: "जसरी मौरीले फूलहरूलाई नोक्सान नगरी मह जम्मा गर्छ, त्यसैगरी राजाले पनि प्रजाबाट वार्षिक रूपमा उचित कर सङ्कलन गर्नुपर्छ।"

मनुस्मृतिको यस सिद्धान्तलाई क्षमता हेरेर कर-रोपण (Principle of Capacity-Based Taxation) को अवधारणाले थप बल दिएको छ। 'दिव्य उपदेश' मा पनि पाइने यो विचारले राजाले विभिन्न स्रोतहरू

(कृषि, व्यापार) बाट कर उठाउँदा व्यक्ति वा व्यवसायको उत्पादन (Produce) र क्षमता (Ability to Pay) अनुसार करको दर फरक हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ। यस अन्तर्गत कृषि उत्पादनको छैटौँ भाग (१/६), आठौँ भाग (१/८), वा बाह्रौँ भाग (१/१२) लाई जमिनको गुणस्तरको आधारमा करको रूपमा लिन सल्लाह दिइएको छ। साथै, शिल्पकार र ज्यालादारी मजदुरहरूको जीवनयापनको लागि आवश्यक कुरालाई ध्यानमा राख्दै, उनीहरूलाई मासिक रूपमा एक दिन राजाको लागि काम गर्ने जस्तो श्रम कर (Labour Tax) लिने व्यवस्था थियो, जसले उनीहरूको थोरै आम्दानीमा नगद करको भार नपरोस्। यसको अर्थ, करको बोझ न त व्यक्तिलाई मार्ने खालको (Excessive Taxation) हुन सक्दछ न त राजालाई आफ्नो दायित्व पूरा गर्न नसक्ने गरी शून्य (Zero Taxation) हुनुपर्छ, राजाले सधैँ यी दुई अतिलाई त्याग्नुपर्छ।

---

१४. महाभारतको शान्तिपर्व [Shanti Parva of Mahabharata]

महाभारतको बाह्रौं पर्व 'शान्तिपर्व' हो। कुरुक्षेत्रको युद्ध समाप्त भएपछि, युधिष्ठिर राज्य र हिंसाबाट विरक्त हुन्छन्। तब भीष्म पितामहले उनलाई शरशय्याबाट राजधर्म, आपद्धर्म, र मोक्षधर्मको विस्तृत उपदेश दिन्छन्। शान्तिपर्व राजधर्म र शासनकलाको एक विश्वकोश नै हो।

राजधर्मको सार: भीष्मका अनुसार, राजाको सबैभन्दा ठूलो धर्म प्रजाको हित र रक्षा गर्नु हो। "प्रजारञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः" (प्रजालाई खुशी राख्नु नै राजाको सनातन धर्म हो)। राजाले आफ्नो व्यक्तिगत सुख-दुःखभन्दा माथि उठेर सधैं प्रजाको कल्याणमा लाग्नुपर्छ।

राज्यको उत्पत्ति: शान्तिपर्वले राज्यको उत्पत्तिको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दछ। सुरुमा राज्य थिएन, र 'मात्स्यन्याय' (the law of the fish - ठूलो माछाले सानो माछालाई खाने) अवस्था थियो। अराजकताबाट मुक्ति पाउनका लागि मानिसहरूले ब्रह्मासँग प्रार्थना गरे, र ब्रह्माले मनुलाई पहिलो राजाको रूपमा नियुक्त गरे। प्रजाले आफ्नो उत्पादनको एक

निश्चित अंश राजालाई करको रूपमा दिने र बदलामा राजाले उनीहरूको जीवन र सम्पत्तिको रक्षा गर्ने सम्झौता भयो। यो एक प्रकारको 'सामाजिक सम्झौता सिद्धान्त' (Social Contract Theory) हो।

राजाका गुणहरू: शान्तिपर्वले राजामा हुनुपर्ने ३६ वटा गुणहरूको वर्णन गरेको छ, जसमा सत्यवादिता, दया, क्रोधमाथि नियन्त्रण, दानशीलता, र विवेकशीलता प्रमुख छन्। दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले असल भारदार र राजामा हुनुपर्ने गुणहरूको जुन चर्चा गरेका छन्, त्यसको दार्शनिक आधार शान्तिपर्वमा भेटिन्छ।

---

१५. चाणक्य नीति शास्त्र [Chanakya Niti]

चाणक्य नीति (वा चाणक्य नीति-दर्पण) आचार्य चाणक्य (कौटिल्य) द्वारा रचिएको मानिने नीति-सूत्रहरूको एक संग्रह हो। अर्थशास्त्र जहाँ एक विस्तृत र व्यवस्थित ग्रन्थ हो, त्यहीं चाणक्य नीति एक व्यावहारिक, संक्षिप्त र सूत्र शैलीमा लेखिएको जीवनोपयोगी ज्ञानको संग्रह हो। यसमा राजनीति, नैतिकता, र दैनिक व्यवहारका लागि उपयोगी सल्लाहहरू छन्।

व्यावहारिक ज्ञान: चाणक्य नीतिका सूत्रहरू अत्यन्तै सीधा र चोटिला छन्। उदाहरणका लागि: अति सर्वत्र वर्जयेत्।" (कुनै पनि कुराको अति गर्नु हुँदैन) । न विश्वसेत् कुमित्रे च मित्रे चापि न विश्वसेत्।" (खराब मित्रलाई विश्वास नगर, तर असल मित्रलाई पनि पूर्ण विश्वास नगर)। शत्रोः अपि गुणाः ग्राह्याः, गुरोः अपि दोषाः त्याज्याः।" (शत्रुबाट पनि गुण सिक्नुपर्छ, र गुरुमा पनि दोष छ भने त्यसलाई त्याग्नुपर्छ)।

दिव्य उपदेशको भाषा-शैली पनि यस्तै सरल, सूत्रबद्ध र व्यावहारिक छ। पृथ्वीनारायण शाहले गम्भीर राजनीतिक सिद्धान्तहरूलाई आम मानिसले पनि बुझ्ने गरी सरल भाषामा प्रस्तुत गरेका छन्। जस्तै, "घुस

दिन्या र घुस लिन्या दुवै राष्ट्रका शत्रु हुन्" भन्ने भनाइ चाणक्य नीतिको सूत्र जस्तै सुनिन्छ।

शत्रु र मित्रको पहिचान: चाणक्य नीतिले शत्रु र मित्रलाई कसरी चिन्ने र उनीहरूसँग कस्तो व्यवहार गर्ने भन्नेबारे विस्तृत सल्लाह दिएको छ। पृथ्वीनारायण शाहले दिव्य उपदेशमा अंग्रेजहरूलाई "महाचतुर" भन्नु र उनीहरूप्रति सतर्क रहन सल्लाह दिनु चाणक्यको यही नीतिको प्रतिबिम्ब हो।

---

१६. शुक्र नीति र कामन्दक नीति [Shukra and Kamandaka Niti]

शुक्र नीति र कामन्दक नीति पनि हिन्दू राजनीतिक दर्शनका दुई महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हुन्, जसले अर्थशास्त्र र मनुस्मृतिको परम्परालाई अगाडि बढाएका छन्।

शुक्र नीति (Shukra Niti): यो ग्रन्थ शुक्राचार्यद्वारा रचिएको मानिन्छ। यसको विशेषता यो हो कि यसले अर्थशास्त्रभन्दा पनि बढी विस्तृत रूपमा प्रशासनिक संगठन, कर्मचारीहरूको तलब, र सार्वजनिक वित्त (public finance) को बारेमा चर्चा गरेको छ। **मन्त्रीहरूको योग्यता:** शुक्र नीतिले मन्त्रीहरूमा हुनुपर्ने १० वटा गुणहरूको वर्णन गरेको छ। **लिखित आदेश:** शुक्र नीतिले राजाका सबै आदेशहरू लिखित हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ, ताकि त्यसमा कुनै भ्रम वा विवाद नहोस्। **सामाजिक कल्याण:** यसले राज्यको कर्तव्य प्रजाको भौतिक सुरक्षा मात्र होइन, बरु मन्दिर, पाठशाला, र अस्पतालहरूको निर्माण गर्नु पनि हो भनेको छ।

मन्त्रीहरूको योग्यता:
शुक्र नीतिले उल्लेख गरेका १० वटा गुणहरू

शुक्र नीति (Ancient treatise on statecraft), जो प्राचीन राजनीतिक ज्ञानको एक अमूल्य स्रोत हो, मन्त्रीहरूको योग्यता (Qualifications of ministers) को विषयमा अत्यन्त विस्तृत र स्पष्ट दिशा-निर्देश

(Guidelines) प्रदान गर्दछ। शुक्राचार्यले भनेका छन् कि राज्यको विकास (Development of the state) र समृद्धि (Prosperity) को लागि, राजाले सदा यस्ता सहायकहरू (Assistants) नियुक्त गर्नु पर्छ जो दश वटा महत्वपूर्ण गुणहरू (Ten important qualities) राखेको हुन्। शुक्र नीतिका (Shukra Niti) अनुसार, राज्यका मन्त्री (Minister) र सहायकहरू (Assistants) मा दश महत्त्वपूर्ण गुणहरू अनिवार्य रूपमा हुनुपर्छ। पहिलो, व्यक्ति जन्मँदै विलक्षण प्रतिभा (a person endowed with exceptional talent from birth) लिएर जन्मेको, सम्मानित, र राज्यप्रति सकारात्मक पृष्ठभूमि (positive background) भएको हुनुपर्छ, जसले गर्दा ऊ राजा र राज्यका लागि सुरक्षित (safe) र विश्वसनीय (reliable) ठहरिन्छ। दोस्रो, ऊ योग्यताद्वारा उच्च (High by attainments) हुनुपर्छ, अर्थात् उसले आफ्नो कौशल (Skills), ज्ञान (Knowledge), र अनुभव (Experience) का माध्यमबाट आफ्नो योग्यता (Competence) प्रमाणित (Proven) गरेको हुनुपर्छ। तेस्रो, व्यक्तिको आचरण (Conduct) र नैतिकता (Morality) अत्यन्तै उच्च (High) र निर्दोष (Spotless) हुनुपर्छ, जसलाई चरित्रद्वारा उच्च (High by character) भनिन्छ। चौथो, उसमा साहस (Courage) र शारीरिक शक्ति (Physical strength) सहितको वीरता (Valorous) हुनुपर्छ, जसले गर्दा उसले कठिन (Difficult) परिस्थितिहरूमा पनि दृढ (Firm) र निडर (Fearless) रहन सकोस्। पाँचौँ, व्यक्ति राज्य र राजाप्रति पूर्ण रूपमा समर्पित (Dedicated) र निष्ठावान (Devoted) हुनुपर्छ, र निजी हित (Personal interest) का लागि राज्यको हानि (Harm) गर्न तयार हुनु हुँदैन। छैटौँ, ऊ मधुर भाषी (Sweet-tongued) हुनुपर्छ, जसको वचन (Speech) मधुर (Sweet) र विनम्र (Humble) होस्, ताकि उसले अन्य मानिसहरूलाई आहत (Hurt) नगरी आफ्नो विचार (Thoughts) र सुझाव (Suggestions) प्रस्तुत (Present) गर्न सकोस्। सातौँ, ऊ सुझाव दिन सक्ने (Can advise well) हुनुपर्छ, जसको अर्थ उसमा बुद्धिमत्ता (Wisdom) र विवेक (Discretion) होस्, ताकि उसले राजालाई सही (Right) र न्यायसङ्गत (Just) सल्लाह (Advice) दिन सकोस्। आठौँ, उसमा धैर्य (Patience) र सहनशीलता (Tolerance) हुनुपर्छ र ऊ कष्ट सहन सक्ने (Bear pain) हुनुपर्छ,

ताकि पीडादायक (Painful) अवस्थामा पनि आफ्नो कर्तव्य (Duty) बाट विचलित नहोस्। नवौँ, व्यक्तिको दैनिक जीवन (Daily life) र आचरण (Conduct) सधैँ नैतिक (Moral) र सदाचारी (Virtuous) होस्, अर्थात् ऊ सदाचारी (Virtuous habits) हुनुपर्छ। दशौँ, ऊ शुद्ध र निर्दोष (Pure and spotless) हुनुपर्छ, अर्थात् ईर्ष्या (Jealousy), क्रोध (Anger), लोभ (Greed), आसक्ति (Passion), र आलस्य (Sloth) जस्ता नकारात्मक (Negative) दुर्गुणहरूबाट पूर्ण रूपमा मुक्त (Free) हुनुपर्छ। यी दश गुणहरूले राजकाजमा सहयोगी हुने उत्तम पात्रको छनोटलाई सुनिश्चित गर्दछ।

क्रम (No.)	गुण (Quality)	विस्तृत व्याख्या	अंग्रेजी अर्थ
१	**जन्मजात प्रतिभा र पृष्ठभूमि**	जन्मँदै विलक्षण प्रतिभा (a person endowed with exceptional talent from birth) भएको, सम्मानित, र राज्यप्रति सकारात्मक पृष्ठभूमि भएको व्यक्ति **सुरक्षित** (safe) र **विश्वसनीय** (reliable) हुन्छ।	Exceptional Talent and Positive Background
२	**योग्यतामा उच्च**	आफ्नो **कौशल** (Skills), **ज्ञान** (Knowledge), र **अनुभव** (Experience) को माध्यमबाट **योग्यता** (Competence) **प्रमाणित** (Proven) गरेको व्यक्ति।	High by Attainments (Proven Competence)
३	**चरित्रमा उच्च**	जसको **आचरण** (Conduct) र **नैतिकता** (Morality) अत्यन्तै **उच्च** (High) र **निर्दोष** (Spotless) छ।	High by Character (Spotless Morality)
४	**वीरता**	व्यक्तिमा **साहस** (Courage) र **शारीरिक शक्ति** (Physical strength) हुनुपर्छ, जसले गर्दा उसले **कठिन** (Difficult) परिस्थितिहरूमा पनि **निडर** (Fearless) रहन सक्छ।	Valorous (Courage and Physical Strength)

५	**निष्ठावान्**	राज्य र राजाप्रति पूर्ण रूपमा **समर्पित** (Dedicated)। **निजी हित** (Personal interest) का लागि राज्यको **हानि** (Harm) गर्ने नहुनु।	Devoted (Completely Dedicated)
६	**मधुर भाषी**	जसको **वचन** (Speech) **मधुर** (Sweet) र **विनम्र** (Humble) छ। यसले अन्य मानिसहरूलाई **आहत** (Hurt) नगरी विचार (Thoughts) **प्रस्तुत** (Present) गर्न मद्दत गर्छ।	Sweet-tongued (Sweet and Humble Speech)
७	**सक्षम सल्लाहकार**	व्यक्तिमा **बुद्धिमत्ता** (Wisdom) र **विवेक** (Discretion) होस्, जसले राजालाई **सही** (Right) र **न्यायसङ्गत** (Just) **सुझाव** (Advice) दिन सकोस्।	Can Advise Well (Wisdom and Discretion)
८	**कष्ट सहन सक्ने**	व्यक्तिमा **धैर्य** (Patience) र **सहनशीलता** (Tolerance) होस्, जसले **कठिन** (Difficult) र **पीडादायक** (Painful) परिस्थितिहरूमा पनि आफ्नो **कर्तव्य** (Duty) पूरा गर्न सकोस्।	Bear Pain (Patience and Tolerance)
९	**सदाचारी बानी**	व्यक्तिको **दैनिक जीवन** (Daily life) र **आचरण** (Conduct) सधैँ **नैतिक** (Moral) र **सदाचारी** (Virtuous) होस्।	Virtuous Habits (Moral and Virtuous Conduct)
१०	**शुद्ध र निर्दोष मन**	**ईर्ष्या** (Jealousy), **क्रोध** (Anger), **लोभ** (Greed), **आसक्ति** (Passion), र **आलस्य** (Sloth) जस्ता **नकारात्मक** (Negative) गुणहरूबाट पूर्ण रूपमा **मुक्त** (Free) हुनुपर्छ।	Pure and Spotless (Free from Negative Vices)

नेपालको संदर्भमा, पृथ्वीनारायण शाहले यी शुक्र नीतिका सिद्धान्तहरूलाई आफ्नो राज्य सञ्चालनमा व्यावहारिक रूपमा लागू गरे। उनले आफ्नी मन्त्रिपरिषद्मा विभिन्न जातिका योग्य व्यक्तिहरूलाई नियुक्त गरे, जो योग्यता (Merit) र निष्ठा (Dedication) को आधारमा चयनित (Selected) थिए। उदाहरणको लागि, उनले सैन्य क्षेत्रमा मगरहरूलाई, प्रशासनमा नेवारहरूलाई, र कूटनीतिमा ब्राह्मणहरूलाई नियुक्त गरे। यो निर्णय केवल जातिगत भेदभाव (Caste discrimination) को आधारमा नभएर, बरु प्रत्येक जातिको विशेष कौशल (Special skill) र योग्यता (Competence) को आधारमा थियो। उदाहरणको लागि, मगरहरू सैन्य कौशलमा माहिर (Expert) थिए, नेवारहरू व्यापार (Commerce) र प्रशासनमा कुशल (Skilled) थिए, र ब्राह्मणहरू शास्त्र (Scriptures) र कूटनीति (Diplomacy) को ज्ञानमा पारङ्गत (Proficient) थिए। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नी मन्त्रिपरिषद्को सदस्यहरूलाई सदा उनीहरूको कार्यको लागि पुरस्कृत (Rewarded) गरे र अयोग्य वा भ्रष्ट (Corrupt) व्यक्तिहरूलाई कठोर दण्ड (Severe punishment) दिए। यसी नीतिले उनको राज्य सञ्चालन प्रणालीलाई शक्तिशाली (Strong) र प्रभावकारी (Effective) बनायो।

आधुनिक नेपालको संदर्भमा, शुक्र नीतिका यी सिद्धान्तहरू अत्यन्त प्रासङ्गिक (Relevant) र महत्वपूर्ण (Important) हुन्छन्। नेपालको सरकारी प्रशासनमा, यदि योग्यता (Merit) र निष्ठा (Dedication) को आधारमा मन्त्रीहरू र अधिकारीहरू नियुक्त गरिन्छ, तो राज्यको प्रशासन (Administration) अधिक प्रभावकारी (Effective) र पारदर्शी (Transparent) हुन सक्छ। नेपालमा अक्सर देखिने समस्या भनेको भाइभतिजा (Nepotism) र राजनीतिक संरक्षकता (Political patronage) को आधारमा नियुक्ति हो, जसले गर्दा अयोग्य (Incompetent) व्यक्तिहरू महत्वपूर्ण पदहरूमा पुग्छन्। यसले राज्यको प्रशासनको गुणस्तर (Quality) र प्रभावकारिता (Effectiveness) लाई गम्भीर रूपमा क्षति पहुँचाउँछ। शुक्र नीतिका

सिद्धान्तहरू पालन गर्दै, यदि नेपालको सरकारले योग्य, निष्ठावान, र सदाचारी व्यक्तिहरूलाई मन्त्री र अधिकारीको रूपमा नियुक्त गर्छ, तो नेपालको राज्य सञ्चालन अधिक सफल (Successful), स्थिर (Stable), र जनताको विश्वास (Trust) को योग्य हुन सक्छ। यसरी, शुक्र नीतिका मन्त्रीहरूको योग्यताका सिद्धान्तहरू न केवल एक ऐतिहासिक (Historical) ज्ञान होइन, बरु आधुनिक राज्य सञ्चालनको लागि एक अमूल्य (Invaluable) मार्गदर्शन (Guidance) हुन्छ।

दिव्य उपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले प्रशासनलाई व्यवस्थित गर्ने, कर्मचारीहरूलाई निगरानीमा राख्ने, र प्रजाको ख्याल राख्ने जुन कुरा गरेका छन्, त्यसको प्रशासनिक विवरण शुक्र नीतिमा पाइन्छ।

कामन्दक नीति सार (Kamandaka Niti Sara): यो ग्रन्थ कामन्दकद्वारा रचिएको हो र यो मूलतः कौटिल्यको अर्थशास्त्रकै सार-संक्षेप हो। यसलाई पद्य (verse) मा लेखिएको हुनाले यो पढ्न र सम्झन सजिलो छ। यसले अर्थशास्त्रका जटिल सिद्धान्तहरूलाई सरल रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

कामन्दक नीतिले विशेष गरी राजाका गुणहरू, परराष्ट्र नीति (विशेष गरी मण्डल सिद्धान्त), र युद्धकलामा बढी जोड दिएको छ। यो ग्रन्थ मध्यकालमा राजाहरू र राजकुमारहरूलाई राजनीति पढाउनका लागि एक पाठ्यपुस्तकको रूपमा लोकप्रिय थियो। सम्भवतः, पृथ्वीनारायण शाहले पनि आफ्नो शिक्षाको क्रममा यस्तै नीति शास्त्रहरूको अध्ययन गरेका थिए, जसको प्रभाव उनको दिव्य उपदेशमा स्पष्ट रूपमा देखिन्छ।

कामन्दक नीति सार (Kamandaka Nitisara), 'राज्य सञ्चालनको सार' (Essence of Statesmanship) हो, जुन कामन्दकले रचना गरे। कामन्दक चाणक्य (Kautilya) वा विष्णुगुप्तको एक प्रसिद्ध शिष्य (Disciple), अर्थशास्त्र (Arthashastra) को महान् लेखक थिए। कामन्दक नीति सार परम्परागत रूपमा ४-३ शताब्दी ईसा पूर्वमा रचना गरिएको मानिन्छ, यद्यपि आधुनिक विद्वानहरूले यसलाई ३-७ शताब्दी ईसा पश्चात्को गुप्त (Gupta) र हर्ष (Harsha) कालमा रचना

गरिएको मान्छन्। यो ग्रन्थ २० सर्ग (Chapters) र ३६ प्रकरण (Sections) मा विभाजित छ र चन्द्रगुप्त (Chandragupta) को पाटलिपुत्रमा समर्पित (Dedicated) छ। कामन्दक नीति सारको मुख्य विषयवस्तु अत्यन्त व्यापक (Comprehensive) छ। जसमा सामाजिक व्यवस्था (Social order), राज्यको संरचना (State structure), राजाको कर्तव्य (Ruler's obligations), सरकारी संगठन (Governmental organization), सरकारी नीति (Government policies), अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध (Interstate relationships), राजदूतहरूको नैतिकता (Ethics of envoys), जासूसी (Intelligence gathering), राजनीतिक कौशल (Political expedients), युद्ध व्यवस्था (Battle arrays), र नैतिकता (Morality) जस्ता विषयहरू समावेश गरिएका छन्।

कामन्दक नीति सार अर्थशास्त्रसँग गहिरो सम्बन्ध राखेको छ, तर यो केवल अर्थशास्त्रको नक्कल (Copy) मात्र होइन। यो ग्रन्थ अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरूलाई आफ्नो तरिकाले व्याख्या (Interpret) गर्दछ र नयाँ विचारहरू पनि प्रस्तुत गर्दछ। कामन्दक नीति सार र अर्थशास्त्र दुवैमा इन्द्रिय नियन्त्रण (Control over senses), अहिंसा (Ahimsa), धर्म (Dharma), अर्थ (Artha), र काम (Kama) को संतुलन (Balance), ज्ञान (Knowledge) र बुद्धि (Intelligence) को महत्व (Importance), मण्डल सिद्धान्त (Circle of kings), विदेश नीतिका छ वटा उपाय (Six measures of foreign policy), र राजनीतिक कौशल (Political expedients) जस्ता समान विचारहरू पाइन्छन्। तथापि, कामन्दक नीति सार अर्थशास्त्रबाट अलग हुन्छ, किनकि यो वीरता (Valour) र सैन्य गुणहरू (Military qualities) मा अधिक जोर (Emphasis) दिन्छ, जबकि अर्थशास्त्र राजाको कर्तव्य (Ruler's duty) को पालनमा अधिक ध्यान (Focus) दिन्छ।

कामन्दक नीति सारको सबैभन्दा महत्वपूर्ण (Important) सिद्धान्त भनेको 'आत्म-अनुशासन' (Self-discipline) हो। कामन्दकले स्पष्ट रूपमा भनेका छन्, "एक अनुशासनहीन (Undisciplined) राजा अन्य मानिसहरूलाई अनुशासित (Disciplined) गर्न सक्दैन।" यो सिद्धान्त

केवल एक दार्शनिक (Philosophical) कथन मात्र होइन, यो एक अत्यन्त व्यावहारिक (Practical) र वैज्ञानिक (Scientific) सत्य हुन्छ। आधुनिक मनोविज्ञान (Psychology) र तंत्रिका विज्ञान (Neuroscience) ले पनि यो कुरा प्रमाणित (Proven) गरेको छ कि एक नेता (Leader) को अन्य मानिसहरूलाई प्रभावित (Influence) गर्ने क्षमता (Capacity) सीधै रूपमा उसको आत्म-नियन्त्रण (Self-regulation) को क्षमताको साथ सम्बन्धित (Related) हुन्छ। जब एक नेता भावनात्मक (Emotional) अनुशासन (Discipline), रणनीतिक (Strategic) सोच (Thinking), र नैतिक (Ethical) सामञ्जस्य (Consistency) राखेको हुन्छ, तब उसको टीम (Team) र संगठन (Organization) पनि अनुशासित (Disciplined) र सफल (Successful) हुन्छ। यसको विपरीत, जब एक नेता आत्म-नियन्त्रण (Self-control) को अभाव (Lack) गर्दछ, तब उसको अधीनस्थ कर्मचारीहरू (Subordinates) पनि अनुशासनहीन (Undisciplined) र अप्रभावकारी (Ineffective) हुन्छन्।

कामन्दक नीति सारको अर्को महत्वपूर्ण (Important) सिद्धान्त भनेको 'सप्त-अङ्ग राज्य' (Seven-limbed state) हो। यस सिद्धान्त अनुसार, एक राज्य सात आवश्यक (Essential) तत्वहरूबाट बनेको हुन्छ: राजा (King), मन्त्री (Minister), जनता (People), दुर्ग (Fortress), कोष (Treasury), सेना (Army), र मित्र (Ally)। यी सातवटै तत्वहरू एकअर्कामा निर्भर (Dependent) हुन्छन्)। यदि एक तत्व कमजोर (Weak) हुन्छ, भने पूरै राज्य कमजोर (Weak) हुन्छ। उदाहरणको लागि, यदि राजा अनैतिक (Unethical) हुन्छ, भने मन्त्रीहरू पनि अनैतिक (Unethical) हुन्छन्। यदि मन्त्रीहरू भ्रष्ट (Corrupt) हुन्छन्, तो जनता पनि भ्रष्ट (Corrupt) हुन्छ। यदि जनता असन्तुष्ट (Dissatisfied) हुन्छ, भने राज्य अस्थिर (Unstable) हुन्छ। यसरी, सप्त-अङ्ग राज्यको सिद्धान्त एक समग्र (Holistic) र संतुलित (Balanced) राज्य सञ्चालनको दिशा-निर्देश (Guidance) प्रदान गर्दछ।

नेपालको संदर्भमा, कामन्दक नीति सारका सिद्धान्तहरू अत्यन्त प्रासङ्गिक (Relevant) र महत्वपूर्ण (Important) छन्। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा, यद्यपि प्रत्यक्ष रूपमा कामन्दक नीति सारको उल्लेख गरेका छैनन्, तर उनले कामन्दकका सिद्धान्तहरूलाई आफ्नो राज्य सञ्चालनमा व्यावहारिक रूपमा लागू गरे। उदाहरणको लागि, पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो मन्त्रिपरिषद्को सदस्यहरूलाई योग्यता (Merit), निष्ठा (Dedication), र सदाचार (Virtue) को आधारमा चयन (Select) गरे, जो कामन्दकको 'आत्म-अनुशासन' र 'नैतिक नेतृत्व' (Ethical leadership) को सिद्धान्तको प्रतिबिम्ब (Reflection) हो। उनले आफ्नो सेनाको (Army) संगठन (Organization), कोष (Treasury) को व्यवस्थापन (Management), र मित्रहरूको चयन (Selection) मा पनि सप्त-अङ्ग राज्यको सिद्धान्त लागू गरे। यसी नीतिले उनको राज्य सञ्चालन प्रणालीलाई शक्तिशाली (Strong), प्रभावकारी (Effective), र स्थिर (Stable) बनायो।

आधुनिक नेपालको संदर्भमा, कामन्दक नीति सारका सिद्धान्तहरू सरकारी प्रशासन (Government administration), राजनीतिक नेतृत्व (Political leadership), र संगठनात्मक प्रबन्धन (Organizational management) को लागि अमूल्य (Invaluable) मार्गदर्शन (Guidance) प्रदान गर्दछन्। यदि सरकारले कामन्दकका सिद्धान्तहरू पालन गर्छ, विशेष गरी 'आत्म-अनुशासन' (Self-discipline), 'नैतिक नेतृत्व' (Ethical leadership), र 'सप्त-अङ्ग राज्य' (Seven-limbed state) को सिद्धान्त, भने राज्य सञ्चालन अधिक सफल (Successful), स्थिर (Stable), र जनताको विश्वास (Trust) योग्य हुन सक्छ। कामन्दक नीति सार केवल एक ऐतिहासिक (Historical) ग्रन्थ होइन, बरु आधुनिक राज्य सञ्चालन, नेतृत्व (Leadership), र संगठनात्मक प्रबन्धन (Organizational management) को लागि एक शाश्वत (Eternal) र सार्वभौमिक (Universal) मार्गदर्शन (Guidance) हो।

१७. अध्याय १: राज्यशास्त्र र शासन व्यवस्था [Statecraft and Governance]

दिव्य उपदेशको मूल मर्म नै प्रभावकारी राज्य सञ्चालन र सुशासन हो। पृथ्वीनारायण शाहले शासन व्यवस्थालाई कसरी बलियो, निष्पक्ष र प्रजातान्त्रिक बनाउन सकिन्छ भन्नेबारे विस्तृत मार्गदर्शन दिएका छन्।

उपदेश: "मेरा साना दुःखले आर्ज्याको मुलुक होइन, सबै जातको फूलबारी हो। सबैलाई चेतना भया।"

विश्लेषण: यो दिव्य उपदेशको सबैभन्दा प्रसिद्ध र महत्त्वपूर्ण भनाइ हो। यसले पृथ्वीनारायण शाहको राज्यप्रतिको दृष्टिकोणलाई स्पष्ट पार्छ। **"साना दुःखले आर्ज्याको मुलुक होइन"**: यसले एकीकरण अभियानको कठिनता र त्यागलाई दर्शाउँछ। यो केवल एक राजाको विजय मात्र होइन, बरु हजारौं सैनिक र नागरिकको रगत-पसिनाले सिर्जिएको राष्ट्र हो भन्ने भाव यसमा छ। यसले शासकलाई राज्यप्रति जिम्मेवार र गम्भीर हुन प्रेरित गर्छ। **"सबै जातको फूलबारी हो"**: यो उनको शासन व्यवस्थाको समावेशी (inclusive) चरित्रको प्रतीक हो। उनले नेपाललाई कुनै एक पारिवारिक, जात, धर्म वा वर्गको मात्र नभई, सबै समुदायको साझा घरको रूपमा कल्पना गरेका छन्। फूलबारीको रूपकले विविधतामा एकता (unity in diversity) को सन्देश दिन्छ। जसरी फूलबारीमा विभिन्न प्रकारका फूलहरूले त्यसको सुन्दरता बढाउँछन्, त्यसरी नै नेपालमा रहेका विभिन्न जातजाति र संस्कृतिहरूले राष्ट्रलाई समृद्ध बनाउँछन् भन्ने उनको धारणा थियो।

शास्त्रीय सम्बन्ध: यो विचार अथर्ववेदको 'पृथ्वी सूक्त' सँग मिल्दोजुल्दो छ, जहाँ भनिएको छ: "जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं, नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्।" (अथर्ववेद १२.१.४५)

अर्थ: विभिन्न भाषा बोल्ने र विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूलाई एउटै घरमा बस्ने परिवारका सदस्यहरू जस्तै धारण गर्ने यो पृथ्वीले हामी सबैको पालनपोषण गरोस्।

पृथ्वीनारायण शाहले यही वैदिक भावनालाई आफ्नो शासनको मूल मन्त्र बनाए। उनले राज्यलाई एक यान्त्रिक संरचनाको रूपमा नभई, एक जीवन्त सामाजिक-सांस्कृतिक एकताको रूपमा हेरे।

उपदेश: "राजाका सार श्रीष (शिरिष) र पाध्या (पाण्डे) हुन्। ... राजाले आफ्नो गद्दी कहिल्यै नछोड्नु।"

विश्लेषण: यसमा उनले राजा र भारदारहरू (मन्त्रीहरू) बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पारेका छन्। राजा राज्यको स्थायी र अविभाज्य अंग हो, जबकि भारदारहरू परिवर्तनशील हुन सक्छन्। उनले भारदारहरूको छनोटमा अत्यन्तै सावधानी अपनाउन सल्लाह दिएका छन्। योग्य, बुद्धिमान र बफादार भारदारहरूले राज्यलाई बलियो बनाउँछन् भने, अयोग्य र स्वार्थी भारदारहरूले राज्यलाई कमजोर पार्छन्।

शास्त्रीय सम्बन्ध: कौटिल्यको अर्थशास्त्रले पनि 'अमात्य' (मन्त्री) लाई राज्यको सप्ताङ्ग सिद्धान्तको एक महत्त्वपूर्ण अंग मानेको छ। कौटिल्यले मन्त्रीहरूको योग्यता, उनीहरूको छनोट प्रक्रिया र उनीहरूमाथि निगरानी राख्ने तरिकाबारे विस्तृत वर्णन गरेका छन्। पृथ्वीनारायण शाहको यो उपदेश कौटिल्यको यही विचारबाट प्रभावित देखिन्छ।

---

१८. अध्याय २: न्याय प्रणाली र कानून [Justice System]

पृथ्वीनारायण शाहले न्यायलाई राज्यको आत्मा मानेका छन्। उनका अनुसार, न्याय बिनाको राज्य लामो समय टिक्न सक्दैन।

उपदेश: "अदालतमा ठूला-साना, गरीब-धनी नभनीकन निष्पक्ष न्याय दिनू। अदालतको पैसा दरबारमा नलैजानू।"

विश्लेषण: यस उपदेशले कानूनको नजरमा सबै समान (equality before the law) र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता (independence of the judiciary) को सिद्धान्तलाई स्थापित गरेको छ। **निष्पक्ष न्याय:**

उनले न्याय दिँदा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गर्न नहुने कुरामा जोड दिएका छन्। चाहे व्यक्ति ठूलो पदको होस् वा सानो, धनी होस् वा गरीब, सबैका लागि कानून बराबर हुनुपर्छ। **न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता:** "अदालतको पैसा दरबारमा नलैजानू" भन्नुको अर्थ हो, न्यायपालिकालाई कार्यपालिका (दरबार) को आर्थिक प्रभावबाट मुक्त राख्नुपर्छ। यदि अदालत आर्थिक रूपमा दरबारमा निर्भर रह्यो भने, त्यसले निष्पक्ष न्याय दिन सक्दैन। यो एक अत्यन्तै आधुनिक र प्रगतिशील विचार हो।

शास्त्रीय सम्बन्ध: मनुस्मृति र याज्ञवल्क्य स्मृति जस्ता धर्मशास्त्रहरूले न्यायको निष्पक्षतामाथि ठूलो जोड दिएका छन्। मनुस्मृतिमा भनिएको छ, "जुन सभामा सत्य असत्यबाट पीडित हुन्छ, त्यहाँका सदस्यहरू पनि पापको भागी बन्छन्।"

बृहस्पति स्मृतिले त झन् अगाडि बढेर न्यायाधीशहरूलाई राजाको प्रभावबाट पनि मुक्त रहन सल्लाह दिएको छ। पृथ्वीनारायण शाहले यही शास्त्रीय परम्परालाई आफ्नो शासनमा लागू गर्न खोजेका थिए।

---

१९. अध्याय ३: भ्रष्टाचार निरोध [Anti-Corruption]

दिव्य उपदेशमा भ्रष्टाचारलाई राष्ट्रद्रोह बराबरको अपराध मानिएको छ।

उपदेश: "घुस दिन्या र घुस लिन्या, यी दुवै राष्ट्रका महाशत्रु हुन्। यिनको धन-ज्यान हरण गरे पनि पाप लाग्दैन।"

विश्लेषण: यो दिव्य उपदेशको सबैभन्दा कठोर र प्रसिद्ध भनाइहरूमध्ये एक हो। यसले भ्रष्टाचारप्रतिको उनको शून्य सहनशीलता (zero tolerance) को नीतिलाई देखाउँछ। **"महाशत्रु":** उनले घुसखोरी गर्नेलाई सामान्य अपराधी होइन, बरु राष्ट्रकै शत्रु भनेका छन्। किनकि भ्रष्टाचारले राज्यको जगलाई नै कमजोर बनाउँछ, न्याय प्रणालीलाई ध्वस्त पार्छ, र प्रजाको मनमा राज्यप्रति अविश्वास पैदा गर्छ। **"धन-ज्यान हरण गरे पनि पाप लाग्दैन":** यो एक अत्यन्तै कठोर दण्डको प्रावधान हो। यसले के देखाउँछ भने, उनी भ्रष्टाचारलाई कुनै

पनि हालतमा सहन तयार थिएनन्। यो भनाइलाई शाब्दिक रूपमा लिनुभन्दा पनि, भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि राज्यले जस्तोसुकै कठोर कदम चाल्न पनि पछि हट्नु हुँदैन भन्ने उनको दृढ संकल्पको रूपमा बुझ्नुपर्छ।

शास्त्रीय सम्बन्ध: कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा भ्रष्टाचारलाई राज्यको लागि क्यान्सर सरह मानिएको छ। कौटिल्यले सरकारी कोषको हिनामिना गर्ने कर्मचारीहरूलाई कठोरभन्दा कठोर दण्ड दिनुपर्ने बताएका छन्। उनले लेखेका छन्, "सरकारी सम्पत्ति थोरै मात्र पनि हिनामिना गर्नेलाई मृत्युदण्ड दिनुपर्छ।"

महाभारतको शान्तिपर्वमा पनि भीष्मले युधिष्ठिरलाई भन्छन्, "जो राजा आफ्नो भ्रष्ट कर्मचारीहरूलाई दण्ड दिँदैन, त्यो राजा नरकमा जान्छ।"

पृथ्वीनारायण शाहको यो उपदेश कौटिल्य र महाभारतको यही कठोर नीतिको सीधा प्रतिबिम्ब हो। उनले बुझेका थिए कि यदि भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गरिएन भने, उनले दुःखले आर्जेको मुलुक टिक्न सक्दैन।

---

२०. अध्याय ४: राष्ट्रियता र भू-राजनीति [Nationalism and Geopolitics]

दिव्य उपदेशको भू-राजनीतिक विश्लेषण आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ।

उपदेश: "यो राज्य दुई ढुङ्गाबीचको तरुल जस्तो रहेछ। दक्षिणको बादशाह महाचतुर छ। उत्तरको बादशाह पनि त्यस्तै छ। दुवैसँग घाहा (मित्रता) राख्नु, तर होसियार रहनु।"

विश्लेषण: यो नेपालको परराष्ट्र नीतिको मूल स्तम्भ हो। **"दुई ढुङ्गा बीचको तरुल"**: यो रूपकले नेपालको संवेदनशील भू-राजनीतिक अवस्थितिलाई सटिक रूपमा चित्रण गर्दछ। दुई विशाल र शक्तिशाली छिमेकीहरूको बीचमा रहेको सानो राष्ट्रले आफ्नो अस्तित्व जोगाउन

अत्यन्तै सन्तुलित र कूटनीतिक चातुर्य प्रदर्शन गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश यसमा छ।**"महाचतुर"**: उनले दक्षिणको अंग्रेज (इस्ट इन्डिया कम्पनी) लाई 'महाचतुर' भनेका छन्, जसले उनीहरूको विस्तारवादी र साम्राज्यवादी नियतलाई राम्ररी बुझेका थिए भन्ने देखाउँछ। **सन्तुलित सम्बन्ध:** उनले दुवै छिमेकीसँग मित्रता राख्न सल्लाह दिएका छन्, तर अन्धो विश्वास गर्न नहुने कुरामा पनि जोड दिएका छन्। यो नै असंलग्न परराष्ट्र नीतिको (Non-aligned foreign policy) को प्रारम्भिक रूप हो।

शास्त्रीय सम्बन्ध: यो कौटिल्यको 'मण्डल सिद्धान्त' को एक उत्कृष्ट व्यावहारिक प्रयोग हो। मण्डल सिद्धान्तअनुसार, एक राजाले आफ्नो छिमेकीलाई स्वाभाविक शत्रु र छिमेकीको छिमेकीलाई मित्र मान्नुपर्छ। तर, नेपालको विशेष परिस्थितिमा दुवै छिमेकी शक्तिशाली भएकाले, पृथ्वीनारायण शाहले दुवैलाई समान रूपमा हेरेर सन्तुलन कायम राख्ने नीति लिए। यो मण्डल सिद्धान्तको एक रचनात्मक र मौलिक प्रयोग थियो।

---

२१. अध्याय ५: अर्थतन्त्र र व्यापार [Economy and Trade]

पृथ्वीनारायण शाहले एक बलियो र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रलाई राष्ट्रिय शक्तिको आधार मानेका छन्।

उपदेश: "आफ्नो देशको कपडा लगाउनू र विदेशी कपडा बहिष्कार गर्नू। आफ्नो देशको पैसा विदेश जान नदिनू। विदेशी व्यापारीलाई देशमा पस्न नदिनू, यदि पसिहाले भने पनि उनीहरूलाई डाँडाकाँडामा मात्र सीमित राख्नू।"

विश्लेषण: यो एक स्पष्ट **संरक्षणवादी (Protectionist)** आर्थिक नीतिको घोषणा हो। **स्वदेशी उद्योगको संरक्षण:** आफ्नो देशको कपडा लगाउने र विदेशी कपडा बहिष्कार गर्ने नीतिले स्थानीय उद्योग र कारीगरहरूलाई प्रोत्साहन मिल्छ। यसले देशलाई आत्मनिर्भर

बनाउँछ। **पुँजी पलायन रोक्ने:** "आफ्नो देशको पैसा विदेश जान नदिनू" भन्ने उपदेशले व्यापार घाटा (trade deficit) र पुँजी पलायन (capital flight) लाई रोक्ने लक्ष्य राखेको छ। **विदेशी प्रभाव नियन्त्रण:** उनले विदेशी व्यापारीहरूलाई देशको मूल बजारमा प्रवेश गर्न दिन नहुने कुरामा जोड दिएका छन्। किनकि उनीहरू व्यापारको बहानामा राजनीतिक हस्तक्षेप गर्न सक्छन् भन्ने डर उनलाई थियो। अंग्रेजहरूले भारतमा यही गरेका थिए।

शास्त्रीय सम्बन्ध: कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा पनि राज्यको आर्थिक हितलाई सर्वोपरि राखिएको छ। कौटिल्यले व्यापार, कृषि, र पशुपालन (वार्ता) लाई राज्यको समृद्धिको आधार मानेका छन्। उनले पनि विदेशी व्यापारीहरूमाथि कडा निगरानी राख्नुपर्ने र राज्यको हितमा मात्र उनीहरूलाई व्यापार गर्न दिनुपर्ने बताएका छन्। पृथ्वीनारायण शाहको आर्थिक नीति कौटिल्यको यही विचारबाट प्रेरित देखिन्छ, तर उनले यसलाई अंग्रेजहरूको साम्राज्यवादी खतराको सन्दर्भमा अझ कठोर रूपमा लागू गर्न खोजेका छन्।

---

२२. अध्याय ६: कर र राजस्व [Taxation and Revenue]

उपदेश: "प्रजा मोटा भए दरबार बलियो हुन्छ। प्रजाको क्षमता हेरेर मात्र कर उठाउनू।"

विश्लेषण: यो एक अत्यन्तै विवेकपूर्ण र प्रजातान्त्रिक कर नीतिको सिद्धान्त हो। **"प्रजा मोटा भए दरबार बलियो हुन्छ":** यसको अर्थ हो, जब प्रजा धनी र समृद्ध हुन्छन्, तब मात्र राज्य (दरबार) बलियो हुन्छ। यदि प्रजा नै गरीब र दुःखी छन् भने, उनीहरूले कर तिर्न सक्दैनन् र राज्य कमजोर हुन्छ। यसले राज्यको समृद्धिलाई प्रजाको समृद्धिसँग जोडेको छ। **क्षमतामा आधारित कर:** उनले प्रजाको कर तिर्न सक्ने क्षमता (ability to pay) को आधारमा मात्र कर लगाउनुपर्ने बताएका छन्। यो आधुनिक कर प्रणालीको एक प्रमुख सिद्धान्त हो।

शास्त्रीय सम्बन्ध: महाभारतको शान्तिपर्वमा भीष्मले युधिष्ठिरलाई भन्छन्, “राजाले प्रजाबाट त्यसरी कर लिनुपर्छ, जसरी मालीले फूलबारीबाट फूल टिप्छ, तर बोटलाई कुनै नोक्सान पुऱ्याउँदैन। उसले कोइला बनाउनका लागि रुख नै काट्नु हुँदैन।”

मनुस्मृतिमा पनि भनिएको छ, “जसरी जुका, बाच्छो, र मौरीले थोरै-थोरै गरेर आफ्नो आहार लिन्छन्, त्यसरी नै राजाले प्रजाबाट थोरै-थोरै वार्षिक कर लिनुपर्छ।”

पृथ्वीनारायण शाहको यो उपदेश यी शास्त्रीय सिद्धान्तहरूको सीधा अनुवाद जस्तै देखिन्छ।

---

२३. अध्याय ७: धर्म र सामाजिक नीति [Religion and Social Policy]

उपदेश: “यो (नेपाल) असली हिन्दुस्तान हो। आफ्नो कुलधर्म कहिल्यै नछोड्नू।”

विश्लेषण: यो उपदेशले नेपालको पहिचानलाई हिन्दू धर्मसँग जोडेको छ। **“असली हिन्दुस्तान”:** भारतमा मुगल र पछि अंग्रेजहरूको शासनले गर्दा हिन्दू धर्म र संस्कृतिमाथि प्रहार भएको देखेर, पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई एक मात्र शुद्ध र ‘असली’ हिन्दू राज्यको रूपमा कल्पना गरेका थिए। यो उनको सांस्कृतिक राष्ट्रवाद (cultural nationalism) को अभिव्यक्ति थियो। **कुलधर्मको रक्षा:** उनले आफ्नो परम्परागत धर्म र संस्कृतिलाई जोगाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन्। यो बाह्य सांस्कृतिक आक्रमणबाट देशलाई बचाउने एक उपाय थियो।

शास्त्रीय सम्बन्ध: भगवद्गीतामा कृष्णले भन्छन्:

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥” (गीता ३.३५)

अर्थ: *राम्ररी आचरण गरिएको अर्काको धर्मभन्दा गुणरहित भए पनि आफ्नो धर्म नै श्रेष्ठ हुन्छ। आफ्नो धर्ममा मर्नु पनि कल्याणकारी छ, तर अर्काको धर्म भयङ्कर हुन्छ।*

यो श्लोकको सन्देशलाई तीन मुख्य बुँदामा बुझ्न सकिन्छ: कृष्णले अर्जुनलाई उनको क्षत्रिय (योद्धा) धर्मबाट विचलित नहुन प्रेरित गरिरहेका छन्। अर्जुन युद्ध गर्न सक्षम छन् र यो नै उनको स्वाभाविक धर्म हो। यदि कुनै व्यक्तिले आफ्नो स्वभाव र योग्यता अनुसारको काम गर्छ भने, भले त्यो काम त्रुटिपूर्ण होस्, त्यसले उसको अन्तस्करणलाई शान्ति दिन्छ र उसलाई प्रकृतिसँग एकाकार गराउँछ। यदि अर्जुनले कुनै ब्राह्मणको धर्म (जस्तै शान्ति र अध्ययन) लाई पूर्णताका साथ पालना गरे पनि, त्यो उनको लागि 'परधर्म' हो। परधर्मको पालना गर्दा व्यक्तिले बाह्य रूपमा सफल देखिए पनि आन्तरिक रूपमा ऊ खाली र असन्तुष्ट रहन्छ। अर्काको धर्म भयङ्कर हुन्छ भन्नुको अर्थ यही हो। जब तपाईं आफ्नो क्षमताभन्दा बाहिरको काम नक्कल गर्नुहुन्छ, तपाईं आफ्नो वास्तविक स्वभावलाई दबाउनुहुन्छ, जसले गम्भीर आन्तरिक द्वन्द्व, तनाव र असफलता निम्त्याउँछ। यो बाहिरी चुनौतीभन्दा पनि आन्तरिक भय हो। आफ्नो धर्ममा मर्नु पनि कल्याणकारी छ को अर्थ हो, आफ्नो तोकिएको कर्तव्य पूरा गर्ने प्रयासमा असफलता वा मृत्यु नै प्राप्त भए पनि त्यो श्रेयस्कर हुन्छ। किनकि कमसेकम उसले ईमान्दारी र साहसका साथ आफ्नो धर्म निर्वाह गर्ने प्रयास गर्यो। यो आत्म-बोध (Self-Realization) को बाटो हो। मानिसले आफ्नो जीवनको वास्तविक लक्ष्य र उद्देश्यलाई पहिचान गरी त्यसैमा लाग्नुपर्छ।

सारमा (The Core Takeaway) यो श्लोकले हामीलाई यो सिकाउँछ कि हरेक व्यक्तिको जीवनमा उसको विशिष्ट भूमिका हुन्छ। कसैले गरेको पूर्णता वा सफलता देखेर आफ्नो बाटो छोड्नु हुँदैन। बरु, आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारीलाई पहिचान गरी, कमजोरीसहित भए पनि, त्यसलाई इमान्दारीपूर्वक पूरा गर्नु नै मानव जीवनको परम कर्तव्य हो।

पृथ्वीनारायण शाहले यही गीताको भावनालाई राष्ट्रिय नीतिको रूपमा अगाडि सारेका थिए।

---

२४. अध्याय ८: जाति-व्यवस्था [Caste System]

उपदेश: "चार जात छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी।"

विश्लेषण: यो उपदेशले जात (मुख्य पेसा) र वर्ण (मुख्य पेसा भित्रको विशेषज्ञता) व्यवस्थाप्रतिको उनको दृष्टिकोणलाई देखाउँछ, जुन परम्परागत भए पनि समावेशी छ। उनले चार जात र छत्तीस वर्णको भित्री अन्तर्यलाई समाजमा पुर्याउन खोजेको देखिन्छ। सबै जात र वर्णको साझा र समान सह-अस्तित्वले मात्र मुलुक राष्ट्र रूपी सुन्दर फूलबारीमा रूपान्तरण हुने तथ्य व्यक्त गरेका छन्। यसले सामाजिक सद्भाव र सहअस्तित्व (social harmony and co-existence) को सन्देश दिन्छ। कुनै पनि पेसा र व्यक्ति ठूलो वा सानो हुँदैन, सबैको आ-आफ्नो विशिष्ट महत्त्व बोकेको समान स्थान रहने यथार्थता उनको सन्देशमा भेटिन्छ।

शास्त्रीय सम्बन्ध: ऋग्वेदको पुरुष सूक्तमा चार जात (मुख्य पेसा - ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र) र वर्ण (मुख्य पेसा भित्रको विशेषज्ञता) ले व्यक्तिको कर्म गत पेशाको संकेत गर्ने प्रष्ट गर्दै शरीरको विभिन्न अंगहरू जस्तै उनीहरु सामुहिक भूमिकामा एकै उदेश्य प्राप्तिमा आफ्नो आफ्नो क्षमता अनुरुप सक्रिय रहने प्रष्ट गरिएको छ। यो सिद्धान्तले जात/वर्णहरू बीचको कार्यात्मक विभाजन (functional division) लाई देखाउँछ। यसले व्यक्तिको पेसालाइ बताउने गर्दछ। उनीहरूको बीचमा कुनै भेदभाव वा उच-नीचको कुरा नहुने र सबैको आफ्नो आफ्नो विशिष्ट भूमिका हुने प्रष्ट गर्दछ।

ऋग्वेदको पुरुषसूक्तमा समाजलाई विराट पुरुष भनेर ब्रह्माण्डकै रूपमा रहेको परम सत्ता वा विशाल / सार्वभौम पुरुष लाई जनाउने गरिन्छ। त्यो भनेको सम्पूर्ण दृश्यमान जगत्, समय र चेतनाको

प्रतिनिधित्व गर्ने एक प्रतीकात्मक र दार्शनिक रूप हो। त्यसलाई पृथ्वी माता भनेर चिन्नु पर्दछैन। ऋग्वेदको पुरुषसूक्तमा समाजलाई विराट पुरुषको मुख, पाखुरा, तिघ्रा र खुट्टाका कर्म सञ्चालन गर्ने विभिन्न भूमिकामा रहेका कर्मीहरूको समूह भनिएको छ। त्यसलाई जन्मको आधारमा होइन कि व्यक्तिको ज्ञान र चेतनाको आधारमा उसले गर्ने कर्मअनुरूप चार जात अर्थात् पेसामा विभाजन गरिएको छ। यी चार जातले निर्मित समाज रूपी अङ्गहरू मिलेर काम गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिन्छ। पुरुष सूक्तमा यही विराट पुरुषका विभिन्न अङ्गको रूपमा चार जात निर्माण भएको मानिन्छ।

जस्तैः ज्ञानको क्षेत्रमा लागेकाको प्रतीक मुख हुने भन्दै तिनीहरूको पेसालाई ब्राह्मण भनियो। सुरक्षा र शासन व्यवस्थामा लाग्नेहरूलाई शक्तिको प्रतीक पाखुरा भन्दै तिनीहरूको पेसालाई क्षत्रिय भनियो। उत्पादन र अर्थतन्त्रको प्रतीक तिघ्रा मान्दै किसान र व्यापार गर्नेहरूको पेसालाई वैश्य भनियो। सेवा र नोकरी तथा आधारभूत प्राविधिक, डाक्टर, विशेषज्ञ, वैज्ञानिक आदिको प्रतीक मुख्य खुट्टा भन्दै ती कर्ममा रहेकाहरूको पेसालाई शूद्र भनियो।

ज्ञान, विवेक जस्ता सत्व गुण प्रधान भएका ब्राह्मण पेसाको भित्रका विशिष्ट विज्ञता [विशेषज्ञता (Specialization/Expertise)] अर्थात् वर्णहरू वेदको अध्ययन, अध्यापन, ज्ञानको संरक्षण, धार्मिक कर्म र मार्गदर्शन जस्ता पदहरू राखिए। त्यस्तै शक्ति, वीरता युक्त रजोगुण प्रधान भएका क्षत्रियका वर्णहरू रक्षा, शासन सञ्चालन, न्याय कायम राख्ने र राष्ट्रको सुरक्षा आदि रहे। उत्पादन, व्यापार जस्ता रजस र तमस गुण भएका वैश्यका वर्णहरू कृषि, पशुपालन, व्यापार तथा धनको सृजना र संरक्षण आदि रहे। सेवा, श्रम जस्ता तमोगुण प्रधान भएका शूद्र अन्तर्गतका वर्णहरू शिल्पकला, कारीगरी, श्रम प्रदान गर्ने आदि अस्तित्वमा देखिए।यसरी मुलुकमा चार मुख्य पेसा (जात) भित्र ३६ विशिष्ट विज्ञता युक्त विशेषज्ञता अर्थात् वर्णको पदहरू व्यवस्था गरिएको थियो।

जसरी सबै अङ्ग र प्रत्यङ्गहरू मिलेर पूर्ण रूपमा सञ्चालन हुने सक्रिय शरीर बन्छ, त्यसरी नै सबै जात र वर्णहरू मिलेर मात्र आदर्श समाज बन्छ। त्यसैले समाजका हरेक व्यक्तिले आफ्नो सामाजिक दायित्वलाई आफ्नो धर्म सम्झेर, सबै मिलेर आफ्नो सामूहिक जिम्मेवारी पूरा गर्दा मात्र मुलुक रामराज्यको रूपमा अघि बढ्न सक्दछ भन्ने यसको मूल भाव हो। पृथ्वीनारायण शाहको 'चार जात छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी' को अवधारणा यही वैदिक भावनासँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ।

ऋग्वेदको पुरुष सूक्त (Rigveda Purusha Suktam) ऋग्वेदको दसौँ मण्डलको ९० औँ सूक्त हो र यसमा १६ वटा मन्त्रहरू छन्। पुरुष सूक्तको व्याख्यालाई मुख्य दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ: १. विराट पुरुषको स्वरूप (ब्रह्माण्डीय अवधारणा) र २. विराट पुरुषबाट सृष्टिको उत्पत्ति (सामाजिक र भौतिक उत्पत्ति)।

१. विराट पुरुषको स्वरूप (ब्रह्माण्डीय अवधारणा):

मुख्य श्लोकहरू (भावार्थ)	**नेपाली व्याख्या र निहितार्थ**
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।" (हजारौं शिर, हजारौं आँखा र हजारौं खुट्टा भएका पुरुष...)	**सर्वव्यापकता:** विराट पुरुषलाई हजारौं (अनगिन्ती) टाउको, आँखा र खुट्टा भएको भनिएको छ। यसको अर्थ उहाँ कुनै सीमित व्यक्ति वा प्राणी होइन, बरु **सर्वव्यापी (Omnipresent)** हुनुहुन्छ। उहाँ सम्पूर्ण सृष्टिमा व्याप्त हुनुहुन्छ।

मुख्य श्लोकहरू (भावार्थ)	नेपाली व्याख्या र निहितार्थ
"स भूमिं सर्वतः स्पृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्।" (उहाँले सम्पूर्ण पृथ्वीलाई चारैतिरबाट घेरेर पनि दश औंलाले नापिने ठाउँभन्दा बाहिर रहनुहुन्छ।)	**अनन्तता:** यसको अर्थ विराट पुरुषले सम्पूर्ण भौतिक संसार (भूमि) लाई समावेश गरेर पनि त्यसभन्दा पर (Transcendental) हुनुहुन्छ। उहाँ ब्रह्माण्डभित्र पनि हुनुहुन्छ र ब्रह्माण्डभन्दा ठूलो पनि हुनुहुन्छ।
"पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्..." (जो भइसकेको छ र जो भविष्यमा हुनेछ, त्यो सबै यो पुरुष नै हो।)	**समयको स्वामी:** यसले विराट पुरुषलाई **भूत, वर्तमान र भविष्य** (समय) को आधार र स्रोतको रूपमा परिभाषित गर्छ। उहाँ नै सम्पूर्ण सृष्टि र विनाशको कारण हुनुहुन्छ।
"पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि।" (उहाँको एक पाद (अंश) मा सम्पूर्ण विश्व र प्राणीहरू छन्, र उहाँको तीन पाद	**द्वैत र अद्वैत:** यसले विराट पुरुषको **एक सानो अंश** मात्र भौतिक जगत्को रूपमा प्रकट भएको र **तीन चौथाइ अंश** अमर, अविनाशी र

मुख्य श्लोकहरू (भावार्थ)	नेपाली व्याख्या र निहितार्थ
अमृत रूपमा दिव्य लोकमा निवास गर्छन्।)	उच्च लोक (चेतना) मा रहेको देखाउँछ।

२. विराट पुरुषबाट सृष्टिको उत्पत्ति (सामाजिक र भौतिक अवधारणा)

सूक्तका पछिल्ला भागहरूले विराट पुरुषलाई नै **'यज्ञ' (सहकारिता र त्याग)** को रूपमा प्रयोग गरी सृष्टिका सबै तत्त्वहरू कसरी बने भन्ने व्याख्या गर्छ।

उत्पत्ति र सृष्टि	नेपाली व्याख्या
भौतिक उत्पत्ति:	त्यस यज्ञबाट **पशु, घोडा, गाई** जस्ता प्राणीहरू, **ऋक् (मन्त्र), साम (सङ्गीत) र यजु (क्रिया)** वेदहरू, र **छन्दहरू** (काव्यको आधार) उत्पन्न भए।
देवता र ब्रह्माण्ड:	यही यज्ञबाट सूर्य (आँखा), चन्द्रमा (मन), वायु (श्वास), र अन्तरिक्षको उत्पत्ति भयो।
सामाजिक उत्पत्ति (श्रम	समाज रूपी विराट पुरुषको मुख, पाखुरा, तिघ्रा र खुट्टाको भूमिका पूर्ति गर्ने समाजका चार प्रमुख श्रम विभाजन / जात (कर्म गुणको

उत्पत्ति र सृष्टि	नेपाली व्याख्या
विभाजन व्यवस्था):	प्रकृति वा पेशा) व्यवस्था मार्फत समाजको निर्माण भएको छ।
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्	मुखको भूमिका पूर्ति गर्ने → **ब्राह्मण** (ज्ञान र मार्गदर्शनको प्रतीक)
बाहू राजन्यः कृतः	पाखुराको भूमिका पूर्ति गर्ने → **राजन्य/क्षत्रिय** (शक्ति र रक्षाको प्रतीक)
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः	तिघ्राको भूमिका पूर्ति गर्ने → **वैश्य** (उत्पादन र अर्थतन्त्रको प्रतीक)
पद्भ्यां शूद्रो अजायत	खुट्टाको भूमिका पूर्ति गर्ने → **शूद्र** (श्रम र सेवाको प्रतीक)

पुरुष सूक्तको मुख्य सन्देश यो हो कि:

1. **सर्वव्यापी चेतना:** सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड एकै परम सत्ता (विराट पुरुष) को अभिव्यक्ति हो।
2. **सामाजिक एकता:** समाज एकै शरीर (विराट पुरुष) को रूपमा छ। जसरि शरीरमा मुख, पाखुरा, तिघ्रा र खुट्टा (चार अङ्गहरूको कर्म अर्थात पेशा) सबैको आ-आफ्नो विशिष्ट महत्त्व छ। शरीर चलाउन यी सबै अङ्गहरू अनिवार्य छन्।

यसले **श्रम विभाजन (Division of Labour)** अन्तर्गतका यी चार पेशा सबैको समान महत्व छ। जहाँ सबै श्रम वर्गले समाजमा समान भूमिका खेल्छन्।

3. **यज्ञको महत्त्व:** सृष्टिको निरन्तरता 'त्याग' (यज्ञ) मा आधारित छ। जहाँ एक तत्त्व अर्कोमा रूपान्तरित हुन्छ।

---

२५. अध्याय ९: सेना र सुरक्षा [Military and Security]

उपदेश: "सिपाहीलाई तालिम दिनू, उनीहरूको घर-परिवारको ख्याल राख्नू। किल्लाहरू बलियो बनाउनू।"

विश्लेषण: एकीकरण अभियानका नायक भएको नाताले, पृथ्वीनारायण शाहले सेना र सुरक्षाको महत्त्वलाई गहिरोसँग बुझेका थिए। **सेनाको मनोबल:** उनले सिपाहीहरूलाई केवल तालिम दिएर मात्र पुग्दैन, उनीहरूको परिवारको हेरचाह गरेर उनीहरूको मनोबल उच्च राख्नुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएका छन्। जब सिपाही आफ्नो परिवारको भविष्यप्रति निश्चिन्त हुन्छ, तब मात्र उसले युद्धभूमिमा आफ्नो ज्यानको बाजी लगाउन सक्छ। **रक्षात्मक रणनीति:** उनले किल्लाहरूको निर्माण र मर्मतमा विशेष जोड दिएका छन्। यो एक रक्षात्मक युद्ध रणनीतिको (defensive warfare) महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। बलियो किल्लाहरूले शत्रुलाई रोक्न र आफ्नो सेनालाई सुरक्षित राख्न मद्दत गर्दछ।

शास्त्रीय सम्बन्ध: कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा 'दुर्ग' (किल्ला) लाई राज्यको सप्ताङ्ग सिद्धान्तको एक अनिवार्य अंग मानिएको छ। कौटिल्यले विभिन्न प्रकारका किल्लाहरू (जल दुर्ग, पर्वत दुर्ग, वन दुर्ग, आदि) र तिनको निर्माण विधिको विस्तृत वर्णन गरेका छन्। शुक्र नीतिले पनि सेनालाई विभिन्न गुल्म र गणहरूमा संगठित गर्ने तरिकाबारे बताएको छ। पृथ्वीनारायण शाहको सैन्य नीति यी शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा वर्णित सिद्धान्तहरूको व्यावहारिक प्रयोग थियो।

२६. अध्याय १०: सामरिक नीति [Strategic Policy]

उपदेश: “आफ्नो देशको भेद (गोप्य कुरा) विदेशीलाई कहिल्यै नदिनू।”

विश्लेषण: यो राष्ट्रिय सुरक्षा र गुप्तचर नीतिको (espionage and national security) आधारभूत सिद्धान्त हो। उनले राज्यका गोप्य सूचनाहरूलाई शत्रुको हातमा पर्नबाट जोगाउनु कति महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा बुझेका थिए। राज्यको कमजोरी, सेनाको संख्या, र भावी योजनाहरू जस्ता गोप्य कुराहरू बाहिरिएमा राष्ट्रको अस्तित्व नै खतरामा पर्न सक्छ।

शास्त्रीय सम्बन्ध: कौटिल्यको अर्थशास्त्रको एक ठूलो हिस्सा गुप्तचर प्रणाली (चारचक्षु) को वर्णनमा समर्पित छ। कौटिल्यले गुप्तचरहरूलाई राज्यको आँखा मानेका छन्। उनले कसरी गुप्तचरहरू नियुक्त गर्ने, उनीहरूलाई कसरी तालिम दिने, र उनीहरूबाट कसरी सूचना संकलन गर्ने भन्नेबारे विस्तृत योजना प्रस्तुत गरेका छन्। पृथ्वीनारायण शाहको यो उपदेशले कौटिल्यको यही नीतिको महत्त्वलाई स्वीकार गरेको देखिन्छ।

२७. अध्याय ११: शिक्षा र संस्कृति [Education and Culture]

उपदेश: “आफ्नो भाषा र भेषलाई माया गर्नू।”

विश्लेषण: यो उपदेशले सांस्कृतिक पहिचान (cultural identity) को महत्त्वलाई उजागर गर्दछ। पृथ्वीनारायण शाहले बुझेका थिए कि राजनीतिक एकता मात्र पर्याप्त छैन, राष्ट्रिय एकताका लागि सांस्कृतिक एकता पनि आवश्यक छ। भाषा र भेष कुनै पनि समुदायको पहिचानका मूल आधार हुन्। जब मानिसहरूले आफ्नो भाषा र भेषलाई माया गर्छन्, तब उनीहरूमा राष्ट्रियताको भावना बलियो हुन्छ।

शास्त्रीय सम्बन्ध: धर्मशास्त्रहरूले ‘स्वधर्म’ को पालनामा जोड दिएका छन्, जसमा आफ्नो कुल, थर, र देशको परम्परा र संस्कृतिलाई सम्मान

गर्नु पनि पर्दछ। 'कुल' भनेको रक्त सम्बन्ध मा आधारित घर हो। रक्त सम्बन्धमा आधारित कुलको जन्मगत (वंश) आधारमा बनेका फरक-फरक समूहलाई थर भनिन्छ। जस्तै: विवाह सम्बन्ध आदिले विकास गरेका फरक-फरक गोत्रका कारण बनेका उपाध्याय, पौडेल, भट्टराई जस्ता धेरै उप-समूहहरू। जन्मको आधारमा जोडिएको फरक-फरक जीवको समूहलाई 'जाति' भनिन्छ। जस्तै: पशु-जाति, मानव-जाति। आफ्नो जातिको धर्ममा कायम रहनुलाई 'स्वधर्म' भनिन्छ। जस्तै: मानव जातिको 'स्वधर्म' मानवीयता हो।

पृथ्वीनारायण शाहले यही 'स्वधर्म' को भावनालाई राष्ट्रिय स्तरमा विस्तार गरी सांस्कृतिक राष्ट्रवादको जग बसालेका थिए।

---

२८. अध्याय १२: परिवार र सामाजिक मूल्यबोध [Family and Values]

उपदेश: "प्रजाको घरमा गएर उनीहरूको सुख-दुःख बुझ्नु।"

विश्लेषण: यो उपदेशले शासक र प्रजा बीचको प्रत्यक्ष सम्बन्धमा जोड दिन्छ। राजा केवल दरबारमा बस्ने शासक मात्र होइन, ऊ प्रजाको अभिभावक पनि हो। उसले आफ्नो प्रजाको व्यक्तिगत जीवनका दुःख-सुखमा पनि चासो राख्नुपर्छ। यसले प्रजाको मनमा राजाप्रति सम्मान र विश्वास बढाउँछ, र राज्यलाई बलियो बनाउँछ। यो एक प्रकारको 'grassroots governance' को अवधारणा हो।

शास्त्रीय सम्बन्ध: रामायणमा भगवान् रामले एक आदर्श राजाको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्। उनी आफ्ना प्रजाको राय बुझ्नका लागि गुप्त रूपमा नगर भ्रमण गर्थे। कालिदासको रघुवंशमा पनि राजा दिलीप र रघु जस्ता राजाहरूले आफ्ना प्रजालाई आफ्नै सन्तान सरह माया गर्ने गरेको वर्णन पाइन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले यही 'पितृ-सत्तात्मक' (paternalistic) राजतन्त्रको आदर्शलाई आफ्नो शासनमा अपनाउन खोजेका थिए, जहाँ राजा प्रजाको पिता समान हुन्छ।

२९. "चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी" - गहिरो विश्लेषण [Deep Analysis]

यो उपदेश दिव्य उपदेशको आत्मा हो। यसको गहिरो विश्लेषण गर्दा निम्न कुराहरू स्पष्ट हुन्छन्:

विविधताको स्वीकृति: पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको जात र वर्णहरू, भाषिक, र सांस्कृतिक विविधतालाई एक समस्याको रूपमा होइन, बरु एक शक्तिको रूपमा हेरे। उनले सबैलाई एउटै रंगमा रंग्याउन खोजेनन्, बरु सबैको आ-आफ्नो पहिचानलाई सम्मान गर्दै उनीहरूलाई एउटै राष्ट्रिय मालामा गाँस्न चाहे।

सामाजिक सद्भाव: 'फूलबारी' को रूपकले सहअस्तित्व र सद्भावको सन्देश दिन्छ। फूलबारीमा विभिन्न फूलहरू एक-अर्कासँग प्रतिस्पर्धा गर्दैनन्, बरु सँगै मिलेर समग्र बगैंचाको सुन्दरता बढाउँछन्। त्यसरी नै, विभिन्न जात र वर्णहरूले पनि एक-अर्कासँग मिलेर राष्ट्र निर्माणमा योगदान दिनुपर्छ भन्ने उनको धारणा थियो।

कार्यात्मक एकता: परम्परागत जात र वर्णहरू रुपी श्रमअनुरुप पेशा विभाजनको वर्ण-व्यवस्था जस्तै, उनले प्रत्येक जात र वर्णको आफ्नो विशिष्ट पेशागत, विशिष्ट शिप गत सामाजिक भूमिका हुने कुरालाई स्वीकार गरेका थिए। तर, उनले फरक फरक पेशालाइ उच-नीचको रूपमा नहेरी, राष्ट्र रूपी शरीरको विभिन्न अंगहरूको रूपमा हेरे। त्यसको समन्वयात्मक प्रयासबाट मात्र राष्ट्र चल्न सक्छ भन्ने अनुभूत गरि उक्त नीतिको अनुसरण गरे। ।

शास्त्रीय जरो: यो अवधारणाको मूल ऋग्वेदको 'पुरुष सूक्त' र भगवद्गीताको 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' (गुण र कर्मको आधारमा मैले चार वर्णको सृष्टि गरेको हुँ) भन्ने श्लोकमा पाइन्छ। तर, पृथ्वीनारायण शाहले यसलाई नेपालको विशिष्ट जातीय संरचना (चार जात र छत्तीस वर्ण) मा ढालेर एक मौलिक र व्यावहारिक रूप दिए।

३०. "दुई ढुङ्गाबीचको तरुल" - भू-राजनीतिक विश्लेषण [Geopolitical Analysis]

यो उपदेश नेपालको परराष्ट्र नीतिको आधारशिला हो।

- **भू-राजनीतिक यथार्थवाद (Geopolitical Realism):** पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको भू-राजनीतिक अवस्थितिको अत्यन्तै यथार्थवादी र वस्तुनिष्ठ विश्लेषण गरेका छन्। उनले न त उत्तरको शक्तिलाई कम आँके, न त दक्षिणको। उनले दुवैलाई 'ढुङ्गा' (शक्तिशाली) को रूपमा स्वीकार गरे।
- **सन्तुलनको नीति (Policy of Balance):** 'तरुल' ले आफ्नो अस्तित्व जोगाउनका लागि दुवै ढुङ्गाको चापबाट बच्नुपर्छ। यसको अर्थ हो, नेपालले कुनै एक शक्तिको पक्ष लिनु हुँदैन, वा कुनै एक शक्तिमाथि पूर्ण रूपमा निर्भर हुनु हुँदैन। दुवैसँग समान र सन्तुलित सम्बन्ध राखेर मात्र नेपालको सार्वभौमिकता जोगिन सक्छ।
- **रणनीतिक स्वायत्तता (Strategic Autonomy):** यो नीतिले नेपाललाई आफ्नो निर्णय आफैं गर्न र आफ्नो राष्ट्रिय हितअनुसार चल्न सक्ने स्वायत्तता प्रदान गर्दछ। यदि नेपाल कुनै एक शक्तिको गठबन्धनमा सामेल भयो भने, उसले आफ्नो स्वतन्त्र निर्णय क्षमता गुमाउँछ।

शास्त्रीय जरो: यो कौटिल्यको 'मण्डल सिद्धान्त' को एक विशिष्ट प्रयोग हो। कौटिल्यले छिमेकीलाई शत्रु माने पनि, पृथ्वीनारायण शाहले दुवै छिमेकीलाई 'सम्भावित खतरा' को रूपमा हेरेर उनीहरूसँग मित्रता तर सतर्कताको नीति अपनाए। यो मण्डल सिद्धान्तको एक परिमार्जित र नेपाल-केन्द्रित संस्करण थियो।

---

३१. भ्रष्टाचार र न्याय प्रणाली [Corruption and Justice]

केस स्टडी: "घुस दिन्या र घुस लिन्या दुवै राष्ट्रका महाशत्रु हुन्।"

यो उपदेशलाई उनको शासनकालको एक घटनासँग जोडेर हेर्न सकिन्छ। भनिन्छ, एक पटक एक मुद्दामा एक पक्षले न्यायाधीशलाई घुस दिएर आफ्नो पक्षमा फैसला गरायो। जब यो कुरा पृथ्वीनारायण शाहले थाहा पाए, उनी अत्यन्तै क्रोधित भए। उनले घुस दिने र लिने दुवैलाई बोलाएर सार्वजनिक रूपमा कठोर दण्ड दिए र भने, "न्याय निसाफ बिगार्ने काम कहिल्यै नगर्नू। यो मेरो देशको जग हो।"

- **भ्रष्टाचारको जरो:** उनले घुस दिनेलाई पनि उत्तिकै दोषी मानेका छन्। यसले के देखाउँछ भने, उनी भ्रष्टाचारको माग पक्ष (demand side) र आपूर्ति पक्ष (supply side) दुवैलाई नियन्त्रण गर्न चाहन्थे।
- **न्यायमा विश्वास:** उनले बुझेका थिए कि यदि प्रजाले न्याय प्रणालीमा विश्वास गुमाए भने, उनीहरूले राज्यप्रति नै विद्रोह गर्न सक्छन्। त्यसैले, न्यायको शुद्धता राज्यको स्थिरताका लागि अनिवार्य छ।

शास्त्रीय जरो: कौटिल्य र मनु दुवैले भ्रष्टाचारलाई कठोरतापूर्वक दमन गर्नुपर्ने बताएका छन्। पृथ्वीनारायण शाहले त्यो शास्त्रीय ज्ञानलाई आफ्नो व्यावहारिक शासनमा उतारेर एक उदाहरण प्रस्तुत गरे।

---

३२. आर्थिक नीति र आत्मनिर्भरता [Economic Policy]

केस स्टडी: विदेशी व्यापारीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने नीति।

पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यका विजय गर्नुअघि लामो समयसम्म आर्थिक नाकाबन्दी (economic blockade) लगाएका थिए। उनले उपत्यकामा नुन, कपास, र अन्य आवश्यक सामग्रीहरूको आपूर्ति रोकिदिए, जसले गर्दा मल्ल राजाहरू आर्थिक रूपमा कमजोर भए र उनलाई विजय हासिल गर्न सजिलो भयो।

यो अनुभवले उनलाई अर्थतन्त्रको रणनीतिक महत्त्वबारे गहिरो ज्ञान दियो। उनले बुझे कि जोसँग आर्थिक शक्ति छ, उसैसँग राजनीतिक

शक्ति हुन्छ। यही कारणले उनले दिव्य उपदेशमा विदेशी व्यापारीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने र स्वदेशी उद्योगलाई बढावा दिने संरक्षणवादी नीति अगाडि सारे। उनले अंग्रेज व्यापारीहरूलाई नेपालमा प्रवेश दिएमा उनीहरूले व्यापारको बहानामा देशको अर्थतन्त्रमाथि कब्जा जमाउने र अन्ततः राजनीतिक रूपमा पनि हस्तक्षेप गर्ने खतरा देखेका थिए। भारतमा अंग्रेजहरूले यही गरिरहेका थिए।

शास्त्रीय जरो: कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा पनि राज्यले व्यापार र बजारलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। कौटिल्यले विदेशी वस्तुहरूमाथि उच्च भन्सार शुल्क (customs duty) लगाउन सल्लाह दिएका छन्, ताकि स्वदेशी उत्पादनले प्रतिस्पर्धा गर्न सकून्। पृथ्वीनारायण शाहको नीति यही सिद्धान्तको एक व्यावहारिक रूप थियो।

---

३३. सामरिक विचारधारा [Strategic Ideology]

केस स्टडी: किल्लाहरूको निर्माण र सेनाको व्यवस्थापन।

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान केवल आक्रमणमा मात्र आधारित थिएन। उनले जितेको भू-भागलाई सुरक्षित राख्न र प्रशासन चलाउन विशेष ध्यान दिन्थे। उनले जितेका ठाउँहरूमा किल्लाहरू बनाउने वा पुराना किल्लाहरूलाई मर्मत गरेर बलियो बनाउने काम गर्थे। सिन्धुलीगढी, नुवाकोटगढी जस्ता किल्लाहरू उनको सामरिक दूरदर्शिताका उदाहरण हुन्।

उनले आफ्नो सेनालाई पनि व्यवस्थित गरेका थिए। उनले मगर, गुरुङ, खस जस्ता लडाकु जातिका युवाहरूलाई सेनामा भर्ती गरेर एक बलियो र बफादार राष्ट्रिय सेनाको निर्माण गरे। उनले सिपाहीहरूको तलब, भत्ता, र उनीहरूको परिवारको हेरचाहमा विशेष ध्यान दिए, जसले सेनाको मनोबल उच्च रह्यो।

शास्त्रीय जरो: कौटिल्य र शुक्र नीति दुवैमा सेनाको संगठन, किल्लाहरूको निर्माण, र सैनिकहरूको कल्याणबारे विस्तृत वर्णन पाइन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले यी शास्त्रीय सिद्धान्तहरूलाई आफ्नो अनुभवसँग मिलाएर एक प्रभावकारी सैन्य मेसिनरी तयार पारेका थिए।

---

३४. सामाजिक समावेशिता [Social Inclusion]

केस स्टडी: बिसे नगर्चीको कथा।

भनिन्छ, जब पृथ्वीनारायण शाहसँग काठमाडौं उपत्यका आक्रमण गर्नका लागि पर्याप्त पैसा थिएन, तब उनी चिन्तित भए। यो देखेर बिसे नगर्ची नामक एक दमाई (दलित) पेशामा रहेका व्यक्तिले उनलाई भने, "महाराज, चिन्ता नगर्नुहोस्। हामी प्रत्येक घरबाट एक-एक रुपैयाँ संकलन गर्यौं भने पनि ठूलो रकम जम्मा हुन्छ।" यो सल्लाह पृथ्वीनारायण शाहलाई मन पर्‍यो र उनले त्यसै गरेर पैसा जम्मा गरे।

यो कथाको ऐतिहासिक प्रामाणिकता जतिसुकै होस्, यसले एक महत्त्वपूर्ण सन्देश दिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले समाजको सबैभन्दा तल्लो तहको मानिने व्यक्तिको सल्लाहलाई पनि महत्त्व दिए। यसले उनको शासनमा समावेशिताको भावना थियो भन्ने देखाउँछ। उनले योग्यतालाई जातभन्दा माथि राखेका थिए। उनको 'फूलबारी' को अवधारणा केवल एक नारा मात्र थिएन, बरु उनको व्यवहारमा पनि देखिन्थ्यो।

शास्त्रीय जरो: महाभारतमा विदुर, जो एक दासीपुत्र थिए, हस्तिनापुरको सबैभन्दा बुद्धिमान मन्त्री मानिन्थे। यसले के देखाउँछ भने, शास्त्रीय परम्परामा पनि ज्ञान र योग्यतालाई जन्मभन्दा माथि राखिएको छ। पृथ्वीनारायण शाहले यही आदर्शलाई पछ्याएका थिए।

पञ्चम भाग: निष्कर्ष [Part V: Conclusion]

३५. निष्कर्ष र मूल्याङ्कन [Conclusion]

यस विस्तृत विश्लेषणपछि, हामी निम्न निष्कर्षमा पुग्न सक्छौं:

दिव्य उपदेश न पूर्णतया मौलिक हो, न पूर्णतया नक्कल: दिव्य उपदेशका सिद्धान्तहरू पृथ्वीनारायण शाहका आफ्नै मौलिक उपज होइनन्। यसका अधिकांश विचारहरूको जरो वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, अर्थशास्त्र, र अन्य हिन्दू धर्मशास्त्रहरूमा गहिरोसँग गाडिएको छ। तर, यसलाई केवल शास्त्रीय ग्रन्थहरूको नक्कल वा सार-संक्षेप मात्र भन्नु पनि अन्याय हुनेछ। पृथ्वीनारायण शाहको महानता यसमा छ कि उनले ती कालातीत सिद्धान्तहरूलाई अठारौं शताब्दीको नेपालको विशिष्ट सामाजिक, राजनीतिक, र भू-राजनीतिक सन्दर्भमा ढालेर एक नयाँ र व्यावहारिक रूप दिए। उनी एक मौलिक दार्शनिक (original philosopher) भन्दा पनि एक प्रतिभाशाली समन्वयकर्ता (brilliant synthesizer) र एक व्यावहारिक राजनेता (pragmatic statesman) थिए।

प्रामाणिकताको प्रश्न: दिव्य उपदेशको वर्तमान पाठमा पछि केही थपघट भएको हुन सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन। तर, यसको मूल आत्मा, भाषा-शैली, र यसमा व्यक्त गरिएका विचारहरू पृथ्वीनारायण शाहको जीवन, कार्य, र तत्कालीन परिस्थितिसँग पूर्ण रूपमा मेल खान्छन्। त्यसैले, यसलाई उनको विचारको एक प्रामाणिक प्रतिनिधिको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ।

एक व्यावहारिक मार्गदर्शन: दिव्य उपदेश कुनै अमूर्त दार्शनिक ग्रन्थ होइन। यो एक शासकले आफ्नो ३२ वर्षे लामो र कठिन अनुभवको क्रममा वैदिक ग्रन्थहरूको ज्ञान भएका विद्वान्हरूमार्फत प्राप्त ज्ञानलाई आफ्नो राजकाजमा उपयोग गरी

अनुभूति गरेको ज्ञानबाट निकालेको व्यावहारिक ज्ञानको सङ्ग्रह रहेको हुन सक्दछ। जसलाई दरबारका शासकले परम्परागत विरासतमा प्राप्त गरेको हुन सक्ने बलियो आधार छ। दरबारसँग सामिप्यमा रहेर काम गर्ने मौका मिलेका विद्वान्हरूले एक उत्तम दिव्योपदेशको रूपमा त्यसलाई विकास गर्नु अत्यन्त स्वागत योग्य कदम हो। यसमा शासन कसरी गर्ने, न्याय कसरी दिने, भ्रष्टाचार कसरी रोक्ने, र देशलाई कसरी बचाउने भन्नेबारे ठोस र स्पष्ट निर्देशनहरू छन्।

३६. आधुनिक प्रासंगिकता [Modern Relevance]

के २१ औं शताब्दीको लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा एक सामन्ती राजाका उपदेशहरू सान्दर्भिक छन्? यो एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न हो। दिव्य उपदेशका केही अंशहरू (जस्तै, राजतन्त्रको महिमा) आज असान्दर्भिक हुन सक्छन्, तर यसका धेरैजसो सिद्धान्तहरू आज पनि उत्तिकै, सायद अझ बढी, सान्दर्भिक छन्:

भू-राजनीति: "दुई ढुङ्गाबीचको तरुल" को सिद्धान्त नेपालको परराष्ट्र नीतिका लागि सधैंभरि मार्गदर्शक रहनेछ।

सुशासन: भ्रष्टाचार नियन्त्रण, निष्पक्ष न्याय, र प्रजातान्त्रिक कर प्रणालीको आवश्यकता आज झनै बढेको छ।

राष्ट्रिय एकता: जातीय र क्षेत्रीय द्वन्द्व बढिरहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा, "सबै जातको फूलबारी" को समावेशी राष्ट्रवादको भावना झनै महत्त्वपूर्ण भएको छ।

आर्थिक आत्मनिर्भरता: व्यापार घाटा र परनिर्भरता बढिरहेको बेला, दिव्य उपदेशको संरक्षणवादी र आत्मनिर्भर आर्थिक नीतिको सान्दर्भिकता बढेको छ।

३७. वैश्विक तुलना [Global Comparison]

पृथ्वीनारायण शाहका विचारहरूलाई विश्वका अन्य राजनीतिक विचारकहरूसँग पनि तुलना गर्न सकिन्छ:

म्याकियाभेली (Machiavelli): जसरी म्याकियाभेलीले आफ्नो ग्रन्थ 'द प्रिन्स' (The Prince) मा एक शासकले राज्य बचाउनका लागि कहिलेकाहीँ कठोर र अनैतिक कदम पनि चाल्नुपर्छ भनेका छन्, त्यसरी नै पृथ्वीनारायण शाहले पनि राष्ट्रका शत्रुहरूलाई कठोर दण्ड दिनुपर्ने बताएका छन्। दुवै यथार्थवादी (realist) विचारक हुन्। तर, म्याकियाभेलीले धर्म र नैतिकतालाई राजनीतिबाट अलग गरेका छन् भने, पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राजनीतिको आधार नै 'धर्म' लाई बनाएका छन्।

सन त्जु (Sun Tzu): सन त्जुको 'आर्ट अफ वार' (Art of War) जस्तै, दिव्य उपदेशमा पनि युद्ध र रणनीतिका व्यावहारिक सिद्धान्तहरू पाइन्छन्।

बिस्मार्क (Bismarck): जसरी बिस्मार्कले विभिन्न जर्मन राज्यहरूलाई एकीकरण गरेर आधुनिक जर्मनीको निर्माण गरे, त्यसरी नै पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरे। दुवैलाई आ-आफ्नो देशका 'unifier' मानिन्छ।

---

३८. भविष्य दिशा [Future Direction]

दिव्य उपदेशमाथि अझै धेरै अनुसन्धान हुन आवश्यक छ। भविष्यका अनुसन्धानकर्ताहरूले निम्न विषयहरूमा ध्यान दिन सक्छन्:

पाण्डुलिपिहरूको खोजी: दिव्य उपदेशका थप पुराना र मौलिक पाण्डुलिपिहरूको खोजी गरी यसको पाठलाई अझ प्रामाणिक बनाउन सकिन्छ।

आर्थिक इतिहास: दिव्य उपदेशमा वर्णित आर्थिक नीतिहरू त्यस समयमा कति हदसम्म लागू भए र त्यसको के प्रभाव पर्‍यो भन्नेबारे विस्तृत आर्थिक-ऐतिहासिक अनुसन्धान गर्न सकिन्छ।

तुलनात्मक अध्ययन: दिव्य उपदेशलाई अन्य दक्षिण एसियाली राज्यहरूका समकालीन राजनीतिक विचारहरूसँग तुलना गरेर यसको विशिष्टता र समानताहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ।

अन्त्यमा, दिव्य उपदेश केवल एक ऐतिहासिक दस्तावेज मात्र होइन, यो नेपालको राष्ट्रिय पहिचान, सार्वभौमिकता, र समृद्धिको सपना बोकेको एक जीवन्त मार्गदर्शन हो। यसलाई समय-सान्दर्भिक रूपमा व्याख्या र प्रयोग गर्न सकेमा यसले भविष्यको नेपाल निर्माणमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ।

भाग - ३

अनुलग्नक [परिशिष्ट] - १
कौटिल्यको भ्रष्टाचार निरोध र गुप्तचर प्रणाली

तकनीकी नोट [Technical Note]

विषयसूची [Table of Contents]

१. परिचय [Introduction]
२. कौटिल्यको ४० प्रकारका भ्रष्टाचार [40 Types of Corruption]
३. भ्रष्टाचार निरोधका कठोर दण्ड [Strict Punishments]
४. कौटिल्यको गुप्तचर प्रणाली [Espionage System]
५. निष्कर्ष [Conclusion]

---

१. परिचय [Introduction]

कौटिल्यको अर्थशास्त्र [Arthashastra] एक प्राचीन वैदिक ग्रन्थ हो जसमा राज्य सञ्चालन, अर्थतन्त्र, सैन्य रणनीति, र प्रशासनिक

व्यवस्थाका बारेमा विस्तृत वर्णन गरिएको छ। यो ग्रन्थ मुख्यतः चन्द्रगुप्त मौर्यका सल्लाहकार कौटिल्य (जिनलाई विष्णुगुप्त वा चाणक्य पनि भनिन्छ) ले लेखेका थिए। अर्थशास्त्रको दोस्रो पुस्तकको आठौँ अध्यायमा कौटिल्यले सरकारी कर्मचारीहरूको भ्रष्टाचारको विस्तृत विश्लेषण गरेका छन्।

कौटिल्यले भ्रष्टाचारलाई राज्यको लागि एक गम्भीर खतरा मानेका थिए। उनका अनुसार, भ्रष्ट कर्मचारीहरूले राज्यको कोष खाली गर्छन्, प्रजामा अविश्वास पैदा गर्छन्, र राज्यको स्थिरता नष्ट गर्छन्। यसैले उनले भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गर्नका लागि एक व्यापक र कठोर प्रणाली तैयार पारे।

---

२. कौटिल्यको ४० प्रकारका भ्रष्टाचार [40 Types of Corruption]

अर्थशास्त्रको दोस्रो पुस्तकको आठौँ अध्यायमा कौटिल्यले सरकारी कर्मचारीहरूद्वारा गरिने भ्रष्टाचारका ४० प्रकार वर्णन गरेका छन्। यहाँ यी सबै प्रकारहरूको विस्तृत सूची दिइएको छ:

भ्रष्टाचारका ४० प्रकार [40 Types of Embezzlement Techniques]

समूह १: राजस्व सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Revenue-Related Corruption]

१. अग्रिम रकम आपूल्ने [Realizing revenue earlier than due] - **विवरण:** कर वा राजस्व असल समयभन्दा पहिले वसुल गरेर बाँकी रकम आफ्नो हातमा राख्ने। **तरिका:** कर संकलनकर्ताले प्रजाबाट असल समयभन्दा पहिले कर लिएर त्यो रकम आफ्नो निजी कोषमा राख्छ। **प्रभाव:** राज्यको नियमित आय प्रभावित हुन्छ र प्रजामा असन्तुष्टि बढ्छ।

२. पछि गरिने भ्रष्टाचार [Withholding revenue] - **विवरण:** राजस्व वसुल गरेपछि त्यो रकम राज्यको कोषमा जमा नगरी आफ्नो हातमा राख्ने। **तरिका:** कर संकलनकर्ताले वसुल गरेको रकम राज्यलाई नदिई विलम्ब गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको तरल पूँजी [liquid capital] कम हुन्छ र सरकारी कार्यमा बाधा आउँछ।

३. कम रकम जमा गर्ने [Reducing revenue] - **विवरण:** वसुल गरेको पूरा रकम राज्यलाई नदिई कम रकम जमा गर्ने। - **तरिका:** कर संकलनकर्ताले १०० रुपैयाँ वसुल गरेर केवल ८० रुपैयाँ मात्र राज्यलाई दिन्छ। - **प्रभाव:** राज्यको राजस्व घट्छ र भ्रष्ट कर्मचारीको आय बढ्छ।

४. गलत हिसाब राख्ने [Misrepresenting accounts] - **विवरण:** राजस्व संकलनको हिसाब गलत तरिकाले राख्ने र दस्तावेज जाली गर्ने। **तरिका:** कर संकलनकर्ताले लेखा-जोखामा हेराफेरी गर्छ र गलत आँकडा प्रस्तुत गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको वास्तविक आय पत्ता लाग्दैन र भ्रष्टाचार छिपिन्छ।

५. वजन-नापमा हेराफेरी [Cheating in weights and measures] - **विवरण:** कर वा राजस्व संकलनमा गलत वजन र नाप प्रयोग गर्ने। **तरिका:** अनाज, तेल, वा अन्य पदार्थको कर लिँदा गलत तराजु वा नाप प्रयोग गर्छ। **प्रभाव:** राज्यले कम अनाज वा सामग्री पाउँछ र प्रजा ठगिन्छ।

समूह २: व्यापार र बजार सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Trade and Market Corruption]

६. व्यापार कर चोरी [Evading trade tax] - **विवरण:** व्यापारीहरूको सामानमा कर लगाउनु पर्दा कम कर लिने वा कर नलिने। **तरिका:** व्यापार निरीक्षक [trade inspector] व्यापारीसँग मिलेर कर चोरी गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको व्यापार राजस्व घट्छ र अन्य व्यापारीहरू असमान प्रतिस्पर्धामा पर्छन्।

७. मूल्य निर्धारणमा भ्रष्टाचार [Price manipulation] - **विवरण:** बजारमा वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्दा गलत मूल्य तय गर्ने। **तरिका:** बजार निरीक्षक [market inspector] कुनै विशेष व्यापारीको पक्षमा गलत मूल्य तय गर्छ। **प्रभाव:** प्रजाले अधिक मूल्य दिन बाध्य हुन्छ र प्रतिस्पर्धा नष्ट हुन्छ।

८. गुणस्तरमा हेराफेरी [Quality fraud] - **विवरण:** राज्यको तर्फबाट बिक्रय गरिने सामानको गुणस्तर कम गर्ने। **तरिका:** राज्यको गोदामबाट बिक्रय गरिने अनाज वा सामानमा कम गुणस्तरको सामान मिलाइन्छ। **प्रभाव:** राज्यको प्रतिष्ठा खराब हुन्छ र प्रजाको विश्वास कम हुन्छ।

९. दोहोरो बिक्रय [Double selling] - **विवरण:** एउटै सामान दुई पटक बिक्रय गर्ने वा गलत रेकर्ड राख्ने। **तरिका:** राज्यको गोदामदार [warehouse manager] एउटै सामान दुई पटक बिक्रय गर्छ र एक पटकको रकम आफ्नो हातमा राख्छ। **प्रभाव:** राज्यको सामान अनुपलब्ध हुन्छ र आय कम हुन्छ।

समूह ३: खनिज र प्राकृतिक सम्पदा सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Mineral and Natural Resources Corruption]

१०. खनिज खोज्न छोडिने [Abandoning mining operations] - **विवरण:** राज्यको खनिज खोज्ने कार्य बन्द गरेर सामान लोप गर्ने। **तरिका:** खनिज निरीक्षक [mining inspector] खोज्ने कार्य बन्द गरेर खनिज आफ्नो हातमा राख्छ। **प्रभाव:** राज्यको खनिज सम्पदा नष्ट हुन्छ।

११. खनिजको मूल्य गलत लेख्ने [Misvaluing minerals] - **विवरण:** खोलिएको खनिजको मूल्य कम लेख्ने। **तरिका:** खनिज निरीक्षक सोना वा रत्नको मूल्य कम लेख्छ। **प्रभाव:** राज्यले कम आय पाउँछ।

१२. वनसम्पदा चोरी [Forest resource theft] - विवरण: राज्यको जंगलबाट लकडी, जडिबुटी, वा अन्य सामान चोरी गर्ने। **तरिका:** वन निरीक्षक [forest officer] लकडी वा जडिबुटी आफ्नो हातमा राख्छ। **प्रभाव:** राज्यको वनसम्पदा कम हुन्छ।

समूह ४: सैन्य व्यय सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Military Expenditure Corruption]

१३. सैनिकको संख्या गलत लेख्ने [Misreporting troop numbers] - विवरण: सेनामा वास्तविक सैनिकको संख्या कम गर्ने र काल्पनिक सैनिकको तलब आफ्नो हातमा राख्ने। **तरिका:** सैन्य अधिकृत [military officer] १००० सैनिक छन् भनेर लेख्छ तर वास्तवमा ८०० छन्, र बाँकी २००को तलब आफ्नो हातमा राख्छ। **प्रभाव:** राज्यको सैन्य शक्ति कमजोर हुन्छ र बजेट बढ्छ।

१४. सैनिकको गुणस्तर कम गर्ने [Recruiting inferior soldiers] - विवरण: योग्य सैनिकको जागामा अयोग्य सैनिक भर्ती गर्ने। **तरिका:** सैन्य भर्ती अधिकृत [recruitment officer] कमजोर सैनिकलाई भर्ती गर्छ र अन्तर पैसा आफ्नो हातमा राख्छ। **प्रभाव:** सेनाको शक्ति कमजोर हुन्छ।

१५. हतियार चोरी [Weapon theft] - विवरण: सेनाको हतियार वा सामग्री चोरी गर्ने। **तरिका:** हतियार भण्डार प्रभारी [weapons officer] हतियार चोरी गरेर बिक्रय गर्छ। **प्रभाव:** सेनाको हतियार अपर्याप्त हुन्छ।

१६. घोडा वा हाथीमा भ्रष्टाचार [Cavalry corruption] - विवरण: घोडा वा हाथीको संख्या गलत लेख्ने वा कमजोर घोडा/हाथी राख्ने। **तरिका:** घोडा प्रभारी [cavalry officer] घोडाको संख्या बढाएर लेख्छ। **प्रभाव:** सेनाको गतिशीलता [mobility] कम हुन्छ।

समूह ५: न्याय र दण्ड सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Justice and Punishment Corruption]

१७. न्यायमा भ्रष्टाचार [Judicial corruption] - विवरण: न्यायाधीश गलत फैसला गर्ने वा घुसखोरी लिने। **तरिका:** न्यायाधीश कुनै पक्षबाट घुस लिएर उसको पक्षमा फैसला गर्छ। **प्रभाव:** न्याय प्रणाली नष्ट हुन्छ र प्रजामा अविश्वास बढ्छ।

१८. दण्डमा भ्रष्टाचार [Punishment corruption] - विवरण: दण्ड कम गर्ने वा माफ गर्ने। **तरिका:** दण्ड प्रभारी [punishment officer] अपराधीलाई घुस दिएर दण्ड कम गर्छ। **प्रभाव:** अपराधीहरू साहस पाउँछन् र अपराध बढ्छ।

१९. साक्षीमा भ्रष्टाचार [Witness corruption] - विवरण: साक्षीलाई घुस दिएर गलत साक्ष्य दिलाउने। **तरिका:** न्यायाधीश वा अन्य अधिकृत साक्षीलाई घुस दिएर गलत साक्ष्य दिलाउँछ। **प्रभाव:** न्याय विकृत हुन्छ।

२०. कैदीमा भ्रष्टाचार [Prison corruption] - विवरण: कैदलाई घुस दिएर कैदीलाई भाग्न दिने वा सुविधा दिने। **तरिका:** जेलर [jailer] कैदीलाई घुस दिएर जेलबाट भाग्न दिन्छ। **प्रभाव:** अपराधी भाग्छन् र कानूनको शासन कमजोर हुन्छ।

समूह ६: सीमा र सीमान्त सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Border and Frontier Corruption]

२१. सीमा कर चोरी [Border tax evasion] - विवरण: सीमा पार गर्दा कर लगाउनु पर्दा कम कर लिने। **तरिका:** सीमा अधिकृत [border officer] व्यापारीसँग मिलेर कर चोरी गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको सीमा राजस्व घट्छ।

२२. विदेशी व्यापारीसँग भ्रष्टाचार [Foreign trader corruption] - विवरण: विदेशी व्यापारीसँग मिलेर गलत व्यापार गर्ने। **तरिका:** सीमा

अधिकृत विदेशी व्यापारीसँग मिलेर अवैध व्यापार गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको आर्थिक हित नष्ट हुन्छ।

समूह ७: कृषि र भूमि सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Agriculture and Land Corruption]

२३. भूमि कर चोरी [Land tax evasion] - **विवरण:** भूमि कर वसुल गर्दा कम कर लिने। **तरिका:** भूमि कर संकलनकर्ता [land tax collector] कम कर लिन्छ। **प्रभाव:** राज्यको भूमि राजस्व घट्छ।

२४. भूमि माप गर्दा भ्रष्टाचार [Land measurement fraud] - **विवरण:** भूमि माप गर्दा गलत माप गर्ने। **तरिका:** भूमि माप गर्ने अधिकृत [land surveyor] गलत माप गर्छ। **प्रभाव:** कर गणना गलत हुन्छ।

२५. सिंचाई कर चोरी [Irrigation tax evasion] - **विवरण:** सिंचाई सुविधाको कर लगाउनु पर्दा कम कर लिने। **तरिका:** सिंचाई अधिकृत [irrigation officer] कम कर लिन्छ। **प्रभाव:** सिंचाई व्यवस्थाको रखरखाव नहुन्छ।

समूह ८: निर्माण र सार्वजनिक कार्य सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Construction and Public Works Corruption]

२६. निर्माण सामग्रीमा भ्रष्टाचार [Construction material fraud] - **विवरण:** निर्माण कार्यमा कम गुणस्तरको सामग्री प्रयोग गर्ने। **तरिका:** निर्माण अधिकृत [construction officer] कम गुणस्तरको ईंट, बालुवा, आदि प्रयोग गर्छ। **प्रभाव:** निर्माण कार्य कमजोर हुन्छ।

२७. निर्माण खर्चमा भ्रष्टाचार [Construction cost fraud] - **विवरण:** निर्माण खर्चको बिल गलत तरिकाले बनाउने। **तरिका:** निर्माण अधिकृत अधिक खर्चको बिल बनाउँछ। **प्रभाव:** राज्यको बजेट अधिक खर्च हुन्छ।

समूह ९: दान र धार्मिक कार्य सम्बन्धी भ्रष्टाचार [Charity and Religious Work Corruption]

२८. दान सामग्रीमा भ्रष्टाचार [Charity fraud] - विवरण: राज्यको तर्फबाट दिइने दान सामग्रीमा हेराफेरी गर्ने। **तरिका:** दान वितरणकर्ता [charity officer] दान सामग्री कम दिन्छ। **प्रभाव:** गरीबहरू पूर्ण दान पाउँदैनन्।

२९. धार्मिक कार्यमा भ्रष्टाचार [Religious work corruption] - विवरण: धार्मिक कार्यको बजेटमा हेराफेरी गर्ने। **तरिका:** धार्मिक कार्य प्रभारी [religious officer] धार्मिक कार्यको बजेट कम खर्च गर्छ। **प्रभाव:** धार्मिक कार्य ठीकसँग नहुन्छ।

समूह १०: विविध भ्रष्टाचार [Miscellaneous Corruption]

३०. राज्य सम्पत्तिमा भ्रष्टाचार [State property fraud] - विवरण: राज्यको सम्पत्ति आफ्नो नाममा गर्ने। **तरिका:** राज्य अधिकृत राज्यको जमिन वा भवन आफ्नो नाममा गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको सम्पत्ति कम हुन्छ।

३१. कर्मचारी तलबमा भ्रष्टाचार [Salary fraud] - विवरण: कर्मचारीको तलब गलत तरिकाले दिने। **तरिका:** तलब वितरणकर्ता [payroll officer] कर्मचारीलाई कम तलब दिन्छ। **प्रभाव:** कर्मचारीहरू असन्तुष्ट हुन्छन्।

३२. पेन्सन भ्रष्टाचार [Pension fraud] - विवरण: सेवानिवृत्त कर्मचारीको पेन्सन गलत तरिकाले दिने। **तरिका:** पेन्सन अधिकृत [pension officer] पेन्सन कम दिन्छ। **प्रभाव:** सेवानिवृत्त कर्मचारीहरू कष्टमा पर्छन्।

३३. खाद्य सामग्रीमा भ्रष्टाचार [Food supply fraud] - विवरण: सेनाको खाद्य सामग्रीमा भ्रष्टाचार गर्ने। **तरिका:** खाद्य आपूर्तिकर्ता [food supplier] कम गुणस्तरको खाना दिन्छ। **प्रभाव:** सेनाको स्वास्थ्य खराब हुन्छ।

३४. चिकित्सा सामग्रीमा भ्रष्टाचार [Medical supply fraud] - **विवरण:** सेनाको चिकित्सा सामग्रीमा भ्रष्टाचार गर्ने।**तरिका:** चिकित्सा आपूर्तिकर्ता [medical supplier] कम गुणस्तरको दवा दिन्छ। **प्रभाव:** घायल सैनिकहरूको उपचार ठीकसँग नहुन्छ।

३५. पशु सामग्रीमा भ्रष्टाचार [Animal supply fraud] - **विवरण:** सेनाको घोडा, हाथी, आदिमा भ्रष्टाचार गर्ने। **तरिका:** पशु आपूर्तिकर्ता [animal supplier] कमजोर पशु दिन्छ। **प्रभाव:** सेनाको गतिशीलता कम हुन्छ।

३६. कपडा र उपकरणमा भ्रष्टाचार [Clothing and equipment fraud] - **विवरण:** सेनाको कपडा र उपकरणमा भ्रष्टाचार गर्ने। **तरिका:** आपूर्तिकर्ता कम गुणस्तरको कपडा र उपकरण दिन्छ। **प्रभाव:** सैनिकहरू कष्टमा पर्छन्।

३७. सञ्चार व्यवस्थामा भ्रष्टाचार [Communication system fraud] - **विवरण:** सञ्चार व्यवस्थामा भ्रष्टाचार गर्ने। **तरिका:** सञ्चार अधिकृत [communication officer] सन्देश गलत तरिकाले पठाउँछ। **प्रभाव:** सैन्य सञ्चार बाधित हुन्छ।

३८. गुप्त सूचनामा भ्रष्टाचार [Secret information fraud] - **विवरण:** गुप्त सूचना शत्रुलाई दिने। **तरिका:** अधिकृत गुप्त सूचना शत्रुलाई बेच्छ। **प्रभाव:** राज्यको सुरक्षा खतरामा पर्छ।

३९. विदेशी सम्बन्धमा भ्रष्टाचार [Foreign relations fraud] - **विवरण:** विदेशी सम्बन्ध गलत तरिकाले सञ्चालन गर्ने। **तरिका:** विदेशी राजदूत [ambassador] विदेशी राजाको पक्षमा काम गर्छ। **प्रभाव:** राज्यको विदेशी नीति नष्ट हुन्छ।

४०. आन्तरिक सुरक्षामा भ्रष्टाचार [Internal security fraud] - **विवरण:** आन्तरिक सुरक्षा व्यवस्थामा भ्रष्टाचार गर्ने। **तरिका:** सुरक्षा अधिकृत [security officer] विद्रोहीहरूलाई जानकारी दिन्छ। **प्रभाव:** राज्यको आन्तरिक सुरक्षा कमजोर हुन्छ।

३. भ्रष्टाचार निरोधका कठोर दण्ड [Strict Punishments for Corruption]

कौटिल्यले भ्रष्टाचारको विरुद्धमा अत्यन्तै कठोर दण्ड निर्धारण गरेका थिए। उनका अनुसार, भ्रष्टाचार राज्यको लागि एक गम्भीर रोग हो र यसलाई कठोर दण्डद्वारा मात्र नियन्त्रण गर्न सकिन्छ।

दण्डको वर्गीकरण [Classification of Punishments]

१. आर्थिक दण्ड [Financial Penalties]

अर्थदण्ड [Fine] - भ्रष्ट कर्मचारीले चोरी गरेको रकमको दोगुणा अर्थदण्ड दिनुपर्छ। उदाहरण: यदि कोई कर्मचारीले १०० रुपैयाँ चोरी गरे, तो उसले २०० रुपैयाँ अर्थदण्ड दिनुपर्छ।

सम्पत्ति जब्ती [Asset Confiscation] - भ्रष्ट कर्मचारीकी सम्पूर्ण सम्पत्ति राज्यले जब्ती गर्नुपर्छ। उसको घर, जमिन, गहना, आदि सबै राज्यको हो हुन्छ।

आय वंचन [Income Deprivation] - भ्रष्ट कर्मचारीको सम्पूर्ण आय राज्यले लिनुपर्छ। उसले कुनै पनि आय गर्न पाउँदैन।

२. शारीरिक दण्ड [Physical Punishments]

कोर्रा मार्ने [Whipping] - भ्रष्टाचारको गम्भीरता अनुसार कोर्रा मार्ने। साधारण भ्रष्टाचारको लागि २० कोर्रा, गम्भीर भ्रष्टाचारको लागि १०० कोर्रा।

अंग काट्ने [Mutilation] - गम्भीर भ्रष्टाचारको लागि अंग काट्ने। उदाहरण: चोरी गर्ने हातको उँगली काट्ने, झुठो साक्ष्य दिने जिब्रो काट्ने।

कारागार [Imprisonment] - भ्रष्ट कर्मचारीलाई कारागारमा राख्ने। अवधि: १ महिनादेखि १ वर्षसम्म, गम्भीरता अनुसार।

३. सामाजिक दण्ड [Social Punishments]

सामाजिक निर्वासन [Social Ostracism] - भ्रष्ट कर्मचारीलाई समाजबाट निकाल्ने। उसको परिवारले सामाजिक सम्मान गुमाउँछ।

जातिबाट निकालिने [Hunmanity Exclusion] - भ्रष्ट कर्मचारीलाई मानवता सकिएको घोषणा गरी पशु जाति भनी घोषणा गर्ने। बाँचुन्जेल पशुतुल्य व्यवहार गर्ने। मानव जातिबाट निकाल्ने। यो दण्ड अत्यन्तै कठोर मानिन्थ्यो।

नाम बदनामी [Public Humiliation] - भ्रष्ट कर्मचारीको नाम सार्वजनिक रूपमा बदनाम गर्ने। नगरमा घुमाएर लज्जित गर्ने।

४. मृत्यु दण्ड [Capital Punishment]

अत्यधिक गम्भीर भ्रष्टाचार [Extreme Corruption] - राज्यको गुप्त सूचना शत्रुलाई दिने। राज्यको कोषको बहुत बडो रकम चोरी गर्ने। राजाको जीवन खतरामा पार्ने हदको भ्रष्टाचार। राजाको जीवन खतरामा पार्ने कर्ममा मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय अपमान हुने, मुलुकको भूभाग गुम्ने जस्ता नतिजा दिने कुराहरू समेत बुझिन्छ।

मृत्यु दण्डको तरिका [Methods of Execution] - फाँसी [Hanging], जहर [Poisoning], तलवार [Beheading], आग [Burning]

भ्रष्टाचार निरोधको व्यावहारिक प्रणाली [Practical Anti-Corruption System]

कौटिल्यले केवल दण्ड निर्धारण गर्न मात्र नहेरी, भ्रष्टाचार रोक्नका लागि एक व्यावहारिक प्रणाली पनि तैयार पारे।

१. निरीक्षण प्रणाली [Inspection System]

नियमित निरीक्षण [Regular Inspection] - सरकारी कर्मचारीहरूको काम नियमित रूपमा निरीक्षण गर्ने।अप्रत्याशित निरीक्षण गर्ने [surprise inspection] ।

लेखा परीक्षा [Audit] - सरकारी खाता नियमित रूपमा परीक्षा गर्ने। दस्तावेज सत्यापन गर्ने।

२. प्रतिवेदन प्रणाली [Reporting System]

गुप्तचरहरूको प्रतिवेदन [Spy Reports] - गुप्तचरहरूले भ्रष्ट कर्मचारीहरूको गतिविधि रिपोर्ट गर्ने। भ्रष्टाचारको प्रमाण संकलन गर्ने।

जनता द्वारा प्रतिवेदन [Public Reporting] - प्रजाले भ्रष्टाचार देखे राजाको कोर्टमा रिपोर्ट गर्न सक्छन्। रिपोर्टकर्तालाई सुरक्षा दिने।

*३. प्रोत्साहन प्रणाली [Incentive System]***

ईमानदार कर्मचारीलाई पुरस्कार [Rewards for Good Officers] - ईमानदार कर्मचारीहरूलाई बोनस र वृद्धि दिने। सार्वजनिक सम्मान गर्ने।

भ्रष्टाचार सूचनाकर्तालाई पुरस्कार [Whistleblower Rewards] - जो भ्रष्टाचारको सूचना दिन्छ, उसलाई पुरस्कार दिने। उसकी गोपनीयताको रक्षा गर्ने।

---

४. कौटिल्यको गुप्तचर प्रणाली [Espionage System]

कौटिल्यले गुप्तचर प्रणालीलाई राज्यको आँखा [eyes of the state] मानेका थिए। उनको अनुसार, एक शक्तिशाली गुप्तचर नेटवर्क बिना राज्य सुरक्षित रहन सक्दैन।

गुप्तचर प्रणालीको संरचना [Structure of Espionage System]

१. गुप्तचरका प्रकार [Types of Spies]

अ) साधु [Ascetics - Sadhus] - **विवरण:** धार्मिक साधु र तपस्वीहरू। **लाभ:** समाजमा सम्मानित, सबै जात र वर्णमा प्रवेश, गुप्त रूपमा यात्रा। **कार्य:** मन्दिर, आश्रम, धार्मिक समारोहमा सूचना संकलन। **कवर:** धार्मिक वेश, तपस्या, ध्यान।

आ) व्यापारी [Merchants - Vaishyas] - **विवरण:** व्यापार गर्ने व्यक्तिहरू। **लाभ:** व्यापार नेटवर्क, विभिन्न स्थानमा यात्रा, आर्थिक जानकारी। **कार्य:** व्यापार मार्गमा सूचना, बजार स्थिति, आर्थिक गतिविधि। - **कवर:** व्यापार, वस्तु विनिमय, आर्थिक लेनदेन।

इ) गृहस्थ [Householders - Grihastha] - **विवरण:** साधारण घरमा बस्ने व्यक्तिहरू। **लाभ:** समुदायमा अदृश्य, स्थानीय जानकारी, सामान्य जनताको विश्वास। **कार्य:** छिमेकको गतिविधि, सामाजिक असन्तुष्टि, विद्रोहको संकेत। **कवर:** साधारण जीवन, परिवार, व्यवसाय।

ई) भिक्षु [Mendicants - Bhikshus] - **विवरण:** भिक्षा माँग्ने व्यक्तिहरू। **लाभ:** सर्वत्र प्रवेश, गरीबहरूसँग सम्पर्क, निम्न वर्गमा जानकारी। **कार्य:** गरीब क्षेत्रमा असन्तुष्टि, विद्रोहको संकेत, सामाजिक अशान्ति। **कवर:** गरीबी, भिक्षा, दीनता।

उ) महिला [Women - Striyas] - **विवरण:** महिलाहरू। **लाभ:** महिलाहरूको समुदायमा प्रवेश, घरमा गुप्त सूचना, भावनात्मक जानकारी। **कार्य:** राजकुमारी, रानी, अन्य महिलाहरूसँग सम्पर्क, परिवारिक गोप्य कुराहरु। **कवर:** महिला, परिवार, सेवा।

ऊ) बालक [Children - Balak] - **विवरण:** बालकहरू। **लाभ:** संदेह नहुने, खेल-कूदको बहानामा सूचना, निरीह दिखिने। **कार्य:** बालकहरूको खेलमा सूचना, परिवारिक गोप्य कुराहरु। **कवर:** खेल-कूद, निरीहता, बचपन।

२. गुप्तचरहरूको संगठन [Organization of Spies]

अ) प्रमुख गुप्तचर [Chief of Intelligence - Sansthanapati] - राज्यको सर्वोच्च गुप्तचर अधिकृत। सवै गुप्तचरहरूको निरीक्षण। राजाको सीधा सहायक। गुप्तचर नेटवर्क संचालन।

आ) क्षेत्रीय गुप्तचर प्रमुख [Regional Intelligence Chiefs] - प्रत्येक क्षेत्रमा एक प्रमुख। क्षेत्रीय गुप्तचरहरूको निरीक्षण। प्रमुख गुप्तचरको सहायक।

इ) क्षेत्रीय गुप्तचर [Field Agents] - वास्तविक सूचना संकलनकर्ता। विभिन्न प्रकारका गुप्तचर। क्षेत्रीय प्रमुखको नियन्त्रणमा।

३. गुप्तचरहरूको कार्य [Functions of Spies]

अ) सूचना संकलन [Information Gathering] - शत्रुको सैन्य शक्ति। आर्थिक स्थिति। राजनीतिक स्थिति। सामाजिक असन्तुष्टि। विद्रोहको संकेत।

आ) सूचना सत्यापन [Information Verification] - विभिन्न स्रोतबाट सूचना। तुलनात्मक विश्लेषण। सत्यताको परीक्षण। गलत सूचना पहिचान।

इ) गुप्त कार्य [Covert Operations] - शत्रुमा अविश्वास पैदा गर्ने। विद्रोहीहरूलाई फँसाउने। झुटो सूचना फैलाउने। दुश्मनी बढाउने।

ई) सुरक्षा कार्य [Security Operations] - राजाको सुरक्षा। राज्यको गुप्त सूचना सुरक्षा। विद्रोहीहरूको पहिचान। भ्रष्ट कर्मचारीहरूको पहिचान।

४. गुप्तचर नेटवर्कको विस्तार [Expansion of Spy Network]

अ) आन्तरिक गुप्तचर [Internal Spies] - राज्यभरमा गुप्तचर। प्रत्येक जिल्ला, नगर, गाउँमा। सरकारी कार्यालयमा। सेनामा। दरबारमा।

आ) सीमान्त गुप्तचर [Border Spies] - सीमामा गुप्तचर। छिमेकी राज्यको सूचना। व्यापार मार्गमा। सीमान्त क्षेत्रमा।

इ) विदेशी गुप्तचर [Foreign Spies] - विदेशी राज्यमा गुप्तचर। राजदूत [ambassador]। व्यापारी [merchants]। पर्यटक [tourists]।

५. गुप्तचरहरूको संचार [Communication of Spies]

अ) गुप्त संचार [Secret Communication] - कोडित संदेश [coded messages]। प्रतीकात्मक भाषा [symbolic language]। गुप्त बैठक [secret meetings]। मध्यस्थ [intermediaries]।

आ) सूचना प्रेषण [Information Transmission] - मौखिक संदेश [verbal messages]। लिखित संदेश [written messages]। संकेत [signals]। गुप्त स्थान [secret places]।

इ) सुरक्षा उपाय [Security Measures] - गुप्तचरहरूको पहिचान छिपाउने। संदेश नष्ट गर्ने। मिथ्या पहिचान [false identity]। आपातकालीन योजना [emergency plans]।

६. गुप्तचरहरूको प्रशिक्षण [Training of Spies]

अ) बुद्धिमत्ता [Intelligence] - सूचना विश्लेषण। मनोविज्ञान। भाषा।

आ) कौशल [Skills] - छद्मवेश [disguise]। संचार [communication]। आत्मरक्षा [self-defense]। लेखन [writing]।

इ) नैतिकता [Ethics] - गोपनीयता [confidentiality]। बफादारी [loyalty]। साहस [courage]। धैर्य [patience]।

७. गुप्तचरहरूको पुरस्कार र दण्ड [Rewards and Punishments]

अ) पुरस्कार [Rewards] - सफल सूचनाको लागि आर्थिक पुरस्कार। पद वृद्धि। सम्मान। परिवारको देखभाल।

आ) दण्ड [Punishments] - असफल सूचनाको लागि दण्ड। गुप्तचर रहेको भेद खुलेमा मृत्यु। विश्वासघात गरेमा कठोर दण्ड। परिवारको निर्वासन।

गुप्तचर प्रणालीका लाभ [Advantages of Espionage System]

१. **राष्ट्रीय सुरक्षा [National Security]** - शत्रुको योजना पहिले नै पता लग्ने। विद्रोह रोक्न सकिन्छ। आन्तरिक शान्ति कायम रहन्छ।

२. **आर्थिक सुरक्षा [Economic Security]** - भ्रष्टाचार पहिचान गर्न सकिन्छ। राज्यको कोष सुरक्षित रहन्छ। आर्थिक नीति प्रभावकारी हुन्छ।

३. **राजनीतिक स्थिरता [Political Stability]** - षड्यन्त्र रोक्न सकिन्छ। राजाको सुरक्षा कायम रहन्छ। सरकार स्थिर रहन्छ।

४. **सामाजिक शान्ति [Social Peace]** - विद्रोहीहरू पहिचान गर्न सकिन्छ। सामाजिक असन्तुष्टि पहिले नै पता लग्ने। समाजमा शान्ति कायम रहन्छ।

---

५. निष्कर्ष [Conclusion]

कौटिल्यको भ्रष्टाचार निरोध र गुप्तचर प्रणाली अत्यन्तै परिष्कृत र प्रभावकारी थियो। उनले भ्रष्टाचारको ४० प्रकार पहिचान गरी, प्रत्येकको लागि कठोर दण्ड निर्धारण गरे। साथै, एक व्यापक गुप्तचर नेटवर्क स्थापन गरेर भ्रष्टाचार रोक्ने व्यावहारिक प्रणाली बनाए।

यी विचारहरू २०० वर्षपछि पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन्। आधुनिक राज्यहरूले पनि कौटिल्यको यी सिद्धान्तहरूलाई अपनाएर भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न सक्छन्:

१. **कठोर दण्ड प्रणाली [Strict Punishment System]** - भ्रष्टाचारीहरूको लागि कठोर दण्ड। सम्पत्ति जफत। सामाजिक निर्वासन।

२. **प्रभावकारी निरीक्षण [Effective Monitoring]** - नियमित लेखा परीक्षा। अप्रत्याशित निरीक्षण। गुप्तचर प्रणाली।

३. **पारदर्शी प्रणाली [Transparent System]** - सार्वजनिक सूचना। जनता द्वारा निरीक्षण। सूचनाको स्वतन्त्रता।

४. **प्रोत्साहन प्रणाली [Incentive System]** - ईमानदार कर्मचारीलाई पुरस्कार। सूचनाकर्तालाई सुरक्षा। सामाजिक सम्मान।

कौटिल्यका यी विचारहरू आज पनि प्रासङ्गिक छन् र आधुनिक सरकारहरूले यी सिद्धान्तहरूलाई अपनाएर भ्रष्टाचारमा नियन्त्रण हासिल गर्न सक्छन्।

नोट समाप्त [End of Note]

अनुलग्नक [परिशिष्ट] - २

कौटिल्यको मण्डल सिद्धान्त

विस्तृत व्याख्या र उदाहरणहरू [Detailed Explanation and Examples]

विषयसूची [Table of Contents]

१. परिचय [Introduction]
२. मण्डल सिद्धान्तको परिभाषा [Definition]
३. मण्डलका विभिन्न मण्डल [Circles of Mandala]
४. राज्यहरूको वर्गीकरण [Classification of States]
५. मित्र-शत्रु सम्बन्ध [Friend-Enemy Relations]
६. रणनीतिक सिद्धान्त [Strategic Principles]
७. वास्तविक उदाहरणहरू [Practical Examples]
८. आधुनिक प्रासंगिकता [Modern Relevance]
९. निष्कर्ष [Conclusion]

---

१. परिचय [Introduction]

कौटिल्यको मण्डल सिद्धान्त [Mandala Theory] अर्थशास्त्रको परराष्ट्र नीति [Foreign Policy] सम्बन्धी सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी सिद्धान्त हो। यो सिद्धान्त अर्थशास्त्रको सातौँ पुस्तकमा विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ।

मण्डल शब्द संस्कृतबाट आएको हो जसको अर्थ “वृत्त” वा “चक्र” [Circle] हो। यो सिद्धान्तले राजनीतिक सम्बन्धहरूलाई एक केन्द्रीय

राजाको वरिपरि विभिन्न वृत्तहरूमा विभाजन गर्दछ, जहाँ प्रत्येक वृत्तमा फरक-फरक प्रकारका राज्यहरू र सम्बन्धहरू हुन्छन्।

कौटिल्यले यो सिद्धान्त भौगोलिक निकटता [Geographical Proximity] र शक्तिको संतुलन [Balance of Power] को आधारमा विकास गरेका थिए। उनको मान्यता थियो कि राजनीतिक सम्बन्ध नैतिकता वा भावनामा आधारित हुँदैनन्, बरु भौगोलिक अवस्थिति र शक्तिको गणनामा आधारित हुन्छन्।

---

२. मण्डल सिद्धान्तको परिभाषा [Definition of Mandala Theory]

मूल सिद्धान्त [Basic Principle] मण्डल सिद्धान्त (Mandala Theory) को मूल मान्यता अत्यन्तै सरल तर शक्तिशाली छ:

"आफ्नो छिमेकी स्वाभाविक रूपमा शत्रु (Natural Enemy) हुन्छ, र छिमेकीको छिमेकी स्वाभाविक रूपमा मित्र (Natural Friend) हुन्छ।" यो सिद्धान्त भौगोलिक निकटता र राजनीतिक स्वार्थहरू बीचको अपरिहार्य द्वन्द्वमा आधारित छ। जब दुई राज्यहरू एक-अर्काका छिमेकी हुन्छन्, उनीहरूको सीमा, प्राकृतिक स्रोत र प्रभाव क्षेत्रमा स्वभाविक प्रतिस्पर्धा (संघर्ष) उत्पन्न हुन्छ। यसको विपरीत, जब दुई राज्यहरू प्रत्यक्ष रूपमा छिमेकी हुँदैनन् (अर्थात्, उनीहरूको सिमाना जोडिएको हुँदैन), तर उनीहरू दुवैको एउटै शत्रु राज्य (वा छिमेकी) सँग सिमाना जोडिएको हुन्छ, तब त्यो साझा शत्रुताका कारण उनीहरूको राष्ट्रिय हितहरू मिल्ने सम्भावना हुन्छ। यसरी, सिमाना नजोडिएका तर साझा शत्रु भएका यी दुई राज्यहरूबीच आपसी मित्रता कायम हुने सम्भावना अधिक हुन्छ।

मण्डलको आकार [Shape of Mandala]
मण्डल सिद्धान्तलाई एक केन्द्रीय राजा (विजिगीषु -विजय पाउन इच्छुक) को वरिपरि विभिन्न वृत्तहरू को रूपमा कल्पना गर्न सकिन्छ। प्रत्येक वृत्तले एक अलग प्रकारको राज्य वा छिमेकीसँगको सम्बन्धलाई प्र

तिनिधित्व गर्दछ, जसले केन्द्रीय राजाको विदेश नीति र गठबन्धनहरू निर्धारण गर्छ।

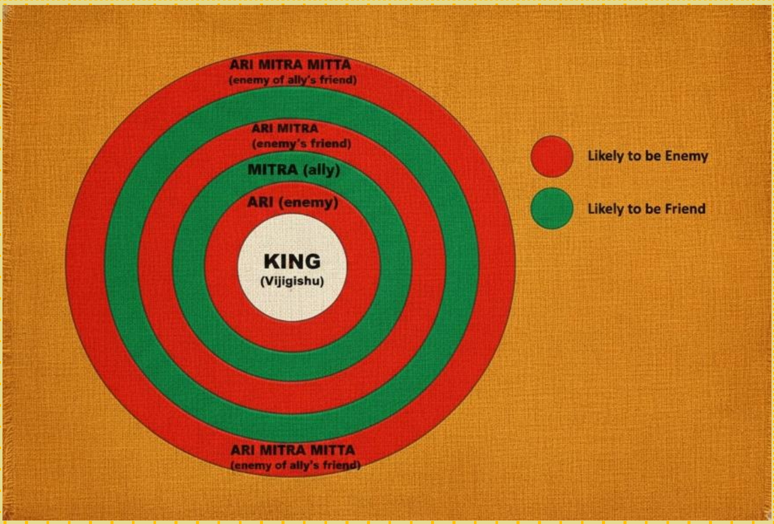

यहाँ मण्डल सिद्धान्तका मुख्य वृत्तहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यो वृत्तको केन्द्रमा केन्द्रीय राजा (विजिगीषु) छन्। जसले आफ्नो शक्ति विस्तार गर्न चाहन्छन्। पहिलो वृत्त (अरि / शत्रु) केन्द्रीय राजाको ठीक छिमेकी राज्य हो। यो स्वभाविक रूपमा आफ्नो शक्ति विस्तार गर्न चाहने राजाको शत्रु मानिन्छ किनभने सिमाना र स्रोतका लागि उनीहरु वीच सधैँ प्रतिस्पर्धा हुन्छ। दोस्रो वृत्त (मित्र) शत्रु राज्यको छिमेकी राज्य हो। यो केन्द्रीय राजाको मित्र मानिन्छ किनभने यसको शत्रुता पहिलो वृत्तको राजासँग हुन्छ । जुन केन्द्रीय राजाको पनि शत्रु हो। "शत्रुको शत्रु मित्र" भन्ने सिद्धान्त यहाँ लागू हुन्छ। तेस्रो वृत्त (अरि-मित्र / शत्रुको मित्र) मित्र राज्यको छिमेकी राज्य हो। यो केन्द्रीय राजाको शत्रुको मित्र भएकाले यसलाई पनि शत्रु नै मानिन्छ।चौथो वृत्त (मित्र-मित्र / मित्रको मित्र) शत्रुको मित्रको छिमेकी राज्य हो। यो केन्द्रीय राजाको मित्रको मित्र भएकाले यसलाई मित्र मानिन्छ। यसरी, मण्डल सिद्धान्तले एक राजाले कसरी आफ्ना छिमेकी र टाढाका राज्यहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने भन्ने

बारेमा मार्गदर्शन गर्दछ, जहाँ भौगोलिक दूरीले सम्बन्धको प्रकृति निर्धारण गर्छ।

---

३. मण्डलका विभिन्न मण्डल [Circles of Mandala] विवेचना

कौटिल्यले मण्डल सिद्धान्तमा सामान्यतः चार मुख्य मण्डल [Four Main Circles] वर्णन गरेका छन्। कहिलेकाहीँ यो संख्या १२ राज्यसम्म विस्तृत हुन सक्छ।

प्रथम मण्डल [First Circle]

प्रथम मण्डलमा केन्द्रीय राजाको सीधा छिमेकी राज्यहरू आउँछन्। यो मण्डल सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र खतरनाक हुन्छ।

विशेषता [Characteristics]: - केन्द्रीय राजाको सीधा सीमा साझा गर्ने राज्यहरू । सीमा विवाद र संसाधनको लागि प्रतिस्पर्धा ।राजनीतिक शक्तिको प्रत्यक्ष संघर्ष । सैन्य संघर्षको सबैभन्दा सम्भावित क्षेत्र

उदाहरण: यदि नेपाल केन्द्रीय राजा मान्ने हो भने भारत र चीन प्रथम मण्डलमा आउँछन्। यिनीहरू नेपालको सीधा छिमेकी हुन्। सीमा विवाद, व्यापार, र प्रभावको लागि यिनीहरु संग आपसी नियमित प्राकृतिक संघर्ष हुन्छ।

द्वितीय मण्डल [Second Circle]

द्वितीय मण्डलमा प्रथम मण्डलका राज्यहरूको छिमेकी राज्यहरू आउँछन्। यिनीहरू केन्द्रीय राजाको सम्भावित मित्र हुन्छन्।

विशेषता [Characteristics]: - प्रथम मण्डलका राज्यहरूको छिमेकी। केन्द्रीय राजाको सम्भावित सहयोगी। प्रथम मण्डलका राज्यहरूको विरुद्धमा गठबन्धन गर्न सक्ने । साझा शत्रुको विरुद्धमा मित्रता।

उदाहरण: नेपालको उदाहरणमा, यदि भारत प्रथम मण्डलमा छ, त बांग्लादेश, पाकिस्तान, आदि द्वितीय मण्डलमा आउँछन्। यिनीहरू नेपालको सम्भावित मित्र हुन सक्छन् किनकि भारत उनीहरूको पनि छिमेकी हो।

तृतीय मण्डल [Third Circle]

तृतीय मण्डलमा द्वितीय मण्डलका राज्यहरूको छिमेकी राज्यहरू आउँछन्। यिनीहरू केन्द्रीय राजाको लागि तटस्थ वा अनिश्चित हुन्छन्।

विशेषता [Characteristics]: - द्वितीय मण्डलका राज्यहरूको छिमेकी। केन्द्रीय राजाको लागि तटस्थ [Neutral] । परिस्थितिअनुसार मित्र वा शत्रु हुन सक्ने । दूरस्थ सम्बन्ध।

उदाहरण: नेपालको उदाहरणमा, यदि बांग्लादेश द्वितीय मण्डलमा छ, त म्यान्मार, थाइल्यान्ड, आदि तृतीय मण्डलमा आउँछन्।

चतुर्थ मण्डल [Fourth Circle]

चतुर्थ मण्डलमा सबैभन्दा दूरस्थ राज्यहरू आउँछन्। यिनीहरू केन्द्रीय राजाको लागि न्यूनतम महत्त्वपूर्ण हुन्छन्।

विशेषता [Characteristics]: - सबैभन्दा दूरस्थ राज्यहरू। केन्द्रीय राजाको लागि न्यूनतम सीधा प्रभाव। विशेष परिस्थितिमा मात्र महत्त्वपूर्ण । सांस्कृतिक र व्यापारिक सम्बन्ध।

उदाहरण: नेपालको उदाहरणमा, अमेरिका, ईजरायल, वेलायत र यूरोपीय राज्यहरू, रुस आदि चतुर्थ मण्डलमा आउँछन्। भारत र चीन दुवैको प्रगति यिनीहरूको अवनति संग जोडिएकोले यिनीहरू संग बलिष्ठ मित्रता गर्नु नेपालको लागि सदैव उत्तम हुने सम्भावना अधिक हुन्छ। तर रुस भारत र चीनको मित्र भएकोले नेपालले रुस सँगको मित्रताले सदैव दुख पाउने अधिक सम्भावना रहन्छ। त्यसैले रुसलाई पाँचौँ मण्डला मान्नु पर्दछ।

४. राज्यहरूको वर्गीकरण [Classification of States]

कौटिल्यले मण्डल सिद्धान्तमा राज्यहरूलाई विभिन्न श्रेणीमा विभाजन गरेका छन्। प्रत्येक श्रेणीको अलग विशेषता र रणनीति हुन्छ।

१. विजिगीषु [Vijigishu - The Would-be Conqueror]

परिभाषा: विजिगीषु भनेको त्यो राजा हो जो विस्तार र विजय गर्न चाहन्छ। यो केन्द्रीय राजा हो जसको वरिपरि सबै मण्डल संगठित हुन्छन्।

विशेषता: - शक्तिशाली सेना। पर्याप्त कोष [Treasury]। सैन्य रणनीति। विस्तारवादी नीति।

उदाहरण: पृथ्वीनारायण शाह नेपालको विजिगीषु थिए। उनले नेपालका विभिन्न राज्यहरूलाई एकीकृत गर्न चाहेका थिए।

२. अरि [Ari - The Enemy]

परिभाषा: अरि भनेको विजिगीषुको सीधा छिमेकी राज्य हो जो स्वाभाविक रूपमा शत्रु मानिन्छ।

विशेषताएँ: - सीमा साझा गर्ने। संसाधनको लागि प्रतिस्पर्धा। सैन्य संघर्षको सम्भावना । राजनीतिक विरोध।

उदाहरण: पृथ्वीनारायण शाहको समयमा, काठमाडौंको राज्य (जहाँ उनी शासन गर्न चाहेका थिए) को छिमेकी राज्यहरू उनका अरि थिए।

३. मित्र [Mitra - The Friend]

परिभाषा: मित्र भनेको अरिको छिमेकी राज्य हो जो विजिगीषुको सम्भावित सहयोगी हुन्छ।

विशेषता: - अरिको विरुद्धमा साझा हित। गठबन्धनको सम्भावना । व्यापार र सांस्कृतिक सम्बन्ध । राजनीतिक समर्थन।

उदाहरण: यदि काठमाडौंको राज्य पृथ्वीनारायण शाहका लागि अरि हो, भने काठमाडौंको छिमेकी राज्यहरू (जस्तै भक्तपुर) उनका मित्र हुन सक्छन्।

४. उदासीन [Udaaseen - The Neutral]

परिभाषा: उदासीन भनेको त्यो राज्य हो जो विजिगीषुको लागि न त मित्र न शत्रु हुन्छ।

विशेषता: - दूरस्थ अवस्थिति । कुनै निश्चित प्रतक्ष हित वा विरोध नहुने ।परिस्थिति अनुसार बदलिन सक्ने । तटस्थ नीति ।

उदाहरण: दक्षिण भारतका राज्यहरू पृथ्वीनारायण शाहको लागि उदासीन हुन सक्छन् । किनकि उनीहरू दूरस्थ छन्।

५. अन्तरङ्ग [Antharanga - The Ally]

परिभाषा: अन्तरङ्ग भनेको विजिगीषुको सीधा छिमेकी मित्र राज्य हो।

विशेषता: - सीमा साझा गर्ने । साझा शत्रु । गठबन्धनको सबैभन्दा मजबूत आधार । सैन्य समर्थन।

उदाहरण: यदि दुई राज्य एक समान शत्रुको विरुद्धमा एकसाथ काम गर्छन् भने तिनीहरु अन्तरङ्ग हुन्छन्।

६. पार्श्व [Parshva - The Rearward State]

परिभाषा: पार्श्व भनेको विजिगीषुको पछाडिको राज्य हो । जो उसको पछाडिको सीमा साझा गर्दछ।

विशेषताएँ: - पछाडिको सीमा साझा गर्ने । पछाडिको सुरक्षा । कहिलेकाहीँ खतरनाक हुन सक्ने । रणनीतिक महत्त्व ।

उदाहरण: यदि पृथ्वीनारायण शाह पूर्वतर्फ विस्तार गर्दै छन् भने सो समयमा पश्चिमतर्फको राज्य पार्श्व हुन्छ।

५. मित्र-शत्रु सम्बन्ध [Friend-Enemy Relations]

मित्र-शत्रु सम्बन्धको तालिका [Friend-Enemy Relations Table]

कौटिल्यले विभिन्न मण्डलका राज्यहरूको बीचमा मित्र-शत्रु सम्बन्ध स्पष्ट गरेका छन्:

मण्डल	राज्य	विजिगीषुसँग सम्बन्ध	कारण
प्रथम	अरि (शत्रु)	शत्रु	सीमा साझा, संसाधनको लागि प्रतिस्पर्धा
प्रथम	अन्तरङ्ग (मित्र)	मित्र	साझा शत्रु, सीमा साझा
द्वितीय	मित्र	मित्र	अरिको विरुद्धमा साझा हित
द्वितीय	शत्रुको मित्र	शत्रु	अरिका साथी
तृतीय	तटस्थ	तटस्थ	दूरस्थ, कोनो सीधा हित नहुने
चतुर्थ	दूरस्थ	न्यूनतम महत्त्व	बहुत दूरस्थ

मित्र-शत्रु सम्बन्धको गणितीय सूत्र [Mathematical Formula]

कौटिल्यले मित्र-शत्रु सम्बन्धलाई एक गणितीय सूत्रमा व्यक्त गरेका छन्:

शत्रु + शत्रु = मित्र (Enemy + Enemy = Friend)

मित्र + मित्र = मित्र (Friend + Friend = Friend)

शत्रु + मित्र = शत्रु (Enemy + Friend = Enemy)

मित्र + शत्रु = शत्रु (Friend + Enemy = Enemy)

उदाहरणहरूसहित व्याख्या [Explanation with Examples]

उदाहरण १: शत्रु + शत्रु = मित्र

परिस्थिति: भारत र पाकिस्तान दुवै नेपालको छिमेकी हुन्। यदि नेपाल भारतको शत्रु हो, र भारत पाकिस्तानको शत्रु हो, भने नेपाल र पाकिस्तान मित्र हुन सक्छन्।

व्याख्या: दुई राज्य जो एक सामान्य शत्रुको विरुद्धमा हुन्छन्, यिनीहरू एक-अर्काको मित्र हुन सक्छन्। यो “दुश्मनको दुश्मन मेरो मित्र” को सिद्धान्तमा आधारित छ।

उदाहरण २: मित्र + मित्र = मित्र

परिस्थिति: यदि नेपाल र बांग्लादेश दुवै भारतको विरुद्धमा हुन्छन्, त यिनीहरू एक-अर्काको मित्र हुन सक्छन्।

व्याख्या: जो राज्यहरू एक सामान्य हितमा एकमत हुन्छन्, यिनीहरू एक-अर्काको मित्र हुन्छन्।

उदाहरण ३: शत्रु + मित्र = शत्रु

परिस्थिति: यदि नेपाल भारतको शत्रु हो, र भारत चीनको मित्र हो, भने नेपाल र चीन शत्रु हुन सक्छन्।

व्याख्या: मेरो शत्रुको मित्र मेरो शत्रु हुन्छ।

---

६. रणनीतिक सिद्धान्त [Strategic Principles]

कौटिल्यले मण्डल सिद्धान्तको आधारमा विभिन्न रणनीतिक सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका छन्।

१. शक्तिको संतुलन [Balance of Power]

सिद्धान्त: विजिगीषुले आफ्नो शक्तिको सावधानीपूर्वक गणना गरेर अरिको विरुद्धमा आक्रमण गर्नुपर्छ।

व्याख्या: यदि विजिगीषु अरिको तुलनामा कमजोर छ भने आक्रमण गर्नु खतरनाक हुन्छ। यसको सट्टा, विजिगीषुले मित्रहरूसँग गठबन्धन गरेर शक्तिको संतुलन बनाउनुपर्छ।

उदाहरण: पृथ्वीनारायण शाहले नेपालका विभिन्न राज्यहरूलाई एकीकृत गर्दा, उनले पहिले कमजोर राज्यहरूलाई जीते। यसपछि, उनले शक्तिशाली राज्यहरूको विरुद्धमा आक्रमण गरे।

२. गठबन्धन रणनीति [Alliance Strategy]

सिद्धान्त: विजिगीषुले मित्रहरूसँग गठबन्धन गरेर आफ्नो शक्ति बढाउनुपर्छ।

व्याख्या: एक राज्य एक्लै सबै शत्रुहरूको विरुद्धमा एकै चोटी लड्न सक्दैन। यसको सट्टा, विजिगीषुले मित्रहरूसँग गठबन्धन गरेर एक शक्तिशाली गठबन्धन बनाउनुपर्छ।

उदाहरण: यद्यपि सोभियत संघ र अमेरिका वैचारिक रूपमा शत्रु थिए (जसलाई पछि शीतयुद्धमा देखियो), तर द्वितीय विश्वयुद्धमा उनीहरूको साझा, ठूलो शत्रु (नाजी जर्मनी) थियो। त्यसैले, नाजी जर्मनीलाई पराजित गर्ने तत्कालीन राष्ट्रिय हित मिलेका कारण उनीहरू एकसाथ आए, जुन मण्डल सिद्धान्तको 'मित्र' सम्बन्धको परिभाषा अनुरूप छ।

३. विभाजन रणनीति [Divide and Conquer Strategy]

सिद्धान्त: विजिगीषुले शत्रुहरूको बीचमा विभाजन पैदा गरेर उनीहरूलाई कमजोर गर्नुपर्छ।

व्याख्या: यदि शत्रुहरू एकजुट भए भने विजिगीषुको हार हुन हार सक्छ। यसको उपायको रुपमा, विजिगीषुले शत्रुहरूको बीचमा विभाजन पैदा गरेर उनीहरूलाई कमजोर गर्नुपर्छ।

उदाहरण: पृथ्वीनारायण शाहले नेपालका विभिन्न राज्यहरूको बिचमा विभाजन पैदा गरे। यसले उनको कुनै एक राज्यमा भएको आक्रमण विरुद्ध विभिन्न राज्यहरू जुटेर एकसाथ उनी विरुद्ध लड्ने अवस्था आएन।

४. गुप्तचर रणनीति [Espionage Strategy]

सिद्धान्त: विजिगीषुले गुप्तचरहरूको माध्यमबाट शत्रुको गतिविधि सम्बन्धी जानकारी संकलन गर्नुपर्छ।

व्याख्या: कौटिल्यले गुप्तचर प्रणालीलाई राज्यको आँखा मानेका थिए। विजिगीषुले शत्रुको योजना, शक्ति, र कमजोरीहरू सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्नुपर्छ।

उदाहरण: वर्तमान समयमा, हरेक राष्ट्रले आफ्ना शत्रु राष्ट्रहरूको गतिविधि पत्ता लगाउन तथा निगरानी गर्नका लागि गुप्तचर निकायहरूको उपयोग गर्दछन्।

५. आर्थिक रणनीति [Economic Strategy]

सिद्धान्त: विजिगीषुले आर्थिक दबाव प्रयोग गरेर शत्रुलाई कमजोर गर्नुपर्छ।

व्याख्या: सैन्य शक्तिको बजाय, विजिगीषुले व्यापार प्रतिबन्ध, कर, आदि प्रयोग गरेर शत्रुलाई आर्थिक रूपमा कमजोर गर्न सक्छ।

उदाहरण: आधुनिक समयमा, जस्तै अमेरिकाले विभिन्न देशहरूमा आर्थिक प्रतिबन्ध लगाएको छ।

७. वास्तविक उदाहरणहरू [Practical Examples]

उदाहरण १: नेपालको भू-राजनीतिक स्थिति [Nepal's Geopolitical Position]

केन्द्रीय राजा: नेपाल

प्रथम मण्डल (शत्रु): - भारत - सीमा साझा, व्यापार, सांस्कृतिक सम्बन्ध । चीन - सीमा साझा, भू-राजनीतिक प्रतिस्पर्धा ।

द्वितीय मण्डल (मित्र): - बांग्लादेश - भारतको छिमेकी । साझा हित । पाकिस्तान - भारतको शत्रु, सम्भावित मित्र ।

तृतीय मण्डल (तटस्थ): - थाइल्यान्ड, म्यान्मार । दूरस्थ, कुनै प्रतक्ष हित सरोकार नभएको।

चतुर्थ मण्डल (दूरस्थ): - यूरोपीय राज्यहरू, अमेरिका - बहुत दूरस्थ ।

उदाहरण २: भारतको भू-राजनीतिक स्थिति [India's Geopolitical Position]

केन्द्रीय राजा: भारत

प्रथम मण्डल (शत्रु): - पाकिस्तान - सीमा साझा, ऐतिहासिक शत्रुता । चीन - सीमा साझा, भू-राजनीतिक प्रतिस्पर्धा ।

द्वितीय मण्डल (मित्र): - बांग्लादेश - पाकिस्तानको छिमेकी । नेपाल - चीनको छिमेकी । श्रीलंका - हिन्द महासागरमा साझा हित ।

तृतीय मण्डल (तटस्थ): - म्यान्मार, थाइल्यान्ड - दक्षिण-पूर्व एशिया ।

चतुर्थ मण्डल (दूरस्थ): - यूरोपीय राज्यहरू, अमेरिका, रूस ।

उदाहरण ३: पृथ्वीनारायण शाहको मण्डल सिद्धान्तको प्रयोग [Application by Prithvi Narayan Shah]

केन्द्रीय राजा: पृथ्वीनारायण शाह (गोरखा)

प्रथम मण्डल (शत्रु): - काठमाडौंको राज्य - भक्तपुर - ललितपुर ।

द्वितीय मण्डल (मित्र): - काठमाडौंको छिमेकी राज्यहरू - पश्चिमका राज्यहरू (पृथ्वीनारायणले गोरखा वाट पूर्वतर्फ विस्तार गर्न चाहेका थिए)।

रणनीति: १. पहिले कमजोर राज्यहरूलाई जीते २. शक्तिशाली राज्यहरूको विरुद्धमा गठबन्धन बनाए ३. विभाजन रणनीति प्रयोग गरे ४. विस्तारै - विस्तारै सबै राज्यहरूलाई एकीकृत गरे ।

---

८. आधुनिक प्रासंगिकता [Modern Relevance]

कौटिल्यको मण्डल सिद्धान्त २००० वर्षपछि पनि आधुनिक भू-राजनीतिमा अत्यन्तै प्रासंगिक छ।

१. अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध [International Relations]

प्रयोग: अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्धमा, राष्ट्रहरूले मण्डल सिद्धान्तको आधारमा गठबन्धन बनाउँछन्।

उदाहरण: - अमेरिका र यूरोपीय राष्ट्रहरू रूस र चीनको विरुद्धमा गठबन्धन बनाएका छन् । भारत र जापान चीनको विरुद्धमा गठबन्धन बनाएका छन् । भारत र अमेरिका चीनको विरुद्धमा सहयोग गरिरहेका छन्

२. क्षेत्रीय राजनीति [Regional Politics]

प्रयोग: क्षेत्रीय राजनीतिमा, देशहरूले मण्डल सिद्धान्तको आधारमा नीति बनाउँछन्।

उदाहरण: - दक्षिण एशियामा, भारत र पाकिस्तानको शत्रुता मण्डल सिद्धान्तको उदाहरण हो । दक्षिण-पूर्व एशियामा, विभिन्न राष्ट्रहरूले चीनको विरुद्धमा गठबन्धन बनाएका छन्।

३. आर्थिक सहयोग [Economic Cooperation]

प्रयोग: आर्थिक सहयोगमा, राष्ट्रहरूले साझा हितको आधारमा व्यापार गठबन्धन बनाउँछन्।

उदाहरण: - BRICS (ब्राजिल, रूस, भारत, चीन, दक्षिण अफ्रिका) । ASEAN (दक्षिण-पूर्व एशियाई राष्ट्रहरूको संघ) । EU (यूरोपीय संघ) ।

---

९. निष्कर्ष [Conclusion]

कौटिल्यको मण्डल सिद्धान्त भू-राजनीति र अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्धको एक शक्तिशाली सिद्धान्त हो। यो सिद्धान्त भौगोलिक निकटता र शक्तिको संतुलनमा आधारित छ, र यो आधुनिक समयमा पनि अत्यन्तै प्रासंगिक छ।

मुख्य बिन्दुहरू [Key Points]

१. **भौगोलिक निकटता:** छिमेकी राज्यहरू स्वाभाविक रूपमा शत्रु हुन्छन्।

२. **शक्तिको संतुलन:** विजिगीषुले आफ्नो शक्तिको सावधानीपूर्वक गणना गर्नुपर्छ।

३. **गठबन्धन रणनीति:** मित्रहरूसँग गठबन्धन गरेर शक्ति बढाउनु आवश्यक हुन्छ।

४. **विभाजन रणनीति:** शत्रुहरूको बीचमा विभाजन पैदा गरेर उनीहरूलाई कमजोर गर्न सकिन्छ।

५. **गुप्तचर रणनीति:** शत्रुको गतिविधि सम्बन्धी जानकारी संकलन गरु आवश्यक हुन्छ।

आधुनिक अनुप्रयोग [Modern Application]

आधुनिक राष्ट्रहरूले मण्डल सिद्धान्तको आधारमा अन्तर्राष्ट्रीय गठबन्धन बनाउँछन् । क्षेत्रीय सहयोग गर्छन् । आर्थिक व्यापार समझौता गर्छन्। सुरक्षा सन्धि गर्छन्।

कौटिल्यको मण्डल सिद्धान्त एक कालातीत सिद्धान्त हो जो आज पनि राष्ट्रहरूको विदेश नीति निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।

अनुलग्नक [परिशिष्ट] - ३
मनु र मनुस्मृति

विस्तृत अध्ययन [Comprehensive Study]

विषयसूची [Table of Contents]

१. परिचय [Introduction]
२. मनु को हुन् [Who is Manu]
३. स्वायम्भुव मनु [Svayambhuva Manu]
४. मनुस्मृति को परिभाषा [Definition of Manusmriti]
५. मनुस्मृति को इतिहास [History of Manusmriti]
६. मनुस्मृति को संरचना [Structure of Manusmriti]
७. मनुस्मृति को सामग्री [Content of Manusmriti]
८. मनुस्मृति को महत्त्व [Significance of Manusmriti]
९. आधुनिक प्रासंगिकता [Modern Relevance]
१०. निष्कर्ष [Conclusion]

---

१. परिचय [Introduction]

मनु र मनुस्मृति सनातन हिन्दू धर्मशास्त्रको इतिहासमा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण स्थान राख्छन्। मनुस्मृति [Manusmriti] भनेको प्राचीन सनातनको सबैभन्दा प्रभावकारी र व्यापक रूपमा मान्यता प्राप्त कानूनी ग्रन्थ हो। यो ग्रन्थ २००० वर्षदेखि लगातार सनातन हिन्दू समाजको कानूनी र सामाजिक ढाँचालाई प्रभावित गरिरहेको छ।

मनु नामक एक दिव्य व्यक्तित्वले यो ग्रन्थ रचना गरेका मानिन्छन्। तथापि, आधुनिक विद्वानहरूले यो ग्रन्थ एक व्यक्तिको रचना नभएर विभिन्न लेखकहरूको संकलन हो भनेर मान्यता दिन्छन्।

---

२. मनु को हुन् [Who is Manu]

मनु को अर्थ [Meaning of Manu]

संस्कृत शब्द: मनु (Sanskrit: मनु)

अर्थ: मनु शब्द संस्कृतमा "मानिस" वा "मनुष्य" को अर्थ दिन्छ। यो शब्द "मन्" धातुबाट आएको हो जसको अर्थ "सोच्नु" वा "विचार गर्नु" हो।

मनुको नाम: मानव [Manava] मनु। **मानवता [Manavata]:** मनुको वंश। **मनुष्य [Manushya]:** मनुको सन्तान।

हिन्दू धर्मशास्त्रमा मनु को अवस्थिति [Status of Manu in Hindu Theology]

सनातन हिन्दू धर्मशास्त्रमा मनु को अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण स्थान छ। मनुको अर्थ दुई प्रकारमाले लगाइन्छ।

१. प्रथम अर्थ: दिव्य व्यक्तित्व [Divine Personality]

मनु एक दिव्य व्यक्तित्व हो । जुन ब्रह्मको मानसिक पुत्र [Mind-born Son of Brahma] हुन्। सनातन हिन्दू पौराणिक कथामा, मनुको ब्रह्मको मन र इच्छाबाट प्रकट भएको मानिन्छ।

विशेषता: - ब्रह्मको सबैभन्दा प्रिय सन्तान। मानवताको प्रथम पूर्वज [First Progenitor of Humanity] । दिव्य ज्ञान र बुद्धिको प्रतीक । धर्म र न्यायको प्रतिनिधि

२. द्वितीय अर्थ: चौध मनुहरू [Fourteen Manus]

सनातन हिन्दू ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology) अनुसार, कल्प भनेको ब्रह्माजीको एक दिन बराबरको समय अवधि हो। यो समग्र कल्प लाई विभिन्न युगहरू (जस्तै: सत्य युग, त्रेता युग आदि) को चक्रमा विभाजन गरिएको हुन्छ। यसैभित्र सृष्टि, पालन र संहारका प्रक्रियाहरू चल्छन्।प्रत्येक कल्पमा, चौध मनुहरूको शासनकाल हुन्छ, जसले गर्दा सम्पूर्ण चक्रमा १४ पटक मानवताको नेतृत्व र नियमहरू परिवर्तन हुन्छन्। प्रत्येक मनुको शासनकाललाई मन्वन्तर भनिन्छ। मनुलाई त्यो शासनकालको मानवताको आदि पुरुष तथा संस्थापक मानिन्छ। उनीहरूको धर्मको नियम र सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना गरेर मानव जातिलाई मार्गदर्शन गर्ने भूमिका हुन्छ।अहिलेको कल्पमा सातौँ मनु (वैवस्वत मनु) को शासन चलिरहेको विश्वास गरिन्छ।वैवस्वत मनु कुनै वर्तमान, जीवित व्यक्ति होइनन् जसलाई भेट्न सकियोस्, बरु उहाँ एउटा युग र नेतृत्व को प्रतीक हुनुहुन्छ जसको मार्गदर्शन अनुसार यो सातौँ मन्वन्तरको मानव सृष्टि चलिरहेको मानिन्छ। प्रत्येक कल्प (Kalpa - Aeon) मा शासन गर्ने ती चौध मनुहरूको नाम यस प्रकार छ: 1. स्वायम्भुव मनु [Svayambhuva Manu] 2. स्वरोचिष मनु [Svarochisha Manu] 3. उत्तम मनु [Uttama Manu] 4. तामस मनु [Tamasa Manu] 5. रैवत मनु [Raivata Manu] 6. चक्षुष मनु [Chakshusha Manu] 7. वैवस्वत मनु [Vaivasvata Manu] 8. सूर्य सावर्णि मनु [Surya Savarni Manu] 9. दक्ष सावर्णि मनु [Daksa

Savarni Manu] 10. ब्रह्म सावर्णि मनु [Brahma Savarni Manu] 11. धर्म सावर्णि मनु [Dharma Savarni Manu] 12. रुद्र सावर्णि मनु [Rudra Savarni Manu] 13. देव सावर्णि मनु [Deva Savarni Manu] 14. इन्द्र सावर्णि मनु [Indra Savarni Manu] ।

---

३. स्वायम्भुव मनु [Svayambhuva Manu]

परिभाषा [Definition]

स्वायम्भुव मनु भनेको प्रथम मनु हो जो वर्तमान कल्पमा मानवताको नेतृत्व गर्दछ। "स्वायम्भुव" शब्दको अर्थ "स्वयंभू" वा "आत्मजन्म" हो, जसको अर्थ यो हो कि यो मनु आत्मनिर्भर वा स्वयंसृष्ट हो।

जन्म र परिवार [Birth and Family]

जन्म: - स्वायम्भुव मनु ब्रह्मको मानसिक पुत्र [Mind-born Son] हुन्। उनको उत्पति ब्रह्मको इच्छा र मनबाट भएको हो । उनि पुरुष जाति [Male Gender] को प्रतीक हुन्।

पत्नी शतरूपा [Shatarupa]: स्वायम्भुव मनुको पत्नी। शतरूपा पनि ब्रह्मको मानसिक पुत्री हुन्। शतरूपा स्त्री जाति [Female Gender] को प्रतीक हो। शतरूपा को अर्थ "सय रूपहरू" हो।

वंश विस्तारको प्रक्रिया सुचारु गर्ने सन्तानहरू:

सनातन हिन्दू ब्रह्माण्ड विज्ञान अनुसार, सृष्टि चक्रको प्रारम्भमा ब्रह्माजीले आफ्नै मानसिक सङ्कल्प शक्ति (Mind-born creation) द्वारा मरीचि, अत्रि लगायतका दश मानस पुत्रहरू लाई जन्माउनुभएको थियो। तर, सृष्टि विस्तारको गति अपेक्षित नभएपछि, ब्रह्माजीले आफ्नो शरीरलाई दुई भागमा विभाजन गर्नुभयो, जसबाट प्रथम पुरुषको रूपमा स्वायम्भुव मनु र प्रथम स्त्री को रूपमा शतरूपाको उत्पत्ति भयो। यसरी, यी दुईको उत्पत्ति कुनै जैविक वा यौन प्रक्रियाबाट नभई

दैवी सङ्कल्प बाट भएको हो। यी दुईले नै पृथ्वीमा मैथुनी सृष्टि (यौन सम्बन्धबाट सन्तान उत्पादन) को दैहिक परम्परा (sex-born) सुरु गरे, जसले गर्दा वंश विस्तारको प्रक्रिया भौतिक रूपमा नियमित सुचारु हुने बिधि स्थापित भयो। उनीहरूबाट दुई पुत्र (प्रियव्रत र उत्तानपाद) तथा तीन पुत्रीहरू (आकुति, देवहूति, र प्रसूति) को जन्म भयो। यो नै मैथुनी सृष्टिको पहिलो पुस्ता थियो। यी सन्तानहरू मार्फत वंश विस्तार गर्नका लागि, पुत्री देवहूतिको विवाह ब्रह्माजीका मानस पुत्र कर्दम ऋषि सँग र प्रसूतिको विवाह अर्का मानस पुत्र दक्ष प्रजापति सँग भयो। यसैगरी, पुत्र प्रियव्रतले कर्दम ऋषि र देवहूतिकी पुत्री बर्हिष्मती विवाह गरे। उत्तानपादले सुनीति र सुरुचि सँग विवाह गरे। सुनीति (Su-niti) को अर्थ 'असल नीति' वा धर्मपरायणताको प्रतीक हुन्छ। उनी ध्रुवकी माता थिइन्। सुरुचि (Su-ruci) को अर्थ सुन्दर रुचि वा भौतिक मोहको प्रतीक हुन्छ।उनी राजाको प्रिय थिइन् तर धर्मको मार्गबाट विचलित थिइन्।सुनीति र सुरुचि प्रजापतिहरूको वंश सँग सम्बन्धित रहेको विश्वास गरिन्छ। सुनीति आदिवासी, जनजातीय पृष्ठभूमिकी पुत्री र सुरुचि धनाढ्य राजाकी राजकुमारी (राजकुलकी पुत्री) मानिन्छिन्। यसरी, मानस सृष्टि (जस्तै: कर्दम र दक्ष) र मैथुनी सृष्टि (जस्तै: मनुका सन्तानहरू) बीच वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरी मानव, देव र दानव गुण रहेका सहित वंशहरू फैलिन सम्भव भयो।

स्वायम्भुव मनुको शासन [Reign of Svayambhuva Manu]

राजधानी: ब्रह्मवर्त [Brahmavarta] समग्र क्षेत्र (जहाँबाट शासन सुरु भयो) थियो, र बर्हिष्मती [Barhismati] राजा प्रियव्रतले बसाएको राजधानी थियो, तर यसलाई स्वायम्भुव मनुको मुख्य केन्द्र वा राजधानीका रूपमा पनि लिइन्छ। ।

शासन अवधि: - स्वायम्भुव मनु को शासन अवधि अत्यन्तै लामो थियो । यो एक मन्वन्तर [Manvantara] को अवधि थियो । एक मन्वन्तरको अवधि करिब ३० करोड ६७ लाख २० हजार मानव वर्ष (७१ चतुर्युगी) हुन्छ।

शासनको विशेषता: स्वायम्भुव मनुले नै मनुस्मृति (धर्म, नियम, सामाजिक व्यवस्था) को आधारशिला राखेका थिए।

स्वायम्भुव मनुको तपस्या [Austerities of Svayambhuva Manu]

तपस्याको उद्देश्य: स्वायम्भुव मनु र शतरूपा सूर्यनदी [Sunanda River] को किनारमा तपस्या गर्न गए। उहाँको मूल उद्देश्य मोक्ष प्राप्त गर्नु र सृष्टि तथा धर्मलाई अगाडि बढाउने आध्यात्मिक ज्ञान र दिव्य शक्तिको प्राप्ति गर्नु थियो।

तपस्याको अवधि: - बहुत लामो समय सम्म पुष्कर क्षेत्रमा तपस्या गरे। कठोर तपस्याको फल स्वरूप उहाँले ईश्वरीय ज्ञान प्राप्त गर्नुभयो र सृष्टि चलाउने सामर्थ्य प्राप्त गर्नुभयो।

तपस्याको फल: दिव्य ज्ञान को प्राप्ति । ब्रह्मचर्य [Brahmacharya] को सिद्धि । सर्वव्यापी शक्तिको अनुभव ।

---

४. मनुस्मृतिको परिभाषा [Definition of Manusmriti]

मनुस्मृति एक प्राचीन वैदिक धर्मशास्त्र [Dharmashastra] हो, जुन मनुद्वारा दिइएका उपदेशहरूको संग्रह हो। यो एक कानूनी र नैतिक ग्रन्थ हो जसले धर्म [Dharma], अर्थ [Artha], काम [Kama], र मोक्ष [Moksha] का सिद्धान्तहरूलाई व्याख्या गर्दछ।

मुख्य विशेषताहरू [Main Characteristics]

1. **संस्कृत भाषा:** मनुस्मृति संस्कृत भाषामा लेखिएको छ।
2. **श्लोक रूप:** यो श्लोक (छन्द) को रूपमा लेखिएको छ।
3. **कानूनी ग्रन्थ:** यो एक व्यापक कानूनी संहिता हो।
4. **नैतिक सिद्धान्त:** यसले नैतिकता र आचरणका सिद्धान्तहरूलाई व्याख्या गर्दछ।

5. **सामाजिक संरचना:** यसले सामाजिक वर्ग र कर्तव्यहरूलाई परिभाषित गर्दछ।

---

५. मनुस्मृतिको इतिहास [History of Manusmriti]

रचनाको समय [Composition Period]

अनुमानित समय:

1. ईसापूर्व दोस्रो शताब्दीदेखि ईसापछिको दोस्रो शताब्दीसम्म।
2. केही विद्वानहरूले यसलाई ईसापूर्व पहिलो शताब्दीको मान्छन्।
3. केहीले यसलाई ईसापछिको तेस्रो-चौथो शताब्दीको मान्छन्।

रचनाको प्रक्रिया [Process of Composition]

मूल ग्रन्थ:

4. प्राचीन ग्रन्थहरूका अनुसार, मनुले १,००,००० श्लोक भएको एक विशाल ग्रन्थ रचेका थिए।
5. यसमा १,०८० अध्यायहरू थिए।
6. यो ग्रन्थ धेरै विस्तृत र व्यापक थियो।

संक्षिप्त संस्करण:

7. समयसँगै, यो विशाल ग्रन्थलाई संक्षिप्त गरियो।
8. विभिन्न विद्वानहरूले यसलाई सम्पादन र संशोधन गरे।
9. वर्तमान संस्करणमा लगभग २,६८० श्लोकहरू छन्।

प्राचीन पाण्डुलिपिहरू [Ancient Manuscripts]

पाण्डुलिपिहरूको संख्या:

10. ५० भन्दा बढी प्राचीन पाण्डुलिपिहरू भेटिएका छन्।

11. यी पाण्डुलिपिहरू विभिन्न वैदिक क्षेत्रहरूबाट प्राप्त भएका छन्।
12. केही पाण्डुलिपिहरू धेरै पुराना छन्।

प्रमुख पाण्डुलिपिहरू:

13. **कोलकाता पाण्डुलिपि [Kolkata Manuscript]:** सबैभन्दा पुरानो र प्रामाणिक मानिन्छ।
14. **कुल्लूक भट्ट टीका [Kulluka Bhatta Commentary]:** १२ औं शताब्दीको टीका।

अनुवादको इतिहास [History of Translations]

अंग्रेजी अनुवाद:

15. **१७७६:** सर विलियम जोन्स [Sir William Jones] द्वारा पहिलो अंग्रेजी अनुवाद।
16. यो अनुवाद धेरै महत्त्वपूर्ण थियो किनभने यसले पश्चिमी दुनियालाई मनुस्मृतिसँग परिचित गरायो।

अन्य भाषाहरूमा अनुवाद:

17. हिन्दी, बंगाली, तमिल, तेलुगु आदि भाषाहरूमा अनुवाद।
18. आधुनिक समयमा अंग्रेजी, जर्मन, फ्रेन्च आदिमा अनुवाद।

---

६. मनुस्मृतिको संरचना [Structure of Manusmriti]

अध्यायहरूको संख्या [Number of Chapters]

वर्तमान संस्करण:

1. १२ अध्याय [Twelve Chapters/Adhyayas]
2. प्रत्येक अध्यायमा विभिन्न विषयहरूमा श्लोकहरू छन्।

अध्यायहरूको विभाजन [Division of Chapters]

प्रथम भाग: सृष्टि र धर्मका स्रोतहरू [Creation and Sources of Dharma]

अध्याय १: सृष्टिको कथा [Creation Story]

1. ब्रह्माद्वारा सृष्टि
2. मनुको जन्म
3. प्रथम मनुको महत्त्व

अध्याय २: धर्मका स्रोतहरू [Sources of Dharma]

4. वेद [Vedas]
5. स्मृति [Smriti - Tradition]
6. सदाचार [Sadachara - Virtuous Conduct]
7. आत्मसन्तुष्टि [Atmana Santushti - Self-satisfaction]

द्वितीय भाग: चार वर्णका धर्महरू [Dharma of Four Varnas]

अध्याय ३: ब्राह्मणका धर्म [Duties of Brahmin]

8. ब्राह्मणको परिभाषा
9. ब्राह्मणका कर्तव्यहरू
10. ब्राह्मणको आचरण

अध्याय ४: ब्राह्मणका नियमहरू [Rules for Brahmin]

11. शुद्धताका नियमहरू
12. भोजनका नियमहरू
13. अध्ययनका नियमहरू

अध्याय ५: सबै वर्णका सामान्य नियमहरू [General Rules for All Varnas]

14. सामान्य धर्म
15. सामान्य कर्तव्यहरू
16. सामान्य निषेधहरू

अध्याय ६: विभिन्न आश्रमका धर्महरू [Dharma of Different Ashramas]

17. ब्रह्मचर्य [Brahmacharya - Student Life]
18. गृहस्थ [Grihastha - Householder Life]
19. वानप्रस्थ [Vanaprastha - Forest Dweller Life]
20. संन्यास [Sannyasa - Renunciate Life]

अध्याय ७: राजाका धर्महरू [Duties of King]

21. राजाको परिभाषा
22. राजाका कर्तव्यहरू
23. राजाका शक्तिहरू
24. न्याय प्रणाली

अध्याय ८: न्याय र दण्ड [Justice and Punishment]

25. न्यायका सिद्धान्तहरू
26. साक्ष्यका नियमहरू
27. दण्डका प्रकारहरू

अध्याय ९: वाणिज्य र व्यापार [Commerce and Trade]

28. व्यापारका नियमहरू
29. कर प्रणाली
30. आर्थिक सिद्धान्तहरू

अध्याय १०: शूद्रका धर्महरू [Duties of Shudra]

31. शूद्रको परिभाषा
32. शूद्रका कर्तव्यहरू
33. शूद्रका अधिकारहरू

तृतीय भाग: विशेष विषयहरू [Special Topics]

अध्याय ११: प्रायश्चित्त [Atonement/Penance]

34. पाप र तिनका प्रायश्चित्तहरू

35. विभिन्न प्रकारका प्रायश्चित्तहरू
36. शुद्धीकरणका तरिकाहरू

अध्याय १२: मोक्ष [Liberation/Salvation]

37. मोक्षको परिभाषा
38. मोक्षका मार्गहरू
39. पुनर्जन्म र कर्म
40. अन्तिम मुक्ति

---

७. मनुस्मृतिको सामग्री [Content of Manusmriti]

मुख्य विषयहरू [Main Topics]

1. **धर्म [Dharma - Righteousness]**

   परिभाषा: धर्म एक व्यापक अवधारणा हो जसले कर्तव्य, अधिकार, नैतिकता, र आचरणलाई समेट्छ।

   मनुस्मृतिमा धर्मका स्रोतहरू:

   वेद [Vedas]: सबैभन्दा प्रमुख स्रोत।

   1. **स्मृति [Smriti]:** परम्परा र रीति-रिवाज।
   2. **सदाचार [Sadachara]:** विद्वानहरूको आचरण।
   3. **आत्मसन्तुष्टि [Atmana Santushti]:** आफ्नो अन्तरात्माको सन्तुष्टि।

2. **वर्ण व्यवस्था [Varna System]**

   1. **परिभाषा:** वर्ण व्यवस्थाले समाजमा उपलब्ध पेसालाई मुख्य चार पेसा [जात] र त्यस भित्रको ३६ पदहरू [वर्ण] मा विभक्त गर्दछ।
   2. **वर्णहरू** [मोटामोटी ४ जात र ३६ वर्णका पदहरूमा सामाजिक कार्य विभाजन]**:**
      1. **ब्राह्मण [Brahmin] पद [जात]**

1. **कार्य:** ज्ञान, शिक्षा, धार्मिक कार्य।
2. **विशेषताहरू:** ज्ञान, तपस्या, सत्य।
3. **सहभागिता**: सर्वोच्च ज्ञान परामर्श संग सम्बन्धित पदहरू।

2. **क्षत्रिय [Kshatriya] पद [जात]**
4. **कार्य:** शासन, सुरक्षा, युद्ध।
5. **विशेषताहरू:** साहस, शक्ति, न्याय।
6. **सहभागिता:** राजनीतिक शक्ति संग सम्बन्धित पदहरू।

3. **वैश्य [Vaishya] पद [जात]**
7. **कार्य:** व्यापार, कृषि, पशुपालन।
8. **विशेषताहरू:** परिश्रम, इमानदारी, उदारता।
9. **सहभागिता**: आर्थिक गतिविधि संग सम्बन्धित पदहरू।

4. **शूद्र [Shudra] पद [जात]**
10. **कार्य:** सेवा, मजदुरी, कला।
11. **विशेषताहरू:** सेवा, विनम्रता, कौशल।
12. **सहभागिता**: व्यवहारिक ज्ञान, सीप र प्रविधि संग सम्बन्धित पदहरू।

3. **आश्रम व्यवस्था [Ashrama System]**

19. **परिभाषा:** आश्रम व्यवस्थाले जीवनलाई चार चरणमा विभाजन गर्दछ।
20. **चार आश्रमहरू:**

1. **ब्रह्मचर्य [Brahmacharya]**
1. **अवस्था:** बाल्यकालदेखि लगभग २५ वर्षसम्म।
2. **कार्य:** शिक्षा, ज्ञान आर्जन।

3. **नियमः** ब्रह्मचर्य, अनुशासन, गुरु सेवा।

2. **गृहस्थ [Grihastha]**
   4. **अवस्थाः** २५ देखि ५० वर्षसम्म।
   5. **कार्यः** विवाह, परिवार, समाज सेवा।
   6. **नियमः** पत्नी, सन्तान, सामाजिक दायित्व।
3. **वानप्रस्थ [Vanaprastha]**
   7. **अवस्थाः** ५० देखि ७५ वर्षसम्म।
   8. **कार्यः** आध्यात्मिक विकास, ध्यान।
   9. **नियमः** संसारबाट विरक्ति, आध्यात्मिक साधना। परिवारको सदस्यमा पूर्ण व्यवहारिक जिम्मेवारी हस्तान्तरण।
4. **संन्यास [Sannyasa]**
   10. **अवस्थाः** ७५ वर्षपछि।
   11. **कार्यः** पूर्ण आध्यात्मिक जीवन।
   12. **नियमः** सबै सांसारिक बन्धनहरूबाट मुक्ति।परिवारको पूर्ण सहयोगमा जीवनयापन।

कर्म र पुनर्जन्म [Karma and Rebirth]

कर्मको सिद्धान्तः

1. प्रत्येक कार्यको फल हुन्छ। फल प्राप्ति तिम्रो नियन्त्रणमा नरहेकोले सो मा आशक्ति नबनी कर्म गर्नु।
2. राम्रो कार्यले राम्रो फल दिन्छ।
3. नराम्रो कार्यले नराम्रो फल दिन्छ।

पुनर्जन्मः

4. आत्मा अमर छ।
5. शरीरको मृत्युपछि आत्माले नयाँ शरीर धारण गर्दछ।

6. कर्मका आधारमा अर्को जन्म निर्धारित हुन्छ।

महिलाका अधिकारहरू [Rights of Women]

विवाह:

1. महिलालाई विवाह गर्ने अधिकार।
2. विवाहका विभिन्न प्रकारहरू।
3. पति-पत्नीका कर्तव्यहरू।

सम्पत्ति:

7. महिलालाई सम्पत्ति राख्ने अधिकार।
8. दाइजोको व्यवस्था।
9. विधवा महिलाका अधिकारहरू।

शिक्षा:

10. महिलालाई शिक्षाको अधिकार।
11. महिलाको शिक्षाका विषयहरू।
12. महिलाको भूमिका।

---

८. मनुस्मृतिको महत्त्व [Significance of Manusmriti]

प्राचीन वैदिक काल

कानूनी प्रणाली:

1. मनुस्मृति प्राचीन वैदिक कानूनी प्रणालीको आधार थियो।
2. राजाहरूले यसका सिद्धान्तहरूका आधारमा कानून बनाए।
3. न्यायाधीशहरूले यसका नियमहरूको पालन गरे।

सामाजिक संरचना:

4. समाजको संरचनालाई परिभाषित गर्यो।
5. वर्ण र आश्रम व्यवस्थालाई स्पष्ट गर्यो।
6. सामाजिक नियमहरूलाई निर्धारित गर्यो।

धार्मिक महत्त्व:

7. हिन्दू धर्मका मूल सिद्धान्तहरूलाई व्याख्या गर्यो।
8. धर्म, अर्थ, काम, मोक्षका सिद्धान्तहरूलाई प्रस्तुत गर्यो।
9. आध्यात्मिक विकासको मार्गलाई देखायो।

हिन्दू राजकीय प्रणाली:

10. मध्यकालीन हिन्दू राजाहरूले यसका सिद्धान्तहरूको पालन गरे।
11. राजनीतिक निर्णयहरूमा यसको प्रभाव थियो।
12. न्याय प्रणालीमा यसको भूमिका थियो।

धार्मिक र सामाजिक जीवन:

13. हिन्दू समाजको दैनिक जीवनलाई प्रभावित गर्यो।
14. धार्मिक अनुष्ठानहरूलाई निर्देशित गर्यो।
15. सामाजिक नियमहरूलाई बलियो बनायो।

मध्य काल

कानूनी प्रणाली:

1. यसको आधारमा हिन्दू कानूनहरु बने ।
2. हिन्दू कानूनलाई संहिताबद्ध गर्नमा यसको उपयोग गरियो।
3. न्यायिक निर्णयहरूमा यसको सन्दर्भ दिइयो।

सांस्कृतिक महत्त्व:

4. हिन्दू संस्कृतिलाई संरक्षित गर्नमा मद्दत गर्यो।
5. हिन्दू पहिचानलाई कायम राख्नमा भूमिका निभायो।
6. पश्चिमी प्रभावको विरुद्ध एक शक्तिशाली साधन थियो।

आधुनिक काल

कानूनी प्रणाली:

1. हिन्दू कानूनको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका।
2. हिन्दू विवाह अधिनियम, उत्तराधिकार अधिनियम आदिमा यसको प्रभाव।

3. न्यायिक निर्णयहरूमा यसको सन्दर्भ।

सांस्कृतिक र शैक्षणिक महत्त्व:

4. हिन्दू संस्कृति र दर्शनको अध्ययन।
5. प्राचीन वैदिक विचारहरूलाई बुझ्ने साधन।
6. शिक्षामा यसको भूमिका।

---

९. आधुनिक प्रासंगिकता [Modern Relevance]

समकालीन समाजमा अनुप्रयोग [Application in Contemporary Society]

नैतिक मूल्यहरू:

1. मनुस्मृतिका नैतिक सिद्धान्तहरू आज पनि प्रासंगिक छन्।
2. सत्य, न्याय, दया, क्षमा आदि मूल्यहरू आज पनि महत्त्वपूर्ण छन्।
3. आचरणका नियमहरूले आज पनि समाजलाई बलियो बनाउँछन्।

सामाजिक संरचना:

4. वर्ण व्यवस्थाको आधुनिक रूप।
5. व्यावसायिक विभाजन आज पनि प्रासंगिक छ।
6. सामाजिक दायित्वको अवधारणा आज पनि महत्त्वपूर्ण छ।

कानूनी सिद्धान्तहरू:

7. न्यायका सिद्धान्तहरू आज पनि लागू हुन्छन्।
8. साक्ष्यका नियमहरू आधुनिक कानूनमा पनि पाइन्छन्।
9. दण्ड प्रणालीका सिद्धान्तहरू आज पनि प्रासंगिक छन्।

गलत र पूर्वाग्रही अनुवादका कारण आलोचनाहरू [Criticisms]

गलत र पूर्वाग्रही अनुवादका कारण वर्ण व्यवस्थाको आलोचना:

1. समानताको सिद्धान्तको विरुद्ध।
2. सामाजिक भेदभावलाई बढावा दिन्छ।
3. आधुनिक लोकतान्त्रिक मूल्यहरूको विरुद्ध।

गलत र पूर्वाग्रही अनुवादका कारण महिलाका अधिकारहरूको आलोचना:

4. महिलाका अधिकारहरूलाई सीमित गर्दछ।
5. पितृसत्तात्मक संरचनालाई बढावा दिन्छ।
6. आधुनिक नारीवादी विचारहरूको विरुद्ध।

गलत र पूर्वाग्रही अनुवादका कारण दास प्रथाको आलोचना:

7. शूद्रहरूलाई दास बनाउने अनुमति दिन्छ।
8. मानवीय गरिमाको उल्लंघन गर्दछ।
9. आधुनिक मानवाधिकारको विरुद्ध।

---

१०. निष्कर्ष [Conclusion]

मनु र मनुस्मृतिको महत्त्व [Importance of Manu and Manusmriti]

मनु एक दिव्य व्यक्तित्व हुन् जो हिन्दू धर्मशास्त्रमा मानवताका प्रथम पूर्वजको रूपमा चिनिन्छन्। मनुस्मृति एक प्राचीन कानूनी र नैतिक ग्रन्थ हो जसले २००० वर्षभन्दा बढी समयदेखि हिन्दू समाजलाई प्रभावित गरिरहेको छ।

ऐतिहासिक योगदान [Historical Contribution]

मनुस्मृतिले प्राचीन वैदिक कानूनी प्रणालीलाई आकार दियो। सामाजिक संरचनालाई परिभाषित गर्यो। धार्मिक र नैतिक मूल्यहरूलाई स्थापित गर्यो। हिन्दू संस्कृतिलाई संरक्षित गर्यो।

आधुनिक दृष्टिकोण [Modern Perspective]

आधुनिक समयमा मनुस्मृतिलाई ऐतिहासिक दस्तावेजको रूपमा हेरिन्छ। प्राचीन वैदिक विचारहरूलाई बुझ्ने साधन मानिन्छ। आलोचनात्मक दृष्टिले अध्ययन गरिन्छ। समकालीन मूल्यहरूसँग सन्तुलन बनाइन्छ।

अन्तिम विचार [Final Thoughts]

मनुस्मृति लाई प्राचीन वैदिक समाजको कानुन, नैतिकता र सामाजिक व्यवस्था लाई बुझ्ने एक अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक दस्तावेज मानिन्छ। तथापि, पछिल्लो समयमा यसका केही सिद्धान्तहरूले आधुनिक मूल्य र मान्यताहरूसँग नमिल्दा व्यापक असन्तुष्टि फैलाएको देखिन्छ। यसको मुख्य कारण, संस्कृतबाट अङ्ग्रेजीमा गरिएका नियतवशका गलत तथा पूर्वाग्रही अनुवादहरू हुन्। ती दूषित अङ्ग्रेजी अनुवादहरू हिन्दी र नेपाली जस्ता भाषाहरूमा सर्दै जाँदा वेदको मूल मर्म विपरीतका आशयहरू उल्लेखित भएका छन् र पाठकले तिनैलाई सत्य सम्झेर ग्रहण गरेका छन्। यसरी संस्कृतका मूल श्लोकहरूमा आपत्तिजनक विषयवस्तु नरहेको परिप्रेक्ष्यमा, यसका नैतिक र दार्शनिक सिद्धान्तहरू आज पनि उत्तिकै प्रासङ्गिक छन्। तसर्थ, एक सन्तुलित दृष्टिकोण अपनाउँदै, हामीले यस ग्रन्थका सकारात्मक पक्षहरू (जस्तैः न्याय र धर्मका नियमहरू) लाई ग्रहण गर्नुका साथै ऐतिहासिक सन्दर्भका आधारमा यसका सीमाहरूलाई बुझ्नु आवश्यक छ।

अनुलग्नक [परिशिष्ट] - ४

पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्परा: एक विस्तृत दस्तावेज

परिचय

नेपालको इतिहासमा राष्ट्रनिर्माताको रूपमा सम्मानित पृथ्वीनारायण शाह एक कुशल योद्धा र रणनीतिकार त थिए नै त्यो बाहेक उनि उनी एक गहिरो आध्यात्मिक र बौद्धिक चिन्तक पनि थिए। उनको जीवन वैदिक ज्ञान, आध्यात्मिक दीक्षा, राजनीतिक शिक्षा, नीति शास्त्र, र युद्धकलाको एक अद्वितीय समन्वय थियो। यो दस्तावेज पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-निर्माण प्रक्रियालाई एक अनुभव-आधारित, व्यावहारिक र आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने प्रयास हो। यसले उनको निर्णय, नीति र दर्शनलाई आकार दिने विविध ज्ञान-स्रोतहरूको खोजी गर्दछ।

यो दस्तावेज ऐतिहासिक स्रोतहरू जस्तै "दिव्योपदेश", गोरखा राजवंशका वंशावलीहरू, प्राचीन लेख, बखर (वृत्तान्त), र प्रत्यक्ष ऐतिहासिक लेखनहरूमा आधारित छ। पौराणिक वा लोककथात्मक तथ्यहरूलाई स्पष्ट रूपमा "मान्यता" वा "प्रचलित विश्वास" भनेर उल्लेख गरिएको छ। सम्पूर्ण दस्तावेज शुद्ध, औपचारिक नेपाली भाषामा संरचित छ र प्रत्येक दावीलाई ऐतिहासिक प्रमाणसहित प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

खण्ड १: प्रारम्भिक शिक्षा र वैदिक ज्ञान

१.१ जन्म, वंश र प्रारम्भिक जीवन

पृथ्वीनारायण शाहको जन्म वि.सं. १७७९ पौष २७ (७ जनवरी १७२३) मा गोरखा दरबारमा भएको थियो। उनी राजा नरभुपाल शाह र रानी कौशल्यावती देवीका जेठा छोरा थिए। उनको जन्म समयभन्दा पहिले (premature) भएको थियो, जसले उनको प्रारम्भिक जीवनलाई थप चुनौतीपूर्ण बनाएको थियो। शाह वंश, जसले आफ्नो वंश परम्परालाई चित्तौडगढका राजपूतहरूसँग जोड्दछ, लामो समयदेखि गण्डकी क्षेत्रमा एक महत्वपूर्ण राजनीतिक शक्तिको रूपमा स्थापित थियो।

उनको बाल्यकालको शिक्षा र चरित्र निर्माणमा उनकी सौतेनी आमा, रानी चन्द्रप्रवावतीको गहिरो प्रभाव थियो। छिमेकी राज्यहरू (जस्तै तनहुँ, लमजुङ, कास्की) का राजकुमारहरूको विलासी र भोगी जीवनशैली देखेर, रानी चन्द्रप्रवावतीले पृथ्वीनारायणलाई त्यस्ता गतिविधिहरूबाट टाढा राख्न र एक अनुशासित, कर्तव्यनिष्ठ र दूरदर्शी शासकको रूपमा तयार गर्न विशेष ध्यान दिइन्। यसै कारण, उनको प्रारम्भिक जीवनमा विलासिता वा मनोरञ्जनका कुनै संकेतहरू पाइँदैनन्। बरु, उनी सानै उमेरदेखि राज्य मामिलामा गहिरो रुचि राख्दथे र आफ्नो पिताको जिम्मेवारीहरूमा सहयोग गर्न थालिसकेका थिए।

१.२ गुरु-शिष्य परम्परा र औपचारिक शिक्षा

पृथ्वीनारायण शाहको औपचारिक शिक्षा पाँच वर्षको उमेरमा एक विशेष समारोह (अक्षरारम्भ) बाट सुरु भएको थियो। उनको शिक्षाको जिम्मेवारी दरबारका दुई प्रतिष्ठित ब्राह्मण, मोक्ष्येश्वर अर्याल र भानु अर्याललाई सुम्पिएको थियो। उनीहरू दरबारमा ज्योतिषी (Jyotishi)

को रूपमा कार्यरत थिए र ज्योतिष, खगोलशास्त्र र धार्मिक अनुष्ठानहरूमा निपुण थिए।

उनीहरूको मार्गदर्शनमा, पृथ्वीनारायण शाहले निम्न विषयहरूमा गहन ज्ञान प्राप्त गरे:

i. **वैदिक ज्ञान:** वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद) र उपनिषद्हरूको अध्ययनले उनलाई ब्रह्माण्ड, आत्मा, र धर्मको दार्शनिक समझ प्रदान गर्‍यो। यसले उनको राजनीतिक र नैतिक दर्शनको आधार तयार गर्‍यो।

ii. **संस्कृत भाषा:** संस्कृत, जुन त्यस समयको ज्ञान र शास्त्रको भाषा थियो, माथिको निपुणताले उनलाई प्राचीन ग्रन्थहरूमा सीधा पहुँच प्रदान गर्‍यो।

iii. **पुराण र स्मृति:** पुराणहरूबाट उनले प्राचीन भारतीय इतिहास, राजाहरूका कथाहरू, र राजनीतिक घटनाक्रमहरूको ज्ञान प्राप्त गरे। स्मृतिहरू (जस्तै मनुस्मृति) ले उनलाई धर्मशास्त्र, सामाजिक नियम, र कानूनको ज्ञान दियो।

iv. **ज्योतिष र खगोलशास्त्र:** ज्योतिषको ज्ञानले उनलाई शुभ-अशुभ समय, ग्रहहरूको चाल, र त्यसको राजनीतिक र सैन्य अभियानहरूमा पर्ने प्रभावको विश्लेषण गर्न मद्दत गर्‍यो। युद्ध वा महत्वपूर्ण निर्णयहरू लिनुअघि शुभ साइत हेर्ने परम्परा यसै ज्ञानमा आधारित थियो।

v. **धर्मशास्त्र र नीतिशास्त्र:** धर्मशास्त्रले उनलाई एक हिन्दू राजाको कर्तव्य, न्याय प्रणाली, र प्रजाप्रतिको जिम्मेवारीको बोध गरायो। नीतिशास्त्र (जस्तै चाणक्य नीति, शुक्र नीति) ले उनलाई कूटनीति, राज्य सञ्चालन, र शत्रु-मित्रको पहिचान गर्ने कला सिकायो।

यो औपचारिक शिक्षा केवल सैद्धान्तिक थिएन, तर यसलाई व्यावहारिक राजनीतिक र सैन्य प्रशिक्षणसँग जोडिएको थियो। उनका गुरुहरूले उनलाई केवल शास्त्रको ज्ञान मात्र दिएनन्, तर त्यसलाई कसरी राज्य सञ्चालन र विस्तारमा प्रयोग गर्ने भन्ने व्यावहारिक बुद्धि पनि प्रदान गरे।

१.३ विवाह र प्रारम्भिक कूटनीतिक अनुभव

१४ वर्षको उमेरमा, वि.सं. १७९४ (१७३७ ई.सं.) मा, पृथ्वीनारायण शाहको विवाह मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनकी छोरी इन्द्रकुमारीसँग भयो। यो विवाह केवल एक पारिवारिक सम्बन्ध मात्र थिएन, यो एक रणनीतिक कूटनीतिक कदम थियो। नरभुपाल शाहले यो विवाहको माध्यमबाट मकवानपुर जस्तो शक्तिशाली राज्यसँग सम्बन्ध जोडेर आफ्नो राज्यलाई बलियो बनाउन चाहेका थिए। यस विवाहले पृथ्वीनारायण शाहलाई तराईको राजनीति, त्यहाँको आर्थिक महत्व, र दक्षिणमा विस्तार भइरहेको ब्रिटिश ईस्ट इन्डिया कम्पनीको खतरालाई नजिकबाट बुझ्ने अवसर प्रदान गर्‍यो।

पछि, उनले काशी (वाराणसी) को यात्रा गरे, जुन त्यस समयमा भारतको एक प्रमुख व्यापारिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक केन्द्र थियो। यस यात्राले उनलाई भारतीय उपमहाद्वीपको राजनीतिक र सामाजिक अवस्था, विभिन्न राज्यहरूको शक्ति र कमजोरी, र ब्रिटिशहरूको बढ्दो प्रभावको बारेमा प्रत्यक्ष जानकारी दियो। उनले त्यहाँ विभिन्न मानिसहरूसँग भेटघाट गरे र आफ्नो ससुरा, अभिमान सिंहको सहयोगमा केही आधुनिक हतियार र गोला-बारुद पनि प्राप्त गरे। यो यात्रा उनको विश्व-दृष्टिकोणलाई फराकिलो बनाउन र भावी सैन्य अभियानहरूको लागि तयारी गर्न अत्यन्त महत्वपूर्ण साबित भयो।

१.४ ज्ञानको संश्लेषण र राष्ट्र-निर्माणको संकल्प

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो प्रारम्भिक जीवनमा प्राप्त गरेको वैदिक ज्ञान, गुरुहरूबाट पाएको राजनीतिक शिक्षा, र आफ्नै अनुभवबाट सिकेको व्यावहारिक ज्ञानलाई सफलतापूर्वक संश्लेषण गरे। उनले बुझेका थिए कि गण्डकी क्षेत्रका स-साना, विभाजित र कमजोर राज्यहरू (बासी र चौबिसी राज्यहरू) लाई एकीकरण नगरी बाह्य शक्तिहरू, विशेष गरी दक्षिणको ब्रिटिश साम्राज्यबाट देशलाई जोगाउन सकिँदैन।

२० वर्षको उमेरमा, आफ्नो पिता नरभुपाल शाहको मृत्युपछि वि.सं. १८०० (१७४३ ई.सं.) मा गोरखाको राजगद्दीमा बसेपछि, उनले आफ्नो जीवनको एकमात्र लक्ष्य नेपाल एकीकरणलाई बनाए। उनले आफ्नो ज्ञानलाई केवल राज्य विस्तारको लागि मात्र प्रयोग गरेनन्, बरु एक बलियो, आत्मनिर्भर, र सार्वभौम राष्ट्रको निर्माणको लागि प्रयोग गरे। उनको प्रसिद्ध भनाइ, "नेपाल दुई ढुङ्गाबीचको तरुल जस्तो हो," उनको गहिरो भू-राजनीतिक समझको प्रमाण हो, जुन उनले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा र अनुभवबाट प्राप्त गरेका थिए। यसरी, उनको वैदिक ज्ञान र राजनीतिक शिक्षा उनको राष्ट्र-निर्माण अभियानको वैचारिक आधार बन्यो।

खण्ड २: योगी गोरखनाथबाट प्राप्त दीक्षा र आध्यात्मिक प्रभाव

२.१ नाथ सम्प्रदाय र गोरखनाथको परिचय

नाथ सम्प्रदाय, जसलाई नाथ योग वा गोरखनाथी सम्प्रदाय पनि भनिन्छ, भारत र नेपालमा गहिरो जरा गाडेको एक प्राचीन शैव तपस्वी परम्परा हो। यस सम्प्रदायका अनुयायीहरूलाई "योगी" वा "गोरखनाथी"

भनिन्छ। यो परम्परा हठ योग र तन्त्रको अभ्यासमा केन्द्रित छ, जसको अन्तिम लक्ष्य आत्म-साक्षात्कार र अमरत्व प्राप्त गर्नु हो। नाथ सम्प्रदायको गुरु-शिष्य परम्परा अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ, जहाँ ज्ञान र दीक्षा गुरुबाट शिष्यमा प्रत्यक्ष रूपमा हस्तान्तरण हुन्छ।

यस सम्प्रदायका संस्थापक महायोगी गोरखनाथ (अनुमानित ११-१२ औं शताब्दी) लाई मानिन्छ, जो स्वयं मत्स्येन्द्रनाथका शिष्य थिए। गोरखनाथलाई भगवान शिवको अवतारको रूपमा पूजा गरिन्छ। उनले योगका विभिन्न पक्षहरूलाई व्यवस्थित गरे र हठ योगलाई एक सुलभ र व्यवस्थित प्रणालीको रूपमा स्थापित गरे। उनको शिक्षाले शारीरिक र मानसिक अनुशासन, चक्रहरूको जागरण, र कुण्डलिनी शक्तिको माध्यमबाट आध्यात्मिक मुक्तिको मार्ग देखाउँछ। गोरखनाथले जाति, वर्ण वा लिंगको आधारमा कुनै भेदभाव गरेनन्, जसले गर्दा उनको सम्प्रदाय समाजका सबै तहमा लोकप्रिय भयो।

गोरखा राज्यको नाम नै "गोरखनाथ" शब्दबाट आएको मानिन्छ, जसले यस क्षेत्रमा नाथ सम्प्रदायको गहिरो ऐतिहासिक र सांस्कृतिक प्रभावलाई दर्शाउँछ। गोरखाका शाह राजाहरू गोरखनाथलाई आफ्नो कुलदेवता मान्दथे र राज्यको संरक्षकको रूपमा पूजा गर्दथे। गोरखा दरबार नजिकै गोरखनाथको एक महत्वपूर्ण गुफा र मन्दिर छ, जहाँ शाह राजाहरूले महत्वपूर्ण निर्णय लिनुअघि वा युद्धमा जानुअघि आशीर्वाद लिने परम्परा थियो।

२.२ पृथ्वीनारायण शाह र गोरखनाथः दीक्षाको मान्यता

पृथ्वीनारायण शाह र महायोगी गोरखनाथबीचको सम्बन्धको विषयमा प्रत्यक्ष ऐतिहासिक प्रमाणहरू भन्दा पनि प्रचलित विश्वास, किंवदन्ती र वंशावलीहरूमा आधारित कथाहरू बढी पाइन्छन्। सबैभन्दा प्रचलित मान्यता अनुसार, पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो बाल्यकालमा गोरखनाथबाट प्रत्यक्ष दीक्षा र आशीर्वाद प्राप्त गरेका थिए।

यो कथा यस प्रकार छः एक दिन, बालक पृथ्वीनारायण शाह आफ्नो साथीहरूसँग खेल्दै गर्दा एक सिद्ध योगीको भेषमा गोरखनाथ प्रकट भए। योगीले उनीसँग दही मागे। पृथ्वीनारायण शाहले सम्मानपूर्वक दही ल्याएर योगीलाई दिए। योगीले त्यो दही खाएर उल्टि गरे र पृथ्वीनारायणलाई त्यो वमन (उल्टि) ग्रहण गर्न भने। यो देखेर घृणाले, पृथ्वीनारायणले त्यो वमन ग्रहण गर्न अस्वीकार गरे, र त्यो उनको खुट्टामा पोखियो।

यो देखेर योगीले भने, "यदि तिमीले यो खाएको भए, तिम्रो बोली सिद्ध हुने थियो र तिमीले जे बोल्थ्यौ, त्यो पूरा हुने थियो। तर अब, जब यो तिम्रो खुट्टामा परेको छ, तिमीले जहाँ-जहाँ पाइला टेक्नेछौ, त्यहाँ-त्यहाँ तिम्रो विजय हुनेछ।" यो आशीर्वाद नै पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानको सफलताको आध्यात्मिक आधार बन्यो भन्ने गहिरो विश्वास गरिन्छ।

यद्यपि यो कथाको ऐतिहासिक प्रमाणीकरण गर्न कठिन छ, यसले केही महत्वपूर्ण कुराहरूलाई संकेत गर्दछः

1 **आध्यात्मिक वैधताः** यस कथाले पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानलाई केवल एक राजनीतिक वा सैन्य कार्यको रूपमा मात्र नभई, एक दैवी आशीर्वाद प्राप्त, धर्मसम्मत र आध्यात्मिक रूपमा निर्देशित अभियानको रूपमा स्थापित गर्दछ। यसले उनको शासनलाई एक नैतिक र आध्यात्मिक वैधता प्रदान गर्‍यो।

2 **मनोवैज्ञानिक प्रभावः** यो आशीर्वादको कथाले गोरखाली सेनाको मनोबललाई अत्यन्त उच्च बनायो। उनीहरूलाई विश्वास थियो कि उनीहरू केवल एक राजाको लागि मात्र लडिरहेका छैनन्, बरु आफ्नो कुलदेवता गोरखनाथको आशीर्वाद प्राप्त एक दैवी कार्य पूरा गर्न लडिरहेका छन्।

3 **नाथ सम्प्रदायको संरक्षणः** शाह राजाहरूले नाथ सम्प्रदायलाई दिएको उच्च सम्मान र संरक्षणको कारण यो कथाले थप बल पायो। राज्यको नाम, सेनाको नाम (गोरखाली),

र राष्ट्रिय नारा ("जय गोरख!") सबै गोरखनाथप्रतिको गहिरो आस्थाका प्रतीक हुन्।

२.३ आध्यात्मिक प्रभाव र यसको राजनीतिक प्रयोग

नाथ सम्प्रदायको प्रभाव पृथ्वीनारायण शाहको व्यक्तिगत जीवन र राजनीतिक दर्शनमा गहिरो रूपमा देखिन्छ।

- **योग र अनुशासन:** नाथ योगले सिकाउने शारीरिक र मानसिक अनुशासन उनको व्यक्तित्वमा स्पष्ट देखिन्थ्यो। उनको अनुशासित जीवनशैली, विलासिताबाट टाढा रहने प्रवृत्ति, र कठिन परिस्थितिहरूमा पनि धैर्य र संयम नगुमाउने क्षमता यसैको परिणाम थियो।
- **गुरुको महत्व:** दिव्योपदेशमा उनले गुरु, पुरोहित र ज्ञानीहरूको सल्लाह लिनुको महत्वलाई बारम्बार जोड दिएका छन्। यो नाथ सम्प्रदायको गुरु-शिष्य परम्पराको प्रत्यक्ष प्रभाव हो।
- **समानताको भावना:** गोरखनाथले जस्तै, पृथ्वीनारायण शाहले पनि आफ्नो दिव्योपदेशमा "नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी हो" भनेर सबै जाति र समुदायलाई समान महत्व दिए। उनले योग्यताको आधारमा मानिसहरूलाई राज्यको सेवामा नियुक्त गरे, न कि जातिको आधारमा। यो उनको दूरदर्शी सामाजिक नीतिको प्रमाण हो।
- **शक्तिको उपासना:** नाथ सम्प्रदाय तन्त्र र शक्ति (देवी) को उपासनामा पनि विश्वास गर्दछ। पृथ्वीनारायण शाह स्वयं काली, तारा (तलेजु भवानी) र अन्य देवीहरूका परम भक्त थिए। युद्धमा जानुअघि शक्तिपीठहरूमा पूजा र बलि दिने परम्पराले सेनाको आत्मबल बढाउँथ्यो र विजयको लागि दैवी सहायताको कामना गरिन्थ्यो।

२.४ निष्कर्ष: आध्यात्मिकता र राज्य-निर्माणको समन्वय

निष्कर्षमा, योगी गोरखनाथ र नाथ सम्प्रदायको प्रभाव पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्पराको एक अभिन्न अंग थियो। यो प्रभाव केवल एक पौराणिक कथा वा धार्मिक विश्वासमा मात्र सीमित थिएन, बरु यसले उनको राजनीतिक विचारधारा, सैन्य मनोबल, र सामाजिक नीतिलाई समेत आकार दिएको थियो। उनले आध्यात्मिकतालाई राज्य-निर्माणको एक शक्तिशाली उपकरणको रूपमा प्रयोग गरे। गोरखनाथबाट प्राप्त भएको मानिने आशीर्वादले उनको एकीकरण अभियानलाई एक नैतिक र आध्यात्मिक वैधता प्रदान गर्‍यो, जसले गर्दा गोरखाली सेना र जनतामा अटुट विश्वास र समर्पणको भावना जागृत भयो। यसरी, पृथ्वीनारायण शाहले देखाए कि कसरी एक शासकले आफ्नो देशको आध्यात्मिक र सांस्कृतिक परम्परालाई राष्ट्रिय एकता र शक्तिको स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्न सक्छ।

खण्ड ३: महाराज गुरु कौशिकको भूमिका र नीति शास्त्रको अध्ययन

३.१ गुरु कौशिक: एक रहस्यमय राजनीतिक मार्गदर्शक

पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्परामा, जहाँ मोक्ष्येश्वर अर्याल र भानु अर्याल जस्ता गुरुहरूले उनलाई वैदिक र शास्त्रीय ज्ञान प्रदान गरे, त्यहाँ महाराज गुरु कौशिकको भूमिका एक विशिष्ट र केही हदसम्म रहस्यमय राजनीतिक मार्गदर्शकको रूपमा रहेको पाइन्छ। ऐतिहासिक स्रोतहरूमा उनको बारेमा विस्तृत र प्रत्यक्ष जानकारीको अभाव छ। उनको अस्तित्व र प्रभावको बारेमा धेरैजसो जानकारी मौखिक परम्परा, गोरखा वंशावली, र पछिल्ला बखरहरूमा आधारित छ। यद्यपि, उनको "महाराज गुरु" उपाधिले नै उनको उच्च सम्मान र

राजनीतिक महत्वलाई संकेत गर्दछ। उनी केवल एक शिक्षक मात्र नभई, एक प्रमुख राजनीतिक सल्लाहकार र राज्य सञ्चालन कलाका आचार्य थिए भन्ने विश्वास गरिन्छ।

उनको भूमिका पृथ्वीनारायण शाहलाई शास्त्रीय ज्ञान दिनु मात्र थिएन, बरु त्यस ज्ञानलाई १८ औं शताब्दीको जटिल भू-राजनीतिक परिस्थितिमा कसरी व्यावहारिक रूपमा प्रयोग गर्ने भन्ने रणनीति सिकाउनु थियो। उनले पृथ्वीनारायण शाहको महत्वाकांक्षालाई एक ठोस राजनीतिक र कूटनीतिक संरचना प्रदान गरे, जसले एकीकरण अभियानलाई सम्भव बनायो। कौशिकले नै पृथ्वीनारायण शाहलाई परम्परागत हिन्दू राजाको नैतिक आदर्श र एक व्यावहारिक, कहिलेकाहीँ कठोर, रणनीतिकारको भूमिकाबीच सन्तुलन कायम गर्न सिकाए।

३.२ नीति शास्त्रको व्यावहारिक शिक्षा

गुरु कौशिकको शिक्षाको केन्द्रविन्दु "नीति शास्त्र" थियो। नीति शास्त्र केवल नैतिकताको संग्रह होइन; यो राज्य सञ्चालन, प्रशासन, कूटनीति, कानून, र सैन्य रणनीतिको एक व्यापक विज्ञान हो। यसले शासकलाई कसरी शक्ति प्राप्त गर्ने, त्यसलाई कसरी कायम राख्ने, र त्यसको प्रयोग कसरी प्रजाको हित र राज्यको समृद्धिको लागि गर्ने भन्ने मार्गदर्शन गर्दछ। कौशिकले कौटिल्यको 'अर्थशास्त्र', 'शुक्र नीति', 'विदुर नीति' र 'मन्दन नीति' जस्ता प्राचीन ग्रन्थहरूको सारलाई तत्कालीन हिमालयी क्षेत्रको राजनीतिक यथार्थसँग जोडेर पृथ्वीनारायण शाहलाई शिक्षा दिए।

उनको शिक्षाका प्रमुख पक्षहरू निम्न थिए:

1. **राज्य सञ्चालन कला (Statecraft):** उनले पृथ्वीनारायण शाहलाई एक कुशल प्रशासन कसरी निर्माण गर्ने भन्ने सिकाए। यसमा योग्य मन्त्रीहरू (काजी, सरदार) को नियुक्ति, राजस्व प्रणालीको व्यवस्थापन, न्याय प्रणालीको स्थापना, र राज्यका

विभिन्न अंगहरूबीच समन्वय कायम गर्ने विधिहरू समावेश थिए। दिव्योपदेशमा पृथ्वीनारायण शाहले भारदारहरूको नियुक्ति गर्दा उनीहरूको योग्यता र वंशको परम्परा दुवैलाई ध्यान दिनु पर्ने जुन सल्लाह दिएका छन्, त्यो कौशिकको सन्तुलित शिक्षाको प्रभाव मान्न सकिन्छ।

2 **चतुरोपाय (साम, दाम, भेद, दण्ड):** यो नीति शास्त्रको सबैभन्दा महत्वपूर्ण अंग हो, जसलाई कौशिकले पृथ्वीनारायण शाहको कूटनीतिको आधार बनाइदिए।

- **साम (Alliance and Reconciliation):** शत्रुसँग युद्ध गर्नुअघि मेलमिलाप र गठबन्धनको प्रयास गर्नु। पृथ्वीनारायण शाहले सुरुमा भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लासँग "मित" (आत्मीय मित्र) को सम्बन्ध गाँस्नु यसको उत्कृष्ट उदाहरण हो। यसले उनलाई काठमाडौं उपत्यकाको आन्तरिक राजनीति बुझ्न र आफ्नो रणनीति बनाउन मद्दत गर्‍यो।
- **दाम (Economic Inducement):** आर्थिक प्रलोभन, उपहार, वा पदको लोभ देखाएर शत्रु पक्षका महत्वपूर्ण व्यक्तिहरूलाई आफ्नो पक्षमा पार्नु वा तटस्थ बनाउनु। उनले विभिन्न राज्यका भारदारहरूलाई जग्गा (बिर्ता) वा पद दिएर आफ्नो पक्षमा मिलाएका थिए, जसले गर्दा ती राज्यहरू भित्रैबाट कमजोर भए।
- **भेद (Creating Division):** शत्रुहरूबीच फुट र अविश्वास पैदा गराउनु। यो पृथ्वीनारायण शाहको सबैभन्दा सफल रणनीति थियो। उनले काठमाडौं उपत्यकाका तीन मल्ल राज्यहरू (कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुर) को आपसी ईर्ष्या र प्रतिद्वन्द्विताको भरपूर फाइदा उठाए। एउटालाई अर्कोसँग लडाएर, उनीहरूलाई एक्लाएर, र अन्ततः तीनवटै राज्यलाई एक-एक गरी पराजित गरे। यो भेद नीतिको एक शास्त्रीय प्रयोग थियो।

- **दण्ड (Use of Force):** जब माथिका तीन उपायहरू असफल हुन्छन्, तब मात्र सैन्य बलको प्रयोग गर्नु। पृथ्वीनारायण शाहका सैन्य अभियानहरू आवेगपूर्ण नभई, राम्रोसँग योजनाबद्ध, रणनीतिक र अन्तिम विकल्पको रूपमा प्रयोग गरिएका थिए। उनले नुवाकोटमा दुई पटक आक्रमण गरे, कीर्तिपुरमा तीन पटक आक्रमण गरे, जसले देखाउँछ कि उनी हतारमा निर्णय लिँदैनथे, बरु हरेक हारबाट सिकेर नयाँ रणनीतिका साथ अघि बढ्दथे। कीर्तिपुरमा लगाइएको लामो आर्थिक नाकाबन्दी 'दण्ड' नीतिको एक क्रूर तर प्रभावकारी रूप थियो।

4 **गुप्तचर प्रणाली (Espionage):** कौशिकले अर्थशास्त्रमा वर्णित गुप्तचर प्रणालीको महत्वलाई जोड दिए। कुनै पनि सैन्य अभियान अघि शत्रु राज्यको सैन्य शक्ति, भौगोलिक अवस्था, आर्थिक स्रोत, दरबारभित्रको राजनीति, र जनताको मनोभावनाको बारेमा विस्तृत जानकारी संकलन गर्नु उनको रणनीतिको अभिन्न अंग थियो। उनले जोगी, व्यापारी, र तीर्थयात्रीहरूको भेषमा आफ्ना गुप्तचरहरूलाई विभिन्न राज्यहरूमा पठाउँथे। यो सूचना सञ्जालले उनलाई सही समयमा सही निर्णय लिन मद्दत गर्‍यो।

३.३ प्रभाव र ऐतिहासिक प्रमाण

गुरु कौशिकको शिक्षाको प्रत्यक्ष लिखित प्रमाण नभए पनि, उनको प्रभाव पृथ्वीनारायण शाहको हरेक राजनीतिक र सैन्य कदममा स्पष्ट देखिन्छ। दिव्योपदेश, जुन उनको जीवनभरको अनुभव र ज्ञानको सार हो, नीति शास्त्रका सिद्धान्तहरूले भरिएको छ।

दिव्योपदेशमा भनिएको छ: "न्याय निसाप बिगार्न्या भन्याका घुस दिन्या र घुस खान्या हुन्। इन दुइनको ता धन जीव गरी लियाको पनि पाप छैन।" यो कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा वर्णित भ्रष्टाचार विरोधी कठोर

कानूनको प्रत्यक्ष प्रतिबिम्ब हो। त्यसैगरी, विदेशी व्यापारीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने, स्थानीय उद्योगलाई प्रोत्साहन दिने, र राज्यलाई आत्मनिर्भर बनाउने जस्ता दिव्योपदेशका आर्थिक नीतिहरू पनि नीति शास्त्रको "अर्थनीति" खण्डबाट प्रेरित छन्।

उनको भू-राजनीतिक विश्लेषण, "नेपाल दुई ढुङ्गाबीचको तरुल जस्तो हो," ले कौटिल्यको मण्डल सिद्धान्त (Theory of Circles of States) को गहिरो समझलाई दर्शाउँछ, जहाँ एक राजाले आफ्ना छिमेकीहरू (शत्रु) र छिमेकीका छिमेकीहरू (मित्र) सँगको सम्बन्धलाई सावधानीपूर्वक व्यवस्थापन गर्नुपर्छ।

३.४ निष्कर्ष: सिद्धान्त र व्यवहारको संयोजन

महाराज गुरु कौशिकले पृथ्वीनारायण शाहलाई केवल एक विजेता मात्र होइन, एक कुशल राजनेता र राष्ट्र-निर्माता बन्नको लागि आवश्यक बौद्धिक र रणनीतिक उपकरण प्रदान गरे। उनले प्राचीन नीति शास्त्रका जटिल सिद्धान्तहरूलाई १८ औं शताब्दीको यथार्थमा ढालेर एक व्यावहारिक मार्गचित्र तयार गरिदिए। पृथ्वीनारायण शाहको सफलताको पछाडि उनको वीरता र सैन्य कौशलता जति महत्वपूर्ण थियो, त्यति नै गुरु कौशिकबाट प्राप्त नीति शास्त्रको ज्ञान र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने उनको अद्वितीय क्षमता पनि थियो। कौशिकले सिद्धान्त र व्यवहारबीचको खाडललाई पुर्ने काम गरे, जसले गर्दा पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानले एक सुदृढ वैचारिक र रणनीतिक आधार प्राप्त गऱ्यो।

खण्ड ४: चाणक्य नीति र मन्दन नीतिको प्रभाव

४.१ कौटिलीय अर्थशास्त्र: राज्य-निर्माणको मूल ग्रन्थ

पृथ्वीनारायण शाहको राजनीतिक दर्शन र राज्य-निर्माणको अभियानलाई बुझ्नको लागि कौटिल्य (चाणक्य) द्वारा रचित 'अर्थशास्त्र' को प्रभावलाई नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन। यो ग्रन्थ केवल एक राजनीतिक ग्रन्थ मात्र होइन, यो राज्य सञ्चालन, सैन्य रणनीति, आर्थिक व्यवस्था, न्याय प्रणाली, र कूटनीतिको एक विस्तृत, व्यावहारिक र वैज्ञानिक विश्वकोश हो। पृथ्वीनारायण शाहको शिक्षा र उनका गुरुहरूको मार्गदर्शनमा अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरू गहिरो रूपमा समाहित थिए। उनले यी सिद्धान्तहरूलाई केवल पढेर मात्र बसेनन्, बरु त्यसलाई १८ औं शताब्दीको हिमालयी क्षेत्रको जटिल भू-राजनीतिक यथार्थमा सफलतापूर्वक लागू गरे।

अर्थशास्त्रका निम्न प्रमुख सिद्धान्तहरूको प्रभाव उनको शासनमा स्पष्ट देखिन्छ:

१. सप्ताङ्ग सिद्धान्त (राज्यका सात अंग): कौटिल्यका अनुसार, राज्य एक जीवन्त शरीर जस्तै हो, जसका सात महत्वपूर्ण अंगहरू (प्रकृति) हुन्छन्। यी अंगहरू स्वस्थ र सन्तुलित भएमा मात्र राज्य बलियो हुन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो एकीकृत नेपालको संरचना यही सिद्धान्तमा आधारित गरे:

- **स्वामी (राजा):** राजा राज्यको शिर हो। उनी गुणवान, दूरदर्शी, न्यायप्रिय, र प्रजापालक हुनुपर्छ। पृथ्वीनारायण शाहले स्वयं एक आदर्श राजाको रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गरे। उनी विलासिताबाट टाढा, प्रजाको दुःख-सुख बुझ्ने, र राष्ट्रको लागि आफ्नो जीवन समर्पित गर्ने शासक थिए।
- **अमात्य (मन्त्री):** मन्त्रीहरू राज्यका आँखा हुन्। पृथ्वीनारायण शाहले काजी, सरदार, र अन्य भारदारहरूको नियुक्ति गर्दा उनीहरूको योग्यता, वंश परम्परा, र स्वामीभक्तिलाई विशेष

ध्यान दिए। कालु पाण्डे, शिवराम सिंह बस्न्यात जस्ता योग्य अमात्यहरूको चयन उनको सफलताको एक प्रमुख कारण थियो।

- **जनपद (भूमि र प्रजा):** भूमि र प्रजा राज्यको मुटु हो। दिव्योपदेशमा उनले कृषि योग्य भूमिको रक्षा गर्ने, खानी सञ्चालन गर्ने, र प्रजालाई आफ्नो देशमा नै काम दिने कुरामा जोड दिएका छन्, जसले एक समृद्ध जनपदको निर्माण गर्दछ।
- **दुर्ग (किल्ला):** किल्लाहरू राज्यका पाखुरा हुन्, जसले सुरक्षा प्रदान गर्दछन्। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो एकीकरण अभियानमा किल्लाहरूको रणनीतिक महत्वलाई राम्ररी बुझेका थिए। उनले नुवाकोट, कीर्तिपुर, र अन्य महत्वपूर्ण स्थानहरूमा किल्लाहरू निर्माण वा कब्जा गरेर आफ्नो स्थितिलाई बलियो बनाए।
- **कोष (खजाना):** कोष राज्यको मुख हो, जसले राज्यलाई ऊर्जा दिन्छ। उनले तिब्बतसँगको व्यापार मार्गहरूमा नियन्त्रण कायम गरेर, कर प्रणालीमा सुधार गरेर, र भ्रष्टाचारलाई कडाइका साथ नियन्त्रण गरेर एक बलियो राष्ट्रिय कोषको निर्माण गरे।
- **दण्ड (सेना):** सेना राज्यको मस्तिष्क हो, जसले आज्ञा पालन गराउँछ र सुरक्षा गर्दछ। उनले एक स्थायी, अनुशासित, र आधुनिक हतियारले सुसज्जित गोरखाली सेनाको निर्माण गरे, जुन उनको विजयको मुख्य साधन थियो।
- **मित्र (सहयोगी):** मित्र राज्यहरू राज्यका कान हुन्, जसले टाढाको सूचना दिन्छन् र संकटमा सहयोग गर्दछन्। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो अभियानको क्रममा विभिन्न राज्यहरूसँग अस्थायी वा स्थायी मित्रता कायम गरे, जसले उनलाई आफ्ना शत्रुहरूलाई एक्ल्याउन मद्दत गर्‍यो।

२. मण्डल सिद्धान्त (राज्यहरूको वृत्त): यो कौटिल्यको विदेश नीतिको आधार हो। यस सिद्धान्त अनुसार, एक राजा (विजिगीषु -

विजयको इच्छा राख्ने) ले आफ्नो राज्यलाई केन्द्रमा राखेर छिमेकी राज्यहरूलाई विभिन्न वृत्त (मण्डल) मा विभाजन गर्नुपर्छ। सामान्यतया, छिमेकी राज्य शत्रु (अरि) हुन्छ, छिमेकीको छिमेकी मित्र (मित्र) हुन्छ, र यस्तै क्रम चल्छ।

पृथ्वीनारायण शाहले यो सिद्धान्तलाई पूर्ण रूपमा आत्मसात् गरेका थिए। उनले गोरखालाई केन्द्रमा राखेर आफ्ना छिमेकीहरू (जस्तै लमजुङ, तनहुँ, र काठमाडौंका मल्ल राज्यहरू) लाई आफ्नो प्रमुख शत्रुको रूपमा पहिचान गरे। उनले यी शत्रुहरूलाई एक्ल्याउनको लागि उनीहरूभन्दा टाढाका राज्यहरूसँग मित्रता गाँस्ने प्रयास गरे। उनको सम्पूर्ण एकीकरण अभियान मण्डल सिद्धान्तको एक व्यावहारिक प्रयोग थियो, जहाँ उनले एक-एक गरी आफ्ना शत्रुहरूलाई पराजित गरे र आफ्नो मण्डल (प्रभाव क्षेत्र) विस्तार गर्दै लगे। उनको प्रसिद्ध उक्ति, "नेपाल दुई ढुङ्गाबीचको तरुल जस्तो हो," ले चीन र भारत जस्ता शक्तिशाली छिमेकीहरूप्रतिको उनको मण्डल सिद्धान्तमा आधारित भू-राजनीतिक विश्लेषणलाई दर्शाउँछ।

३. षाड्गुण्य (छ प्रकारको विदेश नीति): कौटिल्यले राज्यको अवस्था र शक्ति अनुसार छ प्रकारको विदेश नीति अपनाउन सल्लाह दिएका छन्। पृथ्वीनारायण शाहले यी सबै नीतिहरूको समय र परिस्थिति अनुसार कुशलतापूर्वक प्रयोग गरे:

- **सन्धि (शान्ति सम्झौता):** जब शत्रु आफूभन्दा बलियो हुन्छ, तब सन्धि गर्नु बुद्धिमानी हो। उनले सुरुमा भक्तपुरसँग मित्रताको सन्धि गरे।
- **विग्रह (युद्ध):** जब आफू बलियो स्थितिमा हुन्छ, तब शत्रुमाथि आक्रमण गर्नु। काठमाडौं उपत्यका आर्थिक नाकाबन्दीले कमजोर भएपछि उनले निर्णायक आक्रमण गरे।
- **आसन (तटस्थता):** जब दुई शत्रुहरू बराबर शक्तिका हुन्छन्, तब तटस्थ बसेर सही समयको प्रतीक्षा गर्नु।

- **यान (आक्रमणको तयारी):** प्रत्यक्ष युद्ध घोषणा नगरी, आक्रमणको लागि तयारी गर्दै अघि बढ्नु। उनको सैन्य तयारी र किल्ला निर्माण यसै नीतिको अंग थियो।
- **संश्रय (आश्रय लिनु):** जब आफू अत्यन्त कमजोर हुन्छ, तब बलियो राजाको आश्रय लिनु। पृथ्वीनारायण शाहले यो नीति कहिल्यै अपनाउनु परेन, तर उनले अन्य साना राज्यहरूलाई आफ्नो आश्रयमा ल्याए।
- **द्वैधीभाव (दोहोरो नीति):** एउटा राजासँग सन्धि गरेर अर्कोसँग विग्रह (युद्ध) गर्नु। उनले मल्ल राज्यहरूविरुद्ध यही नीतिको व्यापक प्रयोग गरे, एउटालाई सहयोगको आश्वासन दिएर अर्कोमाथि आक्रमण गर्ने।

४.२ मन्दन नीति र शुक्र नीतिको नैतिक प्रभाव

जहाँ कौटिल्यको अर्थशास्त्रले राज्य सञ्चालनको लागि एक यथार्थवादी र कहिलेकाहीँ कठोर मार्ग देखाउँछ, त्यहाँ मन्दन नीति र शुक्र नीति जस्ता ग्रन्थहरूले शासकको नैतिक कर्तव्य र प्रजाप्रतिको जिम्मेवारीमा बढी जोड दिन्छन्। पृथ्वीनारायण शाहको दर्शनमा यी दुई धारहरूको सुन्दर सन्तुलन पाइन्छ।

- **मन्दन नीति:** यसले राजालाई प्रजाको सेवकको रूपमा हेर्छ र न्याय, समानता, र प्रजाको भौतिक तथा आध्यात्मिक कल्याणलाई राजाको प्रमुख कर्तव्य मान्छ। पृथ्वीनारायण शाहले आफूलाई केवल एक विजेताको रूपमा मात्र नभई, सम्पूर्ण प्रजाको संरक्षक ("राजा") को रूपमा स्थापित गरे। उनले विजित प्रदेशका जनताको धर्म, संस्कृति, र परम्पराको सम्मान गरे, जसले गर्दा उनीहरूले उनलाई आफ्नो शासकको रूपमा स्वीकार गरे।
- **शुक्र नीति:** यसले राजाको व्यक्तिगत आचरण, नैतिकता, र सदाचारमा विशेष जोड दिन्छ। राजा स्वयं नैतिक र अनुशासित भएमा मात्र प्रशासन र प्रजा पनि त्यस्तै हुन्छन् भन्ने यसको

मान्यता छ। पृथ्वीनारायण शाहको व्यक्तिगत जीवन, उनको विलासिता विरोधी र कर्मठ स्वभाव, शुक्र नीतिको आदर्शसँग मेल खान्छ। दिव्योपदेशमा उनले घुस लिने र दिनेलाई देशद्रोही सरहको दण्ड दिनु पर्ने जुन कठोर धारणा व्यक्त गरेका छन्, त्यो शुक्र नीतिमा वर्णित नैतिक शासनको आदर्शबाट प्रेरित छ।

४.३ निष्कर्ष: यथार्थवाद र आदर्शवादको सन्तुलन

पृथ्वीनारायण शाहको सफलताको रहस्य कौटिल्यको कठोर यथार्थवाद (realism) र मन्दन/शुक्र नीतिको नैतिक आदर्शवाद (idealism) बीचको सन्तुलनमा निहित छ। उनले राज्य विस्तार र एकीकरणको लागि कौटिल्यले देखाएको भेद, दण्ड, र द्वैधीभाव जस्ता कठोर नीतिहरू अपनाउन हिचकिचाएनन्। तर, एकीकरणपछि, उनले एक न्यायपूर्ण, नैतिक, र प्रजापालक शासकको रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गरे, जसले गर्दा उनको शासनले स्थायित्व र वैधता प्राप्त गऱ्यो।

उनले बुझेका थिए कि केवल सैन्य बलले मात्र राज्यलाई एक arada राख्न सकिँदैन, त्यसको लागि प्रजाको विश्वास, सम्मान, र भावनात्मक एकता पनि आवश्यक छ। उनको "नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी हो" भन्ने धारणा कौटिल्यको जनपद निर्माणको अवधारणा र मन्दन नीतिको प्रजापालक आदर्शको एक उत्कृष्ट संश्लेषण हो। यसरी, नीति शास्त्रको गहिरो र सन्तुलित अध्ययनले उनलाई एक सफल विजेताबाट एक दूरदर्शी राष्ट्र-निर्मातामा रूपान्तरण गऱ्यो।

खण्ड ५: तान्त्रिक प्रभाव र भक्ति परम्परा (काली, तारा, शिव पूजा)

५.१ हिमालयी क्षेत्रमा तन्त्र र शक्ति उपासनाको परम्परा

पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्परालाई बुझ्ने क्रममा तन्त्र र शक्ति उपासनाको भूमिकालाई अलग गर्न सकिँदैन। तन्त्र, जुन एक प्राचीन र जटिल आध्यात्मिक विज्ञान हो, हिमालयी क्षेत्र, विशेष गरी नेपालमा, वैदिक र बौद्ध परम्परासँगै सह-अस्तित्वमा रहँदै आएको छ। यो केवल रहस्यमय अनुष्ठानहरूको संग्रह मात्र होइन, बरु ब्रह्माण्ड, ऊर्जा, र चेतनाको गहिरो समझमा आधारित एक मुक्ति-मार्ग हो। तन्त्रले विशेष गरी "शक्ति" - ब्रह्माण्डको आदिम, रचनात्मक, र संहारक स्त्री-ऊर्जा - को उपासनालाई केन्द्रमा राख्दछ। यो शक्तिलाई विभिन्न देवीहरूको रूपमा पूजा गरिन्छ, जसमध्ये काली, तारा, दुर्गा, र त्रिपुरासुन्दरी प्रमुख हुन्।

नेपालको काठमाडौं उपत्यका, मल्ल राजाहरूको समयदेखि नै, तन्त्रको एक प्रमुख केन्द्रको रूपमा विकसित भएको थियो। मल्ल राजाहरू स्वयं तान्त्रिक दीक्षामा दीक्षित थिए र उनीहरूका कुलदेवता, तलेजु भवानी (तारा), तान्त्रिक परम्पराकै एक महत्वपूर्ण देवी थिइन्। राज्यको सुरक्षा, समृद्धि, र राजाको शक्तिलाई देवीको कृपामा निर्भर मानिन्थ्यो। युद्ध, राज्याभिषेक, र अन्य महत्वपूर्ण राजकीय कार्यहरू तान्त्रिक अनुष्ठानहरू बिना अपूरो मानिन्थ्यो। यो परम्परा केवल दरबारमा मात्र सीमित थिएन, बरु जनजीवनमा पनि गहिरो रूपमा व्याप्त थियो। उपत्यकाका शक्तिपीठहरू (जस्तै, गुह्येश्वरी, दक्षिणकाली, शोभा भगवती) ऊर्जाका केन्द्र मानिन्थे र समाजको धार्मिक तथा सामाजिक जीवनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दथे।

पृथ्वीनारायण शाह, जो गोरखा जस्तो शक्ति-उपासनाको गढबाट आएका थिए, यस परम्पराबाट गहिरो रूपमा प्रभावित थिए। उनले काठमाडौं उपत्यका विजय गरेपछि मल्लकालीन तान्त्रिक परम्परालाई ध्वस्त गर्नुको सट्टा, त्यसलाई सम्मानपूर्वक आत्मसात् गरे। यसले उनको

राजनीतिक दूरदर्शिता र विभिन्न सांस्कृतिक परम्पराहरूलाई एकीकृत गर्ने क्षमतालाई देखाउँछ।

५.२ शाह वंश र शक्ति उपासना: मनकामना, गोरखकाली र तलेजु

गोरखाका शाह राजाहरूको शक्ति र legitimization को स्रोत केवल उनीहरूको सैन्य क्षमता मात्र थिएन, बरु उनीहरूको इष्टदेवता र कुलदेवताप्रतिको गहिरो आस्था पनि थियो।

- **मनकामना देवी:** गोरखा नजिकै अवस्थित मनकामना मन्दिर शाह राजाहरूको लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण थियो। "मनकामना" को अर्थ "मनको इच्छा पूरा गर्ने देवी" हो। यो विश्वास गरिन्थ्यो कि मनकामना देवीको आशीर्वाद बिना कुनै पनि ठूलो कार्य सफल हुन सक्दैन। पृथ्वीनारायण शाह र उनका गोरखाली सेनाले हरेक महत्वपूर्ण अभियान अघि मनकामना देवीको पूजा-आराधना र आशीर्वाद लिने गर्थे। यो विश्वासले सेनाको मनोबललाई अत्यन्त उच्च बनाउँथ्यो। उनीहरूलाई लाग्थ्यो कि उनीहरू देवीको इच्छा पूरा गर्न लडिरहेका छन् र देवीले उनीहरूको रक्षा गर्नेछिन्।
- **गोरखकाली:** गोरखा दरबार परिसरमा अवस्थित गोरखकाली मन्दिर शाह वंशको अर्को प्रमुख शक्ति केन्द्र थियो। यो मन्दिरले गोरखनाथ (शिव) र काली (शक्ति) को संयुक्त उपासनाको परम्परालाई दर्शाउँछ, जुन नाथ सम्प्रदाय र शाक्त तन्त्रको एकीकरणको प्रतीक हो। काली, जो शक्तिको सबैभन्दा उग्र र शक्तिशाली स्वरूप हुन्, लाई विशेष गरी शत्रु नाश र सुरक्षाको लागि पूजा गरिन्थ्यो। युद्धमा जानुअघि गोरखकालीमा गरिने विशेष पूजा र पशु बलि (राँगाको) को अनुष्ठानले सेनामा एक प्रकारको आध्यात्मिक ऊर्जा र अदम्य साहसको सञ्चार गर्थ्यो। यो केवल एक धार्मिक कार्य नभई, एक मनोवैज्ञानिक तयारी पनि थियो।

- **तलेजु (तुलजा) भवानी:** तलेजु भवानी मल्ल राजाहरूकी कुलदेवता (इष्टदेवी) थिइन् र काठमाडौं उपत्यकाको राजनीतिक सार्वभौमसत्ताको प्रतीक मानिन्थिन्। पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर (काठमाडौं) विजय गरेपछि, उनले आफूलाई तलेजुको नयाँ र वैध संरक्षकको रूपमा स्थापित गरे। उनले कुमारी (जीवित देवी, जो तलेजुको प्रतीक मानिन्छिन्) को रथयात्रालाई निरन्तरता दिए र स्वयं कुमारीको हातबाट टीका ग्रहण गरे। यो एक अत्यन्तै चतुर राजनीतिक कदम थियो। यसले उपत्यकाका नेवार प्रजालाई यो सन्देश दियो कि उनी एक विदेशी विजेता होइनन्, बरु उनीहरूको परम्परा र धर्मको सम्मान गर्ने एक नयाँ, धर्मपरायण शासक हुन्। उनले तलेजुको उपासनालाई राजकीय संरक्षण दिएर मल्ल राजाहरूको राजनीतिक र आध्यात्मिक विरासतलाई आफूमा समाहित गरे, जसले उनको शासनलाई वैधता प्रदान गर्‍यो।

५.३ पृथ्वीनारायण शाहको व्यक्तिगत भक्ति र तान्त्रिक साधना

पृथ्वीनारायण शाहको शक्ति-उपासना केवल एक राजनीतिक रणनीति मात्र थिएन, यो उनको व्यक्तिगत जीवनको एक अभिन्न अंग थियो। उनी एक गहिरो भक्त थिए र देवीको शक्तिमा अटुट विश्वास राख्दथे।

- **शक्तिपीठहरूको तीर्थयात्रा:** उनले आफ्नो एकीकरण अभियानको क्रममा विभिन्न महत्वपूर्ण शक्तिपीठहरूको भ्रमण र पूजा-आराधना गरे। काठमाडौं उपत्यकालाई घेरा हाल्दा उनले उपत्यका वरिपरिका प्रमुख शक्तिपीठहरू, जस्तै दक्षिणकाली, शोभा भगवती, र अन्य देवी मन्दिरहरूमा पूजा गरे। यी भ्रमणहरूले दुईवटा उद्देश्य पूरा गर्थे: पहिलो, देवीको आशीर्वाद र आध्यात्मिक शक्ति प्राप्त गर्नु; र दोस्रो, स्थानीय जनताको धार्मिक भावनाको सम्मान गरेर उनीहरूको समर्थन जित्नु।

- **तान्त्रिक अनुष्ठान र दीक्षाः** यद्यपि यसको प्रत्यक्ष लिखित प्रमाण कम छ, धेरै वंशावली र बखरहरूले संकेत गर्दछन् कि पृथ्वीनारायण शाह तान्त्रिक विधिहरूमा पनि जानकार थिए र सम्भवतः उनले कुनै तान्त्रिक गुरुबाट दीक्षा पनि लिएका थिए। युद्धमा विजय, शत्रु नाश, र राज्यको सुरक्षाको लागि गरिने गोप्य तान्त्रिक अनुष्ठानहरू (जस्तै, गुह्यकालीको पूजा) उनको रणनीतिको हिस्सा थिए। तन्त्रले सिकाउने चक्र, मन्त्र, र यन्त्रको ज्ञानलाई उनले आफ्नो आध्यात्मिक र मानसिक शक्ति बढाउन प्रयोग गरेको हुन सक्ने विश्वास गरिन्छ।
- **शिव भक्तिः** शाक्त हुनुको साथसाथै, उनी एक परम शिव भक्त पनि थिए। गोरखनाथ, जसलाई उनी आफ्नो कुलदेवता मान्थे, स्वयं शिवका अवतार हुन्। यसरी, उनको भक्तिमा शक्ति (देवी) र शिव (ईश्वर) को अद्वैत (non-dual) सम्बन्ध देखिन्छ, जुन तन्त्रको एक मूल सिद्धान्त हो। उनले पशुपतिनाथलाई पनि नेपालको संरक्षक देवताको रूपमा उच्च सम्मान दिए।

५.४ निष्कर्षः भक्ति, तन्त्र र राष्ट्र-निर्माणको समन्वय

निष्कर्षमा, पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्परामा तान्त्रिक प्रभाव र भक्ति परम्पराको भूमिका अत्यन्त गहिरो र बहुआयामिक छ। उनले शक्ति-उपासनालाई आफ्नो व्यक्तिगत आस्था, राजनीतिक वैधता, र सैन्य रणनीतिको एक शक्तिशाली संयोजनको रूपमा प्रयोग गरे।

उनको भक्तिले उनलाई नैतिक बल र अटुट आत्मविश्वास प्रदान गर्‍यो। उनको तान्त्रिक ज्ञानले उनलाई आध्यात्मिक शक्ति र शत्रुमाथि मनोवैज्ञानिक विजय हासिल गर्ने उपकरण दियो। उनले मनकामना र गोरखकाली जस्ता गोरखाली देवीहरूलाई राष्ट्रिय एकताको प्रतीक बनाए, जसले गोरखाली सेनालाई एक सूत्रमा बाँध्यो। साथै, उनले तलेजु जस्ता विजित प्रदेशका देवीहरूलाई सम्मान दिएर एक समावेशी र

सहिष्णु शासकको छवि निर्माण गरे, जसले एकीकरण अभियानलाई स्थायित्व प्रदान गर्‍यो।

उनको सफलताले देखाउँछ कि राष्ट्र-निर्माण केवल तरबार र कूटनीतिले मात्र सम्भव हुँदैन। त्यसको लागि देशको सांस्कृतिक र आध्यात्मिक जरासम्म पुग्नुपर्छ र जनताको आस्थालाई राष्ट्रिय शक्तिको स्रोतमा रूपान्तरण गर्न सक्नुपर्छ। पृथ्वीनारायण शाहले भक्ति र तन्त्रको माध्यमबाट यही कार्य कुशलतापूर्वक सम्पन्न गरे, जसले उनलाई एक साधारण विजेताबाट एक दूरदर्शी राष्ट्र-निर्माताको उचाइमा पुर्‍यायो।

खण्ड ६: दिव्योपदेशको विश्लेषण (राजनीति, सैन्य रणनीति, आर्थिक व्यवस्था, सामाजिक नीति)

६.१ दिव्योपदेश: एक राष्ट्र-निर्माताको अन्तिम वसीयत

दिव्योपदेश, अर्थात् "दिव्य उपदेश", पृथ्वीनारायण शाहको जीवनभरको अनुभव, ज्ञान, र दूरदृष्टिको सार हो। यो कुनै औपचारिक रूपमा लेखिएको ग्रन्थ होइन, बरु उनको जीवनको अन्तिम समयमा, नुवाकोटको दरबारमा, आफ्ना भारदारहरू, मन्त्रीहरू, र उत्तराधिकारीहरूलाई दिएको मौखिक निर्देशन र सल्लाहहरूको संग्रह हो। उनका विश्वासपात्र भारदारहरूले सुनेर लिपिबद्ध गरेको मानिने यो उपदेश, नेपालको राष्ट्रिय पहिचान, विदेश नीति, आर्थिक दर्शन, र सामाजिक संरचनाको आधारशिला मानिन्छ। यो केवल एक राजाको अन्तिम वचन मात्र होइन, यो एक भर्खरै एकीकृत भएको राष्ट्रलाई कसरी दिगो, सार्वभौम, र समृद्ध बनाउने भन्ने बारे एक विस्तृत, व्यावहारिक, र कालजयी मार्गचित्र हो।

दिव्योपदेशको महत्व यसको व्यावहारिकतामा निहित छ। यसमा कुनै जटिल दार्शनिक सिद्धान्तहरू छैनन्, बरु १८ औं शताब्दीको भू-राजनीतिक यथार्थ, आफ्नै विजय र पराजयबाट सिकेका पाठहरू, र भविष्यको नेपालले सामना गर्नुपर्ने चुनौतीहरूको स्पष्ट विश्लेषण छ। यो एक राष्ट्र-निर्माताको आफ्नो सिर्जनाप्रतिको गहिरो चिन्ता र त्यसलाई जोगाउने उत्कट इच्छाको जीवन्त दस्तावेज हो। यस खण्डमा, हामी दिव्योपदेशका प्रमुख विषयवस्तुहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्नेछौं।

६.२ भू-राजनीतिक दर्शन: "दुई ढुङ्गाबीचको तरुल"

दिव्योपदेशको सबैभन्दा प्रसिद्ध र कालजयी अंश यसको भू-राजनीतिक दर्शन हो, जसलाई पृथ्वीनारायण शाहले एक शक्तिशाली बिम्बको माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन्:

> *"यो राज्य दुई ढुङ्गाबीचको तरुल जस्तो रहेछ। दक्षिणको बादशाह महाचतुर रहेछ। जाइकटक नगर्नु, झिकी कटक गर्नु।" (This kingdom is like a yam between two boulders. The emperor of the South is very clever. Do not go on the offensive, but be ready to defend.)*

यो साधारण देखिने वाक्यमा नेपालको अस्तित्व र सार्वभौमसत्ताको रक्षाको लागि एक गहिरो र स्थायी विदेश नीतिको सूत्र लुकेको छ:

- **भू-राजनीतिक यथार्थको स्वीकारोक्ति:** "दुई ढुङ्गा" ले उत्तरमा रहेको शक्तिशाली चिनियाँ छिङ साम्राज्य र दक्षिणमा रहेको विस्तारवादी ब्रिटिश ईस्ट इन्डिया कम्पनीलाई जनाउँछ। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो सानो, भर्खरै एकीकृत भएको राज्य यी दुई विशाल शक्तिहरूको बीचमा रहेको संवेदनशील र जोखिमपूर्ण यथार्थलाई स्पष्ट रूपमा बुझेका थिए। "तरुल"

को बिम्बले नेपालको नाजुक अवस्था र दुवैतिरबाट थिचिन सक्ने खतरालाई संकेत गर्दछ।

- **सन्तुलित र सतर्क विदेश नीति:** उनले दुवै छिमेकीसँग बलियो तर सतर्क सम्बन्ध राख्न सल्लाह दिए। "उत्तरको बादशाहसँग पनि ठूलो घाहा (सम्बन्ध) राख्नु" भनेर उनले चीनसँगको मित्रताको महत्वलाई जोड दिएका छन्। तर, उनको मुख्य चिन्ता दक्षिणको "महाचतुर" बादशाह (ब्रिटिश) प्रति थियो। उनले ब्रिटिशहरूको विस्तारवादी नियत, उनीहरूको व्यापारिक कम्पनीको भेषमा राजनीतिक र सैन्य हस्तक्षेप गर्ने शैलीलाई राम्ररी बुझेका थिए।
- **रक्षात्मक नीति (Defensive Policy):** "जाइकटक नगर्नु, झिकी कटक गर्नु" भन्ने उनको सल्लाह आक्रामक नहुने, तर आफ्नो सार्वभौमसत्तामाथि आक्रमण भएमा त्यसको डटेर सामना गर्ने नीतिको सार हो। उनले बुझेका थिए कि नेपाल जस्तो सानो राज्यले यी विशाल साम्राज्यहरूमाथि आक्रमण गरेर विजय हासिल गर्न सक्दैन, तर एक बलियो रक्षात्मक रणनीति अपनाएर आफ्नो स्वतन्त्रता जोगाउन सक्छ। यो कौटिल्यको "आसन" (तटस्थता) र "विग्रह" (आवश्यक पर्दा युद्ध) को नीतिको व्यावहारिक प्रयोग थियो।

यो भू-राजनीतिक दर्शन आज पनि नेपालको विदेश नीतिको मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा रहेको छ। यसले नेपाललाई असंलग्नता र सन्तुलित कूटनीतिको माध्यमबाट आफ्नो स्वतन्त्रता कायम राख्न प्रेरित गरिरहेको छ।

६.३ आर्थिक नीति: आत्मनिर्भरता र आर्थिक राष्ट्रवाद

पृथ्वीनारायण शाह एक कुशल अर्थशास्त्री पनि थिए। उनले बुझेका थिए कि राजनीतिक स्वतन्त्रता आर्थिक आत्मनिर्भरता बिना दिगो हुन सक्दैन। दिव्योपदेशमा उनले एक बलियो, आत्मनिर्भर, र शोषणमुक्त राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको स्पष्ट खाका प्रस्तुत गरेका छन्:

- **विदेशी व्यापारमा नियन्त्रण:** उनको सबैभन्दा कठोर आर्थिक नीति विदेशी व्यापारीहरू, विशेष गरी ब्रिटिश ईस्ट इन्डिया कम्पनीका एजेन्टहरूलाई नियन्त्रण गर्ने थियो। उनले भनेका छन्:

> - *"आफ्नु देशमा विदेशी महाजनलाई पस्न नदिनु। देशका महाजनलाई पनि विदेशमा जान नदिनु। ..... विदेशी महाजन देशमा घुसे भने दुनियाँलाई कंगाल बनाइ छोड्छन्।"*
> *यो नीति भारतमा ब्रिटिशहरूको आर्थिक शोषण देखेर प्रेरित थियो। उनले बुझेका थिए कि विदेशी व्यापारीहरूले स्थानीय उद्योगलाई ध्वस्त पार्छन्, देशको सम्पत्ति बाहिर लैजान्छन्, र अन्ततः राजनीतिक हस्तक्षेप गर्छन्।*

- **स्थानीय उद्योग र उत्पादनलाई प्रोत्साहन:** उनले स्वदेशी उत्पादनको प्रयोगमा जोड दिए। "आफ्नु देशका कपडा लगाउनु" भन्ने उनको सल्लाह केवल एक नारा थिएन, यो स्थानीय कपडा उद्योगलाई संरक्षण दिने एक नीति थियो। उनले भनेका छन्, "आफ्नु देशको जिनिस (वस्तु) जडीबुटी विदेश लैजानु र पैसा खिच्नु।" यसले निर्यात प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापनको आधुनिक आर्थिक सिद्धान्तलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।
- **कृषि र भूमि व्यवस्थापन:** उनी कृषि नै देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड हो भन्नेमा स्पष्ट थिए। उनले कृषि योग्य भूमिमा घर बनाउन निषेध गरेर खाद्य सुरक्षाको महत्वलाई जोड दिए। उनले भने, "खानी भएको ठाउँमा गाउँ भए पनि त्यसलाई सारेर खानी चलाउनु।" यसले प्राकृतिक स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्ने उनको नीतिलाई देखाउँछ।
- **भ्रष्टाचार नियन्त्रण:** पृथ्वीनारायण शाह भ्रष्टाचारलाई राष्ट्रको सबैभन्दा ठूलो शत्रु मान्दथे। उनको प्रसिद्ध भनाइ छ:

> - *"न्याय निसाप बिगार्न्या भन्याका घुस दिन्या र घुस खान्या हुन्। इन दुइनको ता धन जीव गरी लियाको पनि पाप छैन।*

> *यस्तालाई देश निकाला गरिदिनु।"*
> *यो कठोर नीतिले सुशासन र पारदर्शी प्रशासनप्रतिको उनको प्रतिबद्धतालाई दर्शाउँछ। उनी मान्दथे कि भ्रष्टाचारले राज्यलाई भित्रैबाट खोक्रो बनाउँछ र जनताको सरकारप्रतिको विश्वासलाई नष्ट गर्दछ।*

६.४ सामाजिक नीति र राष्ट्रिय एकता: "साझा फूलबारी"

एक भर्खरै एकीकृत भएको, जातीय, भाषिक, र सांस्कृतिक रूपमा विविध राष्ट्रलाई कसरी एक सूत्रमा बाँध्ने? यो पृथ्वीनारायण शाहको अगाडि सबैभन्दा ठूलो चुनौती थियो। दिव्योपदेशमा, उनले यसको समाधान एक सुन्दर र समावेशी दर्शनको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्:

> *"नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी हो। सबैलाई चेतना भया।"*

यो केवल एक अलंकारिक भनाइ होइन, यो नेपालको राष्ट्रिय एकताको मूल मन्त्र हो।

- **विविधताको सम्मान:** "फूलबारी" को बिम्बले नेपालको विविधतालाई स्वीकार र सम्मान गर्दछ। जसरी एउटा बगैंचामा विभिन्न रङ र प्रकारका फूलहरूले त्यसलाई सुन्दर बनाउँछन्, त्यसरी नै नेपालका विभिन्न मानव समुदायहरू यस राष्ट्रका गहना हुन् भन्ने उनको धारणा थियो। उनले एकरूपता (uniformity) होइन, एकता (unity) मा जोड दिए।
- **योग्यता प्रणाली (Meritocracy):** उनले राज्यको सेवामा सबै योग्य व्यक्तिहरूलाई स्थान दिए। उनले भने, "राजाका भाइ-भतिजा वा भारदारका छोरा-नातिलाई होइन, योग्य व्यक्तिलाई

जाँचिकी, सिपाहीलाई आदि भर्ती गर्नु।" उनले लडाकु गुण रहेका जस्तै मगरहरूलाई सेनामा, व्यापारिक ज्ञान भएका जस्तै नेवारहरूलाई प्रशासन र व्यापारमा, र ज्ञान प्राप्त गरेका हरूलाई जस्तै ब्राह्मण हरुलाई धार्मिक र कूटनीतिक कार्यमा लगाएर एक योग्यतामा आधारित राज्य संयन्त्रको निर्माण गरे।

- **न्याय र समानता:** उनले सबै प्रजालाई समान न्याय दिनुपर्नेमा जोड दिए। "राजाले ठूलो न्याय निसाप हेर्नु" भन्ने उनको सल्लाहले कानूनको शासनप्रतिको उनको विश्वासलाई देखाउँछ। उनले विजित प्रदेशका जनताको धर्म, संस्कृति, र परम्परामा हस्तक्षेप गरेनन्, जसले गर्दा उनीहरूले गोरखाली शासनलाई स्वीकार गरे।

६.५ सैन्य र रक्षा नीति: एक अजेय राष्ट्रको आधार

पृथ्वीनारायण शाह एक महान सेनापति थिए, र उनको दिव्योपदेशमा एक बलियो रक्षा नीतिको स्पष्ट खाका पाइन्छ:

- **किल्लाहरूको रणनीतिक महत्व:** उनले देशको सुरक्षाको लागि किल्ला (दुर्ग) को महत्वलाई बारम्बार जोड दिएका छन्। "शिवपुरी, फुल्चोकी, चन्द्रागिरि, महादेवपोखरी, पालुङ, दाप्चा र काहुलेमा किल्ला बनाउनु र त्यहाँ तोप राख्नु।" उनले काठमाडौं उपत्यकालाई सुरक्षित राख्नको लागि वरिपरिका डाँडाहरूमा एक रक्षात्मक चक्र (defensive ring) बनाउने रणनीति प्रस्तुत गरे।
- **स्थानीय स्रोतको प्रयोग:** उनले हतियार र गोला-बारुदको लागि विदेशमा निर्भर नहुन सल्लाह दिए। "आफ्नै देशमा बन्दुक बनाउने कालिगढलाई झिकाएर, उनीहरूलाई तालिम दिएर, आफ्नै देशमा हतियार बनाउनु।" यो आत्मनिर्भर रक्षा नीतिको एक उत्कृष्ट उदाहरण हो।
- **सेनाको अनुशासन र तालिम:** उनले सेनालाई सधैं अनुशासित, तालिम प्राप्त, र युद्धको लागि तयार अवस्थामा

राख्नुपर्नेमा जोड दिए। उनले सिपाहीहरूको तलब र सुविधाको पनि ख्याल राख्नुपर्ने बताए, ताकि उनीहरूको मनोबल उच्च रहोस्।

६.६ निष्कर्ष: एक कालजयी मार्गचित्र

दिव्योपदेश पृथ्वीनारायण शाहको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, र सैन्य ज्ञानको एक सघन र व्यावहारिक संश्लेषण हो। यो उनको वैदिक र नीति शास्त्रको अध्ययन, गोरखनाथप्रतिको आस्था, र जीवनभरको कठोर अनुभवबाट निस्केको अमृत हो। यसले एक सानो, भूपरिवेष्ठित, र विविधतापूर्ण राष्ट्रले कसरी आफ्नो सार्वभौमसत्ता जोगाउने, आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने, र राष्ट्रिय एकता कायम राख्ने भन्ने बारे एक स्पष्ट र कालजयी मार्गचित्र प्रदान गर्दछ। दिव्योपदेश केवल १८ औं शताब्दीको दस्तावेज मात्र होइन, यो २१ औं शताब्दीको नेपालको लागि पनि उत्तिकै सान्दर्भिक र प्रेरणादायी ज्ञानको स्रोत हो।

सारांश र ऐतिहासिक महत्त्व

७.१ सारांश: ज्ञान-परम्पराको संश्लेषण

यो विस्तृत दस्तावेजले राष्ट्र-निर्माता पृथ्वीनारायण शाहलाई केवल एक सैन्य विजेताको रूपमा मात्र नभई, एक गहिरो बौद्धिक, आध्यात्मिक, र दूरदर्शी राजनेताको रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छ। उनको ज्ञान-परम्परा कुनै एकल स्रोतमा आधारित थिएन, बरु यो विभिन्न ज्ञान-धाराहरूको एक जटिल र गतिशील संश्लेषण थियो।

1. **वैदिक र शास्त्रीय आधार:** उनको प्रारम्भिक शिक्षाले उनलाई वेद, उपनिषद्, पुराण, र धर्मशास्त्रको ज्ञान दियो, जसले उनको नैतिक र दार्शनिक दृष्टिकोणको जग बसाल्यो। यो ज्ञानले

उनलाई एक हिन्दू राजाको कर्तव्य र धर्म-परायण शासनको आदर्श प्रदान गऱ्यो।

2 **आध्यात्मिक दीक्षा र वैधता:** नाथ सम्प्रदाय र योगी गोरखनाथप्रतिको उनको गहिरो आस्थाले उनको एकीकरण अभियानलाई एक दैवी र आध्यात्मिक वैधता प्रदान गऱ्यो। यो विश्वास गोरखाली सेनाको अदम्य साहस र मनोबलको प्रमुख स्रोत बन्यो। साथै, शक्ति-उपासना र तान्त्रिक परम्पराप्रतिको उनको सम्मानले उनलाई विजित प्रदेशका जनताको आस्था जित्न र आफ्नो शासनलाई स्थायित्व दिन मद्दत गऱ्यो।

3 **राजनीतिक र कूटनीतिक कौशल:** गुरु कौशिक र अन्य शिक्षकहरूबाट प्राप्त नीति शास्त्र, विशेष गरी कौटिल्यको अर्थशास्त्रको व्यावहारिक ज्ञान, उनको सफलताको सबैभन्दा महत्वपूर्ण बौद्धिक उपकरण थियो। उनले साम, दाम, भेद, दण्ड जस्ता कूटनीतिक उपायहरू, मण्डल सिद्धान्तमा आधारित विदेश नीति, र एक सुदृढ गुप्तचर प्रणालीको कुशलतापूर्वक प्रयोग गरेर आफ्ना शक्तिशाली शत्रुहरूलाई पनि पराजित गरे।

4 **अनुभवजन्य ज्ञान र दूरदृष्टि:** उनको ज्ञान केवल शास्त्रीय र सैद्धान्तिक मात्र थिएन। काशीको यात्रा, विभिन्न राज्यहरूसँगको अन्तरक्रिया, र युद्धका मैदानहरूमा प्राप्त विजय र पराजयबाट उनले अमूल्य अनुभवजन्य ज्ञान हासिल गरे। यही अनुभवको परिपक्वता उनको जीवनको अन्तिम दस्तावेज, दिव्योपदेशमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, जहाँ उनले नेपालको भू-राजनीतिक यथार्थ, आर्थिक आत्मनिर्भरताको आवश्यकता, र सामाजिक एकताको महत्वलाई स्पष्ट रूपमा रेखांकित गरेका छन्।

पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्पराको सार भनेको **आदर्शवाद र यथार्थवादको अद्वितीय सन्तुलन** हो। उनले धर्मशास्त्र र नैतिक मूल्यमान्यताको आदर्शलाई कहिल्यै त्यागेनन्, तर राज्य-निर्माणको कठोर यथार्थमा उनले कौटिल्यले देखाएको व्यावहारिक र कहिलेकाहीँ

निर्मम रणनीतिको प्रयोग गर्न पनि हिचकिचाएनन्। उनले आध्यात्मिकतालाई राजनीतिक वैधताको लागि, कूटनीतिलाई सैन्य विजयको लागि, र सैन्य विजयलाई एक एकीकृत, सार्वभौम, र समृद्ध राष्ट्रको निर्माणको लागि प्रयोग गरे।

७.२ ऐतिहासिक महत्त्व

पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्परा र उनको जीवनकार्यको ऐतिहासिक महत्त्व बहुआयामिक र दूरगामी छ:

- **नेपाल राष्ट्रको निर्माण:** उनको सबैभन्दा ठूलो र मूर्त योगदान भनेको आजको नेपाल राष्ट्रको भौगोलिक र राजनीतिक आधारशिला खडा गर्नु हो। उनले हिमालयी क्षेत्रका दर्जनौं स-साना, विभाजित र आपसमा लडिरहेका राज्यहरूलाई एकीकरण गरेर एक बलियो र एकीकृत राष्ट्रको निर्माण गरे। यदि उनले यो कार्य नगरेको भए, यी साना राज्यहरू सम्भवतः दक्षिणमा विस्तार भइरहेको ब्रिटिश साम्राज्य वा उत्तरको चिनियाँ साम्राज्यको हिस्सा बन्ने थिए, र नेपालको स्वतन्त्र अस्तित्व नै समाप्त हुने थियो।
- **सार्वभौमसत्ता र राष्ट्रिय पहिचानको जग:** पृथ्वीनारायण शाहले केवल भूमिको एकीकरण मात्र गरेनन्, उनले एक साझा नेपाली पहिचानको भावनालाई पनि जन्म दिए। उनको "साझा फूलबारी" को अवधारणाले नेपालको जातीय र सांस्कृतिक विविधतालाई राष्ट्रिय शक्तिको स्रोतको रूपमा स्थापित गर्‍यो। उनको दिव्योपदेशमा उल्लिखित आत्मनिर्भरता र सन्तुलित विदेश नीतिको सिद्धान्तले नेपाललाई दक्षिण एसियामा ब्रिटिश उपनिवेशवादको लहरबाट बचाउन र आफ्नो सार्वभौमसत्ता कायम राख्न मद्दत गर्‍यो।
- **आधुनिक राज्य-प्रणालीको सुरुवात:** उनले नेपालमा एक आधुनिक राज्य-प्रणालीको जग बसाले। एक स्थायी सेना, एक व्यवस्थित प्रशासन, एक केन्द्रीय कोष, र एक सुसंगत विदेश

नीति जस्ता संस्थाहरूको निर्माण गरेर उनले परम्परागत सामन्ती राज्य-प्रणालीलाई एक आधुनिक राष्ट्र-राज्य (Nation-State) को दिशामा अघि बढाए।

- **प्रेरणाको स्थायी स्रोत:** पृथ्वीनारायण शाह आज पनि नेपालमा राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमसत्ता, र आत्मनिर्भरताको प्रतीकको रूपमा सम्मानित छन्। उनको जीवन, संघर्ष, र दूरदृष्टिले भावी पुस्तालाई राष्ट्रिय हितलाई सर्वोपरि राख्न र बाह्य दबाबहरूको सामु नझुक्न प्रेरणा दिइरहेको छ। उनको दिव्योपदेशमा व्यक्त विचारहरू नेपालको विदेश नीति, आर्थिक विकास, र सामाजिक सद्भावको लागि आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक र मार्गदर्शक छन्।

अन्तमा,पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' शीर्षकमा संग्रहित अमूल्य वाणीहरूमा अन्तर्निहित असाधारण ज्ञान र गहन दूरदर्शिता साँच्चिकै महाराजाधिराज स्वयंको व्यक्तिगत बुझाइ र अनुभवमा आधारित थियो वा थिएन भन्ने मूल प्रश्नको उत्तर, उहाँको जीवन-शैली, व्यावहारिक संलग्नता, र नेपाल राष्ट्रको निर्माणमा खेलेको अद्वितीय भूमिका ले नै सप्रमाण पुष्टि गर्दछ।

उहाँले देखाउनुभएको अदम्य साहस, सुदृढ कूटनीति, रणनीतिक व्यवस्थापन, र सामाजिक-आर्थिक सुधार प्रतिको अविचलित प्रतिबद्धता ले यो स्थापित गर्दछ कि दिव्योपदेशमा व्यक्त राज्य संचालनका सिद्धान्त, भौगोलिक-सामरिक महत्त्वको विश्लेषण, र प्रशासनिक दूरदृष्टि केवल सैद्धान्तिक उपदेश नभएर एक महान् दूरदर्शी शासकको व्यवहारसिद्ध, जीवन्त ज्ञानको प्रतिफल थियो। उहाँको कृति नै उहाँको ज्ञानको सर्वाधिक ठोस आधार हो। पृथ्वीनारायण शाहको ज्ञान-परम्पराको अध्ययनले हामीलाई यो सिकाउँछ कि कसरी एक व्यक्तिले आफ्नो समयको ज्ञान, संस्कृति, र आध्यात्मिक परम्परालाई आत्मसात् गरेर, त्यसलाई आफ्नो दूरदृष्टि र दृढ संकल्पसँग जोडेर, इतिहासको धारालाई नै परिवर्तन गर्न सक्छ। उनी केवल एक राजा थिएनन्, उनी एक युग-निर्माता थिए, जसले आफ्नो ज्ञान र कर्मले एउटा राष्ट्रलाई जन्म दिए।

अथर्ववेदाचार्यः नारायण घिमिरे, टोरन्टो, क्यानडा।

अन्तिम निर्णायक निष्कर्ष

(Final Decisive Conclusion)

हाम्रो विस्तृत अनुसन्धान (Extensive research) बाट प्राप्त निष्कर्षहरूले यो दृढतापूर्वक प्रमाणित (Validated) गर्दछ कि दिव्योपदेश निःसन्देह पृथ्वीनारायण शाहका राजनीतिक विचारहरूको एक महत्वपूर्ण (Important) दस्तावेज (Document) हो, यद्यपि यसले उनको सम्पूर्ण (Complete) ज्ञान-परम्परा (Knowledge tradition) को प्रतिनिधित्व (Representation) गर्दैन। बाबुराम आचार्य र योगी नरहरि नाथले विभिन्न पाण्डुलिपिहरूलाई समन्वय (Reconcile) गरी यसलाई एक 'चयनित' (Selected) र 'सम्पादित' (Edited) संग्रह (Collection) को रूपमा प्रकाशित (Published) गरे, जहाँ उनीहरूको भूमिका (Role) केवल प्रकाशकको मात्र नभई, पाण्डुलिपिको नामकरण (Naming), संगठन (Organization), र प्रस्तुति (Presentation) लाई प्रभावित (Affected) गर्ने निर्णायक सम्पादक (Editor) को पनि थियो।

शाहको गहिरो वैदिक ज्ञान (Deep Vedic knowledge) र आध्यात्मिक दर्शन (Spiritual philosophy) सम्बन्धी लिखतहरू व्यावहारिक (Practical) राजनीतिक सुझावहरू (Political advice) सँग पूर्ण रूपमा समावेश नभई मौखिक परम्पराको (Oral tradition) स्मृतिमा आधारित रहेको भन्ने तथ्य साँचो देखिन्छ। मौखिक परम्पराको आधारको मूल पाण्डुलिपिहरूको स्रोत (Source) लिखतमा नहुने भएकोले स्वाभाविक नै स्पष्ट (Clear) नहुँने र प्रामाणिकता (Authenticity) को विषयमा पूर्ण निश्चितता (Absolute certainty) सम्भव नभए पनि, दिव्योपदेशमा समावेश सिद्धान्तहरू (Principles)

उनको राजनीतिक दर्शन (Political philosophy) को एक अमूल्य (Invaluable) अंश (Portion) हुन्।

तथापि, यो ग्रन्थ तयार गर्ने क्रममा भेटिएको पृथ्वीनारायण शाहको चेतनाको स्तर प्रमाणित गर्ने विषयवस्तुहरूले यो प्रष्ट गर्दछ कि उनी दिव्योपदेशमा कैद भएको विचार संग्रहभन्दा अत्यन्त अधिक र गहिरो राजपाठ सम्बन्धमा र वैदिक सम्बन्धमा ज्ञान राख्दथे।

अन्ततः, यो स्वीकार (Acknowledge) गर्नु आवश्यक (Necessary) छ कि कुनै पनि ऐतिहासिक (Historical) दस्तावेज (Document) समय (Time) र सम्पादकहरूको विचारधारा (Ideology) को प्रभाव (Influence) को अधीनमा (Subject to) हुन्छ र त्यो पूर्ण रूपमा 'निष्पक्ष' (Unbiased) नहुन सक्छ; तर पनि, नेपालको राजनीतिक इतिहास (Political history) को अध्ययनको लागि पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश उनको राजनीतिक विचार र समझको एक मूल्यवान (Valuable) साक्ष्य (Evidence) र अपरिहार्य (Indispensable) स्रोत (Source) भएकोमा कुनै शङ्का गर्नु पर्ने देखिँदैन।

हरि ऊँ तत्सत् ॥

—इति ग्रन्थसमाप्तिः—

DEAD REPUBLIC

Canadian Vedic Heritage

मृत गणतन्त्र 2025

नेपालको
राजनैतिक अन्योल
2026

लेखक: नारायण घिमिरे
टोरोन्टो, क्यानडा।

क्यानेडियन वैदिक हेरिटेजको प्रकाशन।